

Neerlandica Wratislaviensia XXXIII

Zespół Wydawniczy przy Katedrze Filologii Niderlandzkiej im. Erazma z Rotterdamu, Wrocław (Polska) / Redactiecomité bij de Erasmus-Leerstoel voor Nederlandse Filologie, Wrocław (Polen) / Editorial Board by the Erasmus Chair for Dutch Philology, Wrocław (Poland):

Kaat Buelens (redaktor językowy / taalredacteur / language editor), Bożena Czarnecka (Uniwersytet Wrocławski), Wilken Engelbrecht (Univerzita Palackého Olomouc / Katolicki Uniwersytet Lubelski), Siegfried Huijgen (Uniwersytet Wrocławski), Irena Barbara Kalla (Uniwersytet Wrocławski), Jacek Karpiński (Uniwersytet Wrocławski), Stefan Kiedroń (Uniwersytet Wrocławski), Agata Kowalska-Szubert (Uniwersytet Wrocławski), Norbert Morciniec (Uniwersytet Wrocławski), Stanisław Prędota (Uniwersytet Wrocławski), Joanna Skubisz (sekretarz redakcji / redactiesecretaris / editorial secretary; Uniwersytet Wrocławski), Sandra Szpic (redaktor językowy / taalredacteur / language editor; Uniwersytet Wrocławski), Jan Urbaniak (przewodniczący, redaktor naczelny / voorzitter, hoofdredacteur / chair, editor-in-chief; Uniwersytet Wrocławski).

Rada Naukowa / Redactieraad / Scientific Board:

Cor van Bree (Universiteit Leiden, Nederland), C. Jac Conradie (Universiteit van Johannesburg, Zuid-Afrika), Anikó Daróczy (Károli Gáspár Református Egyetem, Boedapest, Hongarije), Gillis J. Dorleijn (Rijksuniversiteit Groningen, Nederland), Wilken Engelbrecht (Univerzita Palackého v Olomouci, Tsjechië / Katolicki Uniwersytet Lubelski, Polen), Dirk De Geest (KU Leuven, België), Philippe Hilgsmann (Université Catholique de Louvain, België), Joop van der Horst (KU Leuven, België), Mary G. Kemperink (Rijksuniversiteit Groningen, Nederland), Jacques Van Keymeulen (Universiteit Gent, België), Jan Konst (Freie Universität Berlin, Duitsland), Gheorghe Nicolaescu (Universitatea din București, Roemenië), Jan Noordegraaf (Vrije Universiteit Amsterdam, Nederland), Jelica Novaković-Lopušina (Univerzitet u Beogradu, Serwië), Dieter Stellmacher (Georg-August-Universität, Göttingen, Duitsland), Siegfried Theissen (Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, Gent, België), Herbert Van Uffelen (Universität Wien, Oostenrijk), Bart Vervaeck (Universiteit Gent, België), Roland Willemyns (Vrije Universiteit Brussel, België).

Lista recenzentów / Lijst van recensenten / List of reviewers:

Hans Beelen (Universität Oldenburg, Duitsland), Ludovic Beheydt (Université Catholique de Louvain, België), Jacqueline Bel (Vrije Universiteit Amsterdam, Nederland), William Van Belle (KU Leuven, België), Hans Blom (Universiteit van Amsterdam/NIOD, Nederland), Roland de Bonth (Instituut voor Nederlandse Lexicologie, Leiden, Nederland), Benjamin Bossaert (Univerzita Komenského v Bratislave, Slowakije), Hans Brandhorst (Universiteit Leiden, Nederland), Elke Brems (KU Leuven, België), Johanna Bundschuh-van Duikeren (Freie Universität Berlin, Duitsland), Adam Bžoch (Slovenská Akadémia Vied Bratislava, Slowakije), Marcin Cieński (Uniwersytet Wrocławski, Polen), Jan Van Coillie (KU Leuven, België), Zuzanna Czerwonka-Wajda (Uniwersytet Wrocławski, Polen), Robert Dagnino (Département d'Études Néerlandaises, Strasbourg, Frankrijk), Anikó Daróczy (Károli Gáspár Református Egyetem, Boedapest, Hongarije), Feike Dietz (Universiteit Utrecht, Nederland), Małgorzata Dowlaszewicz (Uniwersytet Wrocławski, Polen), Ewa Dynarowicz (Uniwersytet Wrocławski, Polen), Wilken Engelbrecht (Univerzita Palackého Olomouc, Tsjechië / Katolicki Uniwersytet Lubelski, Polen), Agnieszka Flor-Górecka (Katolicki Uniwersytet Lubelski, Polen), Dirk De Geest (KU Leuven, België), Lia van Gemert (Universiteit van Amsterdam, Nederland), Beata Grzeszczakowska-Pawlikowska (Uniwersytet Łódzki, Polen), Camiel Hamans (Universiteit van Amsterdam, Nederland), Roeland Harms (Hogeschool Arnhem / Nijmegen, Nederland), Kris Van Heuckelom (KU Leuven, België), Andries Hiskes (Universiteit Leiden, Nederland), Joop van der Horst (KU Leuven, België), Paul Hulsenboom (Radboud Universiteit Nijmegen, Nederland), Matthias Hüning (Freie Universität Berlin, Duitsland), Jeroen Jansen (Universiteit van Amsterdam, Nederland), Lotte Jensen (Radboud Universiteit Nijmegen, Nederland), Christopher Joby (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Polen), Michiel van Kempen (Universiteit van Amsterdam, Nederland), Koen Kerremans (Vrije Universiteit Brussel, België), Pavlína Knap-Dlouhá (Univerzita Palackého Olomouc, Tsjechië), Jan Konst (Freie Universität Berlin, Duitsland), Marta Kostecká (Masarykova Univerzita, Brno, Tsjechië), Dietha Koster (Westfälische Wilhelms-Universität Münster, Duitsland), Kateřina Křížová (Univerzita Palackého Olomouc, Tsjechië), Karen Kuhn (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Polen), Folkert Kuiken (Universiteit van Amsterdam, Nederland), Helga Van Loo (KU Leuven, België), Gert Loosen (Debreceni Egyetem, Hongarije), Jelle van Lottum (Radboud Universiteit Nijmegen, Nederland), Robert de Louw (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Polen), László Marác (Universiteit van Amsterdam, Nederland), Simon Meier-Vieracker (Technische Universität Dresden, Duitsland), Maaike Meijer (Universiteit Maastricht, Neder-

land), Marijke Meijer Drees (Rijksuniversiteit Groningen, Nederland), Irina Michajlova (Sankt-Peterburgski Gosudarstvenny Universitet, Rusland), Lut Missinne (Westfälische Wilhelms-Universität Münster, Duitsland), Alan Moss (Radboud Universiteit Nijmegen, Nederland), Andreas Nijenhuis-Bescher (Hankuk University of Foreign Studies, Seoul, Zuid-Korea), Jelica Novaković-Lopušina (Univerzitet u Beogradu, Servië), Piotr Oczko (Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, Polen), David Onnekink (Universiteit Utrecht, Nederland), Jan Pekelder (Univerzita Karlova v Praze, Tsjechië / Université Paris Sorbonne, Frankrijk), Yolanda Pérez (Universiteit van Amsterdam, Nederland), Mateusz Polak (Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, Polen), Marcin Polkowski (Katolicki Uniwersytet Lubelski, Polen), Marco Prandoni (Università di Bologna, Italië), Gábor Pusztai (Debreceni Egyetem, Hongarije), Orsolya Réthelyi (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Boedapest, Hongarije), Sofie Rose-Anne W. Royeaerd (Masarykova Univerzita, Brno, Tsjechië), Frans Ruiten (Universiteit Utrecht, Nederland), Riet Schenkeveld-van der Dussen (Universiteit Utrecht, Nederland), Lucie Sedláčková (Univerzita Karlova v Praze, Tsjechië), Arvi Sepp (Vrije Universiteit Brussel, België), Nicoline van der Sijs (Radboud Universiteit Nijmegen, Nederland), Remco Sleiderink (Universiteit van Antwerpen, België), Joke Spaans (Universiteit van Utrecht), Marketa Štefková (Univerzita Komenského v Bratislave, Slowakije), Jacco van Sterkenburg (Erasmus Universiteit Rotterdam, Nederland), Alexa Stoicescu (Universitatea din București, Roemenië), Els Stronks (Universiteit Utrecht, Nederland), Carl De Strycker (Poëziecentrum vzw, België), Kasper Swerts (Universiteit van Antwerpen, België), Rita Temmerman (Vrije Universiteit Brussel, België), Rob Tempelaars (Instituut voor de Nederlandse Taal, Nederland), Kees Teszelszky (Koninklijke Bibliotheek Den Haag, Nederland), Ulrich Tiedau (University College London, Groot-Brittannië), Kristin Tytgat (Vrije Universiteit Brussel, België), Herbert Van Uffelen (Universität Wien, Oostenrijk), Orsolya Varga (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Boedapest, Hongarije), Coen van 't Veer (Universiteit Leiden, Nederland), Sven Vitse (Universiteit Utrecht, Nederland), Muriel Waterlot (Katolicki Uniwersytet Lubelski, Polen), Andreas Weber (Universiteit Twente, Nederland), Ivo van de Wijdeven (Ministerie van Algemene Zaken, Nederland), Ryszard Żelichowski (PAN, Polen).

fot. Stefan Kiedron

Het volume XXXIII/2022 wordt aan Professor NORBERT MORCINIEC, filoloog, linguïst, grondlegger van de Poolse neerlandistiek, stichter van het tijdschrift *Neerlandica Wratislaviensia*, ter gelegenheid van zijn 90ste verjaardag opgedragen door

Vrienden en Leerlingen

Neerlandica Wratislaviensia XXXIII

Onder redactie van
/ Edited by
Stefan Kiedroń

Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego

Acta Universitatis Wratislaviensis No 4127

© Copyright by Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego Sp. z o.o., Wrocław 2022

ISSN 0239-6661 (AUWr)

ISSN 0860-0716 (NW)

Wersją pierwotną czasopisma jest wersja drukowana.

Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego Sp. z o.o.

50-137 Wrocław, pl. Uniwersytecki 15

tel. 71 3752885, e-mail: sekretariat@uwur.com.pl

Inhoud

<i>Aan de Jubilaris. Norberto Morciniec, Nonagenario oblato</i>	11
---	----

Letterkunde

Andrzej Borowski, Narratie en synthese – een praktisch probleem voor de lezing van literatuurgeschiedenis. Casus: Morciniec	15
Irena Barbara Kalla, Holocaust als non-fictie in de hedendaagse Nederlandse en Vlaamse jeugdliteratuur	27
Jerzy Koch, <i>Benigna</i> im nebelhaften Gnadental/Genadental	39
Karel Porteman, De “Eelsten der Polacken”. Op zoek naar Stanislas Kostka in de Zuid-Nederlandse literatuur van de zeventiende eeuw	55

Taalkunde

Wilken Engelbrecht, Bedrohte Sprache? Die Haltung niederländischen Sprachwissenschaftler gegenüber den großen Nachbarsprachen im Laufe der Jahrhunderte	75
Ewa Jarosińska, Over veelvoudige tangconstructies in de Nederlandse zin	93
Agata Kowalska-Szubert, ”Ik ga graag naar het krachtstation” – ofwel: wat vindt men in oude woordenboeken?	105
Erik-Jan Kuipers, Contrastieve analyse van juridische persoonsnamen vanuit morfologisch perspectief	117
Muriel Waterlot, Welke aanpak voor de Nederlandse vertaling van Poolse auditieve <i>verba sentiendi</i> ?	139
Jos Wilmots, Drieluik van woorden met een hulde-predella	151

Varia

Norbert Morciniec, Mijn herinneringen aan Professor Ludwik Zabrocki (1907–1977) ...	167
Norbert Morciniec, Publicatielijst 1958–2022	173

Recensieartikelen

Hans Beelen, Hoe God aanwezig is in het werk van Maarten 't Hart	183
Bożena Czarnecka, Geeraerts ontroond. Het beeld van de Vlaamse postkoloniale Congoliteratuur volgens Renders	187
Joanna Skubisz, Vechtend met woorden en melodie. Het lied als protestmiddel in Nederland	193

Table of Contents

To professor Morciniec. <i>Norberto Morciniec, Nonagenario oblato</i>	11
Literature	
Andrzej Borowski, Narration and synthesis: A practical problem for the reading of history of literature. The case of Morciniec	15
Irena Barbara Kalla, Holocaust as <i>non-fiction</i> in modern Dutch and Flemish youth literature	27
Jerzy Koch, <i>Benigna</i> in foggy Gnadental/Genadental	39
Karel Porteman, The “most noble of the Poles”. In search for Stanislas Kostka in the seventeenth-century literature of the Southern Netherlands	55
Linguistics	
Wilken Engelbrecht, Endangered language? The attitude of Dutch linguists towards the major neighbouring languages over the centuries	75
Ewa Jarosińska, On multiple ‘discontinuous structures’ in Dutch sentences	93
Agata Kowalska-Szubert, “I’m going with pleasure to the power plant”, or What can we find in old dictionaries?	105
Erik-Jan Kuipers, A contrastive analysis of legal given names from a morphological perspective	117
Muriel Waterlot, How to translate Polish auditive <i>verba sentiendi</i> into Dutch?	139
Jos Wilmots, Triptych of words with a tribute predella	151
Varia	
Norbert Morciniec, My memories of professor Ludwik Zabrocki (1907–1977)	167
Norbert Morciniec, List of publications 1958–2022	173
Review Articles	
Hans Beelen, How God is present in Maarten ‘t Hart’s work	183
Bożena Czarnecka: Geeraerts dethroned: The image of Flemish postcolonial Congo literature according to Renders	187
Joanna Skubisz, Fighting with words and melody: The song as a method of protest in the Netherlands	193

Aan de Jubilaris

Norberto Morciniec, Nonagenario oblato

Het nummer XXXIII/2022 van het tijdschrift *Neerlandica Wratislaviensia* is opgedragen aan Professor Norbert Morciniec, filoloog, linguïst, germanist en neerlandicus – ter gelegenheid van zijn 90ste verjaardag.

Norbert Morciniec is *de* pionier, vanaf de jaren 60 van de 20ste eeuw, van de studie Nederlandse taal- en letterkunde in Polen, en daarmee ook *de* grondlegger van de Poolse neerlandistiek. Hij is de stichter, in 1975, van de vakgroep Nederlands (binnen de germanistiek) aan de Universiteit Wrocław, met een volwaardig studieprogramma, goedgekeurd door alle ministeriële instanties van destijds; het eerste academische programma van deze specialisatie in heel Polen.

Enkele jaren later is Norbert Morciniec ook de stichter, en jarenlang hoofdredacteur, van het tijdschrift *Neerlandica Wratislaviensia*, het oudste neerlandistieke tijdschrift in Midden- en Oost-Europa, “tussen de Elbe en Kamtsjatka”, zoals dat jaren later werd geformuleerd. Het idee van dit tijdschrift rees bij het “3de Internationale Colloquium Neerlandicum”, door hem in mei 1981 te Wrocław georganiseerd. Enkele maanden later, vanaf 13 december 1981, beleefde Polen een zeer moeilijke tijd tijdens de ‘staat van beleg’. Daardoor werden de redactiewerkzaamheden bij het eerste nummer van het nieuwe tijdschrift uitgeschoven, en precies 40 jaar geleden, in 1982, uitgevoerd; het nummer verscheen, als *Neerlandica Wratislaviensia* I, in 1983.

Reeds in dat eerste nummer (en in de daaropvolgende nummers) werden artikelen van een brede internationale kring van onderzoekers gepubliceerd: auteurs uit Polen, maar ook uit Nederland en Vlaanderen of de toenmalige DDR. De thematiek van deze teksten besloeg zowel de Nederlandse en Vlaamse theorieën binnen de linguïstiek, alsook de Nederlandse en Vlaamse literatuur en de cultuur van de Lage Landen, *annex* de culturele en historische relaties tussen de Lage Landen en Polen. En daarna... volgden tientallen verdere nummers.

Onder de auteurs van het hier gepresenteerde nummer XXXIII van ons tijdschrift, het ‘Norbert-Morciniec-jubileum-nummer’, vindt men... eveneens de auteurs uit de eerste nummers van *Neerlandica Wratislaviensia*, onder hen Karel Porteman, Jos Wilmots en Jerzy Koch; alsook Andrzej Borowski. Er zijn hier ook bijdragen en recensieartikelen van leerlingen van Norbert Morciniec:

Bożena Czarnecka, Irena Barbara Kalla, Agata Kowalska-Szubert en Joanna Skubisz (ook de redacteur van dit nummer, Stefan Kiedroń, behoort tot zijn leerlingen). Er is meer: men vindt hier ook teksten van neerlandici uit andere Poolse steden: Ewa Jarosińska uit Warszawa, Erik-Jan Kuipers uit Kraków en Muriel Waterlot uit Lublin, alsook teksten van neerlandici uit de buurlanden: Wilken Engelbrecht uit Tsjechië en Hans Beelen uit Duitsland.

Er zou hier, met alle zekerheid, nóg een artikel verschijnen... Het zou van de hand zijn van leerling en latere opvolger van Norbert Morciniec als chef van de vakgroep Nederlands. En stichter van de eerste autonome academische instelling voor neerlandistiek in Polen: de Erasmus-leerstoel voor Nederlandse Taal Literatuur en Cultuur – *Katedra Języka, Literatury i Kultury Niderlandzkiej im. Erazma z Rotterdamu* (de huidige *Katedra Filologii Niderlandzkiej*). Maar dat is niet meer mogelijk... Wij stellen met droefheid vast dat Stanisław Prędota (1944–2021), een van de eerste *doctores*... van Norbert Morciniec, na een lange ziekte, vorig jaar overleed...

Het is waard om te onderstrepen dat de in dit nummer van *Neerlandica Wratislaviensia* gepresenteerde teksten van Poolse en buitenlandse neerlandici als het ware aansluiten bij het brede onderzoeksveld van de *Jubilaris*: taalkunde, letterkunde, cultuurkunde. Al die drie gebieden onderzocht en onderzoekt Norbert Morciniec in de loop van zijn academische carrière: van zijn eerste studies van meer dan 60 jaar geleden tot zijn boeken en bijdragen die in de 21ste eeuw verschijnen.

De bovengenoemde academische context wordt hier daarom ook nog door twee teksten onderbouwd die deze twee grens-momenten presenteren: de tekst van Norbert Morciniec over het prille begin van zijn neerlandistieke linguïstische studies bij professor Ludwik Zabrocki in de jaren 50 van de 20ste eeuw én zijn publicatielijst, vanaf 1960 tot de eerste decennia van de 21ste eeuw. En er zullen heel zeker ook nog nieuwe publicaties volgen: onze *Jubilaris* is altijd actief.

Ad Multos Annos!

Redactie

Letterkunde

Andrzej BOROWSKI

ORCID: 0000-0002-5615-9825

Polska Akademia Umiejętności, Uniwersytet Jagielloński

Narratie en synthese – een praktisch probleem voor de lezing van literatuurgeschiedenis. Casus: Morciniec

Abstract

Two models of writing a companion to the history of Dutch literature for Non-Dutch readers are discussed here: a ‘narrative synthesis’ vs. a broader ‘study of cultural history’. They both take here into account the Renaissance perspective. The impulse for the article is a book by Norbert Morciniec, *Historia literatury niderlandzkiej do końca 19. wieku* (History of Dutch literature till the end of the 19th century), published in 2019. This book is compared both with a former book of Dorota & Norbert Morciniec from 1985, *Historia literatury niderlandzkiej* (History of Dutch Literature) and the large two-volume history of the literature from the Low Countries, *Widzę rzeki szerokie...* (I see broad rivers...) from 2018, edited by Jerzy Koch & Piotr Oczko. The situation in 1985 and that in 2018/19 are definitely varied: not many translations of Dutch literature into Polish at the beginning, and no academic centres... Today it is not so: thanks to the pioneering work of Norbert Morciniec.

Keywords: narrative synthesis, study of cultural history, history of Dutch literature, Renaissance perspective, Norbert Morciniec.

Narratie en synthese – als benaderingsperspectief van literatuurgeschiedenis – is vandaag een van de hoofdthema’s in literatuurhistorische discussies. Men zou kunnen verwachten dat de narratieve synthese van literatuurgeschiedenis steeds meer wordt gemarginaliseerd, om plaats te maken voor breder geconcipieerde en gerealiseerde studies van cultuurgeschiedenis. Maar ondanks verscheidene bedenkingen tegenover die narratieve synthese (die trouwens zelf óók een afzonderlijke reflectie verdienen) kan men nog steeds vaststellen: zij wordt níet gemarginaliseerd.

De kwestie van narratieve synthese wordt hier voorgesteld en (in de huidige jubileumcontext) breder besproken.

Een directe impuls hiervoor was o.a. het drie jaar geleden gepubliceerde boek van Norbert Morciniec onder de titel *Historia literatury niderlandzkiej do końca 19. wieku* (Geschiedenis van de Nederlandse literatuur tot het einde van de 19de eeuw, Wrocław 2019). Deze *Historia literatury niderlandzkiej...* richt onze aandacht tegelijk naar een andere, eerdere synthese van Nederlandse literatuurgeschiedenis. Deze werd geschreven door Dorota Morciniec en Norbert Morciniec, en verscheen in 1985, bijna 40 jaar geleden, onder de titel *Historia literatury niderlandzkiej*. Uitgegeven door het prestigieuze Poolse Nationaal Ossoliński-Instituut, vormde dit boek toen als het ware een pionierswerk dat in bepaalde opzichten tot vandaag onmisbaar is.

De opdracht van de beide auteurs was, voor een literairhistorische synthese, dubbel zwaar. Want de ruimtelijke en culturele localisering van de term ‘literatura niderlandzka’ was voor de toenamalige Poolse doorsnee (en ook een beter opgeleide) lezer vrij onduidelijk.

Dit was trouwens mede veroorzaakt door de decennialange afwezigheid in de Poolse literatuurcanon (zoals die door de toenmalige intellectuelen werd gebezigd) van zelfs de niet alleen voor de Nederlandse, maar breder: voor de Europese cultuur meest representatieve teksten uit de belletrie of essayistiek, om helemaal te zwijgen over poëzie. Er werden weliswaar, reeds in het Interbellum 1918–1939, enkele vertalingen van literaire werken uit de Lage Landen uitgegeven (zie Morciniec, Koch 1985), maar ze hadden de net genoemde literatuurcanon in Polen niet bereikt.

De enige breder bekende, tegelijk waardevolle *en* populaire voorstelling van het begrip ‘Nederlandse literatuur’ in Polen waren de nog in het net genoemde Interbellum uitgegeven biografisch-chronologische beschrijvingen van afzonderlijke werken en hun auteurs. Ze waren verzameld in deel III van *Wielka Literatura Powszechna* (Grote Wereldliteratuur, 1930–1933), een zesdelige serie onder hoofdredactie van literatuurhistoricus Stanisław Lam, uitgegeven door Władysław Trzaska, Ludwik Józef Evert en Jan Michalski, bekende Poolse uitgevers. Concreet: in de afdeling „Literatury celtyckie i germańskie” (Keltische en Germaanse literaturen) van deel III. In hetzelfde deel waren ook “Kraje bałtyckie” (Baltische landen) en “Literatura węgierska” (Hongaarse literatuur) te vinden. En deel VI van *Wielka Literatura Powszechna* (*Antologia II*) bevatte een (beperkte) keuze van tekstfragmenten van proza en poëzie uit de ‘Hollandse’ en ‘Vlaamse’ literatuur (zoals ze hier werd genoemd, “literatura holenderska i flamandzka”) in Poolse vertaling. Deze tekstfragmenten werden gepubliceerd naast tientallen andere teksten die de lezer een beeld moesten geven van deze *en* nog 20 (!) andere, eveneens ‘exotische’ Europese literaturen in een verzamelband van in totaal 904 pagina’s.

Deze vertalingen uit de Nederlandse literatuur waren trouwens, ook na de Tweede Wereldoorlog, tot het verschijnen in 1985 van het boek van Dorota en Norbert Morciniec, meestal niet direct uit de originele Nederlandstalige teksten genomen (zie Koch 1993). De vertalers maakten bij hun werk gebruik van vertalingen uit het Duits of het Frans. Dit betrof zowel de zogenaamde belletrische, als ook populairwetenschappelijke essayistiek van niet zelden hoogste intellectuele en artistieke waarde.

Dit was het geval van de belangrijkste boeken van Johan Huizinga die niet alleen aan Nederlandse, maar hoofdzakelijk aan Europese cultuur gewijd waren. De Poolse vertaling (door Tadeusz Brzostowski) van het meest gelezen werk van Huizinga, *Herfsttij der Middeleeuwen* uit 1919, werd aan het einde van de jaren 50 voorbereid en verscheen in 1961 in boekvorm (Huizinga 1961). Later werd die vertaling nog enkele keren heruitgegeven, en in 2016 verscheen een andere vertaling, door Robert Stiller (Huizinga 2016; Stiller drukte zich hier, in zijn nawoord, *Posłowie*, uiterst negatief, maar onterecht, uit over de vorige vertaler).

Een andere, klassieke en tegelijk in populaire stijl door Huizinga geschreven monografie, over het leven en het werk van Erasmus van Rotterdam, verscheen in Poolse vertaling in 1964, enigszins als anticipatie van de jubileumverjaardag van de grote Nederlander (Huizinga 1964).

En er was ook nog het voor de culturele antropologie belangrijke boek *Homo ludens*, in 1967 uit het Duits vertaald (Huizinga 1967). Maar: zijn essayverzameling over de 17de-eeuwse Nederlandse cultuur, *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw*, werd in het Pools pas veel later uitgegeven: in 2008, als *Kultura XVII-wiecznej Holandii* (Cultuur van het 17de-eeuwse Holland), door Piotr Oczko vanuit het Nederlands en het Duits vertaald en ingeleid (Huizinga 2008).

Deze situatie maakte het werk van de auteurs van *Historia literatury niderlandzkiej* uit 1985 geenszins makkelijk: een literair-historische synthese te schrijven, die tevens een inhoudelijk waardevol en in een toegankelijke stijl geschreven leerboek moest worden. Het is immers makkelijker, een schets van een nationale literatuur te schrijven als een samenvatting van het leven en werk van de canon-auteurs van deze literatuur. En veel moeilijker, in een literair-historische synthese over concrete werken, hun plot, thematiek, topiek, stijl, versleer enz. te ‘vertellen’, bij een bijna compleet gebrek aan (dus een complete ontoegankelijkheid tot) vertalingen van deze werken. En ook: bij gebrek aan feitelijke (of tenminste preciezere) kennis van de gegeven cultuur onder het beoogde lezerspubliek, in dit geval: het Poolse lezerspubliek.

Ondanks deze moeilijkheden werd het door Professor Norbert Morciniec gestelde doel in de beide versies (zeker in de tweede, nieuwere versie) succesvol gerealiseerd. De narratie over de plot van de besproken werken en ook commentaren over hun artistieke taal zijn in de beide leerboeken bijzonder communicatief.

Er is meer: de auteur, van beroep vooral linguïst, had zijn talige commentaar over de besproken teksten niet afgescheiden van zijn opmerkingen over de stilistiek van die teksten; dus: over de literaire esthetica. In andere Poolse populaire syntheses van nationale literaturen kwam dat helaas niet zelden voor.

Er is in deze situatie nóg een moeilijkheid bij het construeren van een narratie in de stijl van een leerboek over Nederlandse literatuur voor Poolse lezers, die voor elke filoloog vanzelfsprekend is. Elke letterlijke vertaling van een artistieke tekst (*metáphrasis / translatio*) uit de primaire taal naar de doeltaal ('vreemde' taal) die niet een filologische vertaling is (dus: „ad verbum”, om met de woorden van Sint-Hiëronymus te spreken), is in feite (meer of minder) een parafrase van die tekst. Dat betekent: een vertaling (*herméneia*) van zijn betekenis, dus een *interpretatie* ervan. In het geval van juist dit leerboek, wanneer de potentiële lezers bij gebrek aan vertalingen toen, in de jaren 80 van de 20ste eeuw, geen directe toegang tot originele teksten hadden, moest, als compensatie, de narratieve techniek (met succes) worden toegepast.

Vandaag is de situatie radicaal anders, dankzij talrijke vertalingen van teksten uit de Nederlandse literatuur die in enkele Poolse neerlandistieke centra werden voorbereid. Het chronologisch eerste neerlandistieke centrum was dat aan de Universiteit Wrocław (vandaag Katedra Filologii Niderlandzkiej, Leerstoel voor Nederlandse Filologie, met – zeer terecht – Erasmus van Rotterdam als patroon). Er volgden daarna jongere generaties van onderzoekers in instituten en leerstoelen voor Nederlandse (Vlaamse, Noord-Nederlandse, Afrikaanse) filologie: aan de Uniwersytet Warszawski (met wijlen professor Zofia Klimaszewska), de Uniwersytet Adama Mickiewicza in Poznań (in het leven geroepen door de uitmuntende 'spruit' van de Wrocławse neerlandistiek, professor Jerzy Koch) en de Katolicki Uniwersytet Lubelski (historische Nederlandse literatuur wordt daar beoefend door professor Marcin Polkowski, hoofd van de Katedra Literatury Niderlandzkiej, Leerstoel voor Nederlandse Literatuur aldaar, leerling van professor Klimaszewska). In de laatste jaren ontstonden in Polen nog andere centra waar aan geïnteresseerden lessen Nederlands worden gegeven.

De constructie van het leerboek van Dorota en Norbert Morciniec over de geschiedenis van de Nederlandse literatuur, een boek waarmee de hele Poolse neerlandistiek destijds werd 'opgevoed', liet de toenmalige lezers nog een ander probleem zien. Weinig mensen in Polen realiseerden zich toen deze kwestie, laat staan: konden ze becommentariëren. Het ging om de 'nationale' identiteit van werken die vroeger met een voor velen geheimzinnig begrip werden beschreven: 'literatura niderlandzka'. Deze kwestie wordt met een bij verre níet uniek voorbeeld geïllustreerd. In buitenlandse leerboeken uit dezelfde tijd werden twee verschillende beknopte syntheses van 'twee' (?) literaturen voorgesteld: de 'Hollandse' en de 'Belgische'. Uit talrijke voorbeelden heb ik bewust twee boeken gekozen die eind jaren 60 werden uitgegeven en voor buitenlandse lezers (en

waarschijnlijk ook studenten?) waren bestemd; in dat geval: voor de Italianen. Het eerste boek, verschenen als deel 12 van de reeks *Le Letterature del Mondo*, werd geschreven door J.C. Brandt Corstius en Gerda van Woldenberg en kreeg de titel *La letteratura olandese* (Brandt Corstius & Van Woudenberg 1969). Het andere verscheen een jaar eerder, als deel 11 van dezelfde reeks; het werd geschreven door Antonio Mor en Jean Weisgerber – en droeg de titel *Le letterature del Belgio* (Mor & Weisgerber 1968).

Het gebruik in deze boeken van de bijvoegelijke naamwoorden “olandese” en “del Belgio” weerspiegelen de toenmalige hulpeloosheid van de auteurs (en de redacteurs van de serie) tegenover het in deze twee termen aanwezige anachronisme. Ze werden hier waarschijnlijk functioneel gebruikt – conform de namen van de politieke en internationale organisaties. Maar ze waren misleidend door gebruikte veralgemeningen die niet beantwoordden aan de feitelijke, vooral talige en ethnische identiteit van de auteurs die in deze syntheses werden besproken.

Nog moeilijker viel het de auteur van zo’n literair-historische synthese om, met behulp van narratieve technieken, in zulke omstandigheden een veel omvangrijker, breder en complexer structuur voor de lezers aanschouwelijk te maken. Namelijk een structuur die ‘litteraire cultuur’ wordt genoemd (zie bijv. Bolecki & Łebkowska 2015), of: ‘literair veld’ (zo door de Franse socioloog Pierre Bourdieu in zijn *Les règles de l’art*, Bourdieu 1992). Een structuur die, nog precieser, een ‘ruimtelijk systeem van literaire cultuur’ kan worden genoemd (naar het model van de Poolse socioloog Aleksander Wallis in zijn *Socjologia przestrzeni*, Sociologie van de ruimte, 1990). Een systeem dat bepaald wordt door zakelijke criteria van een artistiek milieu in een specifieke historische, politieke en sociologische context. Vandaar dat de auteurs van literair-historische syntheses zo niet alle, dan tenminste de meeste daarmee verbonden problemen hebben geprobeerd op te lossen door veralgemenende historisch-biografische narraties te vermijden en een ergocentrische verhaalstructuur toe te passen.

Men kan hier veel voorbeelden noemen. De beperkte ramen van deze bijdrage laten me echter slechts toe één voorbeeld te noemen, de klassieke schoolschets van Nederlandse literatuurgeschiedenis door Wijnand van Schothorst: *Geschiedenis der Nederlandse letterkunde. Leer- en leesboek voor gymnasia en hogere burgerscholen*, een boek in twee volumes (“Eerste deel 1200–1795”, “Tweede deel 1795–heden”) dat meermaals werd heruitgegeven (Van Schothorst 1932⁹). Hij kon hier de populair geschreven biografistiek met een functionele, leerzame chrestomathie effectief verbinden.

Een soortgelijke oplossing paste ook de literatuurhistoricus Ignacy Chrzanowski toe, een van de pioniers van de Poolse literatuurwetenschap. Zijn (in Polen legendarisch geworden) leerboek uit 1906 werd ook (zo de ondertitel) “voor de jeugd” geschreven, en meermaals, ook decennia na zijn verschijnen, herdrukt. De volledige titel luidde: *Historia literatury polskiej. Książka dla młodzieży*

(z wypisami). *Część pierwsza, Literatura niepodległej Polski* (Geschiedenis van de Poolse literatuur. Een boek voor de jeugd, met uittreksels. Het eerste deel, Literatuur van onafhankelijk Polen; een korte historische noot bij deze titel: in 1906 was Polen precies 111 jaar verdeeld onder drie buurlanden, pas 12 jaar later, in 1918, zou het weer onafhankelijk worden). Dat model van een synthese die de biografistiek met een ergocentrisch perspectief en een gepaste exemplificering verbond, vond ook in Polen veel voorstanders.

Als wij het over de literair-historische synthese hebben, dan moeten wij inzien dat de keuze tussen het historisch-biografische concept en het illustrerende concept (waarin alleen representatieve teksten worden getoond) niet altijd een radicaal alternatief is. Die keuze kan m.i. afhankelijk zijn van het toepassen van één van de twee narratie-paradigma's. Het eerste paradigma kan men een 'integratief model' noemen, het tweede een 'dissociatief model'. In dat laatste wordt (min of meer consequent) de methode van bespreking van een thema in afzonderlijke (sub) hoofdstukken over bepaalde genres van artistiek proza en poëzie gerealiseerd.

Er wordt soms ook (op een bondige, encyclopedische manier aangegeven) de culturele context bijgeroepen, door verschillende auteurs verschillend begrepen en geïllustreerd. Deze context wordt meestal door o.a. 'voorstellende' kunstwerken mede gevormd (schilderkunst, beeldhouwkunst, grafische kunst, architectuur), muziekwerken en ook teksten die een nog bredere 'omgeving' van de literatuur vormen: filosofische traktaten, politieke en religieuze doctrine's, enz.

De interdependenties en eventuele voorbeelden van wederzijdse beïnvloeding door deze soms ver van elkaar afgelegen gebieden van mentale cultuur vereisen soms (hoewel niet noodzakelijk) de toestemming voor verschillende veralgemeningen die soms (gevaarlijk) dichtbij de ideologisering kwamen. Vanuit het didactische standpunt zou men de resultaten van zulke benadering als rampzalig erkennen.

Er bestaat ook een andere narratieve strategie van de literair-historische synthese; ik noem ze het integratieve model. De toepassing ervan betekent geenszins het negeren van (overduidelijke) eigenaardigheden van afzonderlijk, individueel gerealiseerd scheppend werk. Maar: dat model staat gelijk met een narratieve verhaaltechniek die de (immers zeer bekende) 'correspondentie van kunsten' onderstreept. De ontvanger van die artistieke activiteiten zou er zich beuwt van moeten zijn dat deze activiteiten enerzijds verschillende cultuurcodes gebruiken en anderzijds betrekking hebben op gezamenlijke, bekende ideeën (begrippen) en categorieën – in het kader van het actueel geldende cultuur-maatschappelijke discours.

Alweer: er zijn er te veel voorbeelden van zo'n integratieve narratie binnen de literair-historische synthese om ze alle hier te kunnen bespreken; ik zal me dus tot slechts enkele beperken. Daarbij wil ik me met name op het thema (niet 'tijdperk' of 'periode'!) concentreren dat ikzelf onderzoek en dat conventioneel

en steeds lastiger ‘Renaissance’ wordt genoemd. Enkele jaren geleden verscheen namelijk een monumentale, meer dan 1200 bladzijden tellende synthese van Bernd Roeck: *Der Morgen der Welt. Geschichte der Renaissance* (Roeck 2017). Roeck realiseert hier perfect het model dat ik ‘integratief’ noem, en laat het netwerk en de interacties van en tussen verschillende vormen van scheppend werk zien die voor de intellectuele, artistieke, sacrale en politieke cultuur karakteristiek waren. Hij vermijdt tevens het invoeren van interne, arbitrair en mechanisch vastgelegde verdelingen van thema’s. Deze thematische verdelingen zouden de lezers waarschijnlijk helpen om afzonderlijke begrippen of kwesties makkelijker op te zoeken. Maar ze zouden tegelijk, door een discontinue narratie, het panoramische, net geïntegreerde globaalbeeld van de beschreven cultuur vervormen. Zo’n integratief narratiemodel in de literair-historische synthese werd toegepast door de Poolse historicus Wojciech Lipoński, auteur van het onlangs verschenen boek *Dzieje kultury europejskiej. Renesans* (Geschiedenis van de Europese cultuur. Renaissance; Warszawa 2019). Hij harmoniseert hier succesvol zijn op thematische wijze geordende uiteenzetting met het natuurlijke chronologische paradigma. De gesloten, thematisch afgezonderde lemma’s worden op een voortreffelijke manier in een encyclopedische presentatie getoond, die immers sterk verschilt van de synthetische narratie. Een voorbeeld ervan (in hetzelfde thematische onderzoeksveld) is de zesdelige *Encyclopedia of the Renaissance*, voorbereid onder hoofdredactie van Paul F. Grendler in samenwerking met de Renaissance Society of America (Grendler 1999).

De huidige omstandigheden: de Internet-aanwezigheid (of: ‘concurrentie’?) van alle soorten lexica en woordenboeken, gedetailleerde biogrammen, encyclopedieën, en vooral een nog twee generaties geleden onvoorstelbaar makkelijke bereikbaarheid van verschillende bewerkingen en gedigitaliseerde bronteksten die op talrijke Internetportalen meteen (‘on demand’) te vinden zijn – al deze factoren zouden moeten leiden tot een tenminste geleidelijk afnemende interesse in de traditionele, ‘leerboekachtige’ formule van synthetische narratie – ook de literair-historische narratie. En ja, aan haar in de moderne intellectuele cultuur toch wel raadselachtige vitaliteit draagt in zekere mate het nog steeds onbetwiste prestige bij van de conceptuele constructie die men ‘cultuurcanon’ noemt. En in deze cultuurcanon neemt de canon van schoollecturen een belangrijke plaats in; hoewel hij aan verschillende reconstructies (en destructies) onderhevig is. Het is onnodig om aan de ontstaansgeschiedenis van het idee van de canon te herinneren, dat aanvankelijk voor de scholen, of breder: voor de educatie bedoeld was. Dit idee werd geformuleerd conform het postulaat om een actuele basis voor *de* concrete kennis te bepalen. Deze verbinding tussen de canon en de educatie bestaat trouwens tot vandaag. Ze werd namelijk op het fundament van interpretaties (en van selecties) gebouwd en door leraren gerealiseerd (*paideia*). En ook op hun beoordeling van de kennis van feiten gebouwd, waaruit biografieën van de

afzonderlijke auteurs werden opgesteld – vanaf de Oudheid tot de vroegmoderne tijd (bijv. de Griekse *bioi* / Latijnse *vitae* / Provençaalse *vidas* enz.). Op dezelfde manier werden ook catalogi van de (voorbeeldige) werken van deze auteurs samengesteld. Dit canonmodel werd, *nota bene*, geïntroduceerd door Diogenes Laërtius in zijn *Leven en leer van beroemde filosofen* (Βίοι καὶ γνῶμαι τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ εὐδοκμησάντων), en door o.a. de antieke canon van de negen Griekse ‘lyrische dichters’ bevestigd.

Op hetzelfde evaluerende paradigma steunde ook de Middeleeuwse, als inleiding bedoelde, academische *lectio: accessus ad auctores* (zie daarover o.a. Brożek 1989). Dit paradigma bleef, met de nodige modificaties, preciseringen en een steeds geactualiseerd corpus, over de vroegmoderne tijd, tot aan de 19de eeuw bestaan. In de vroegmoderne traditie wortelde de eerste Poolse literaire canon: de ‘Honderd Poolse schrijvers’ van de polyhistor en katholieke priester Szymon Starowolski, als *Scriptorum Polonicorum Hekatontas, seu centum illustrium Poloniae scriptorum elogia et vitae* uitgegeven; het werd volgens zijn criterium van de „scriptores illustri” geconstrueerd. Voor de 19de-eeuwse traditie staan, in de Poolse literaire context, de colleges (‘conférences’) over ‘Slavische literatuur’ aan het Parijse Collège de France (1840–1844) van de belangrijkste Poolse dichter van de romantiek, Adam Mickiewicz als voorbeeld: *Literatura słowiańska, kurs pierwszy* (Slavische literatuur, eerste reeks; zie uitgave Warszawa 1997) of *Literatura słowiańska, kurs czwarty* (Slavische literatuur, vierde reeks; zie uitgave Warszawa 1998).

Het meest evidente criterium voor de vorming van de cultuurcanon (dus niet alleen van een ‘literaire canon’ *sensu stricto*) is het axiologische criterium. Toen Dorota en Norbert Morciniec het leerboek over Nederlandse literatuur aan het schrijven waren, was het onderscheid tussen de zgn. ‘schone letteren’ en de zgn. ‘gebruiksliteratuur’ (deze laatste werd toen niet met de zgn. ‘volksliteratuur’ verward) voor de constructie van de canon beslissend.

De artistieke waarde van de teksten werd bepaald volgens de door retorica en normatieve poëtica gegenereerde begrippen. Soms werd tegen deze begrippen een creatieve oppositie geformuleerd, maar ze werden altijd in aanmerking genomen. Voor sommige auteurs van literaire syntheses (en ook voor de literaire kritiek) was het brede en meerduidige begrip ‘gebruiksliteratuur’ een handig reservoir van voorraden aan alle ‘letteren’ (‘piśmiennictwo’, zoals dat in het Pools wordt genoemd, of ‘Schriftgut’, zoals dat in het Duits wordt genoemd). En aan zo’n benadering werden geen waarden, zelfs geen artistieke, laat staan cognitieve waarden, toegekend.

In dit opzicht verschilde het eerste deel van *Historia literatury niderlandzkiej* (hoofdstukken I–VIII) reeds toen essentieel van dit model, en de laatste uitgave, enkele jaren geleden, van deze synthese behoudt de onafhankelijkheid van dit schema op een consequente manier. Norbert Morciniec besteedde even veel aan-

dacht en ruimte aan de werken van de ‘schone literatuur’ (die de nationale literatuurcanon vormen), als aan de epistolografie, liturgische teksten, biografieën enz.

Er is meer: de in de beide leerboeken toegepaste narratie-techniek accentueerde de voor de vroegmoderne tijd zo karakteristieke verbanden tussen enerzijds de zich steeds breder manifesterende humanistische educatie en anderzijds het nieuwe begrip van ‘belletrie’. De humanistische educatie treedt hierbij, met haar klassieke, normatieve systeem van literaire esthetica, uiteraard in de voetsporen van Erasmus en zijn *bonae litterae*. En de ‘schone letteren’ herinneren aan de Franse oer-vorm van dit begrip: *les belles lettres*.

De bestendigheid van het integratieve paradigma van de biografisch-historische narratie werd versterkt door de nauwe verbinding met het voor de nationale cultuur zo belangrijke identiteitsmodel. Uiteraard: een gedachteloos, mechanisch projecteren van het concept ‘geschiedenis van nationale literatuur’ op zulk een ver verleden als de vroegmoderne tijd, wekte altijd twijfels op. Immers, het idee van de *natio* en het daarmee verbonden concept van de net genoemde ‘geschiedenis van nationale literatuur’ werden in de loop der tijd dynamisch hergeformuleerd. In de Poolse literatuurwetenschap treffen wij het reeds klassiek geworden commentaar bij dit debat van literatuurhistoricus Kazimierz Wyka aan: zijn verhandeling *O potrzebie historii literatury. Szkice polonistyczne z lat 1944–1967* (Over de noodzaak van literatuurgeschiedenis. Polonistieke schetsen uit de jaren 1944–1967; Warszawa 1969). De kwestie van de literair-historische synthese vanuit het standpunt van de moderne literatuurtheorie had bijna 25 jaar later o.a. Teresa Walas in haar boek *Czy jest możliwa inna historia literatury?* (Is een andere literatuurgeschiedenis mogelijk?; Kraków 1993) behandeld.

Alle hier genoemde omstandigheden, overwegingen en bedenkingen leidden tenslotte, zo lijkt het, tot het ontstaan van een narratieformule die aan het hierboven geschetste integratieve model beantwoordt. In de Lage Landen resulteerde dit in de 8-delige *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur* onder redactie van Arie-Jan Gelderblom en Anne Marie Musschoot, die in de jaren 2006–2017 verscheen. In Polen werd deze formule met succes toegepast bij het schrijven van de nieuwste, methodologisch innovatieve synthese van de Nederlandse literatuur- en cultuurgeschiedenis. Het gaat om het omvangrijke, tweedelige werk van Poolse neerlandici onder de titel *Widzę rzeki szerokie...* (...Zie ik brede rivieren ...); deel 1 kreeg de titel *Z dziejów dawnej literatury niderlandzkiej* (Uit de geschiedenis van de oudere Nederlandse literatuur), deel 2 kreeg de titel *Z dziejów literatury niderlandzkiej XIX i XX wieku* (Uit de geschiedenis van de Nederlandse literatuur in de 19de en 20ste eeuw).

Het geheel verscheen onder redactie van Jerzy Koch en Piotr Oczko (Koch & Oczko 2018) en is collectief werk van reeds een derde generatie Poolse neerlandici-lettekundigen (gerekend van de generatie van Norbert Morciniec). De redacteurs van deze lijvige, meer dan 1300 bladzijden tellende synthese, die

verschillende neerlandistieke centra in Polen in literair-historische samenwerking had verenigd, hebben ze, zoals reeds gezegd, als een innovatieve formule geconcipieerd. Een formule die een complete beschrijving van de geschiedenis van de Nederlandse cultuur en literatuur presenteert *en* die deze beschrijving tegelijk met diverse contexten en digressies redelijk uitbreidt.

Het narratiemodel dat in deze literair-historische synthese werd gerealiseerd, is een creatieve uitbreiding van het 'klassieke', sinds meer dan honderd jaar geldende model, als voorbeeld bij het opstellen van verschillende synthetische literair-historische bewerkingen voor buitenlandse lezers. Het is tegelijk een type lezing dat van verschillende vereenvoudigde (hoewel verleidelijk leesbare) narratieschema's en identiteitsstereotypen intellectueel onafhankelijk is. Het is immers bedoeld voor lezers die geïnteresseerd zijn in veelzijdige informatie over een concrete 'nationale' literatuur. De auteurs van de hier genoemde synthese beschikten daarbij over helemaal andere mogelijkheden dan hun voorgangers in de vorige eeuw. Ze konden namelijk hun in de besproken teksten dieper geïnteresseerde Poolse lezers nu naar een veel rijkere bibliotheek met Poolse vertalingen van Nederlandse literatuur verwijzen, en naar steeds meer en steeds gedetailleerder studies over deze literatuur, dan vroeger. Dit zijn namelijk de verworvenheden van de huidige Poolse neerlandistiek, met vandaag meerdere universitaire centra, met haar veelzijdige onderzoeksinteresses, zowel taalkundig alsook letterkundig, en met enkele wetenschappelijke tijdschriften. Daaronder: het oudste neerlandistieke tijdschrift van Midden- en Oost-Europa, *Neerlandica Wratislaviensia*, uitgegeven in Wrocław.

Men kan dus in de conclusie van deze bijdrage zonder overdrijving zeggen dat al deze vruchtbare vertakkingen van de moderne Poolse neerlandistiek uit de toenmalige, baanbrekende wetenschappelijke activiteiten gegroeid zijn die jaren geleden door het neerlandistieke centrum in Wrocław en door zijn Grondlegger begonnen waren: door de huidige Jubilaris.

Bibliografie

- Bolecki, Włodzimierz, en Anna Łebkowska. *Kulturowa historia literatury* (= Z dziejów form artystycznych w literaturze polskiej 94). Centrum Międzynarodowych Badań Polonistycznych – Instytut Badań Literackich PAN, 2015.
- Bourdieu, Pierre. *Les règles de l'art. Genèse et structure de champ littéraire*. Éditions du Seuil, 1992. (Nederlandse vertaling door Rokus Hofstede: *De regels van de kunst. Woording en structuur van het literaire veld*, 1994; Poolse vertaling door Andrzej Zawadzki: *Reguły sztuki. Geneza i struktura pola literackiego*, 2001).
- Brandt Corstius, J.C., en Gerda van Woudenberg. *La letteratura olandese* (= *Le Letterature del Mondo* 12). Sansoni-Accademia, 1969.
- Brożek, Mieczysław. *Źródła do średniowiecznej teorii wykładu literatury*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989.

- Chrzanowski, Ignacy. *Historia literatury polskiej. Książka dla młodzieży (z wypisami). Część pierwsza: Literatura niepodległej Polski*. Nakład Gebethnera i Wolffa, 1906.
- Gelderblom, Arie-Jan, en Anne Marie Musschoot, redacteurs, *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur*, 8 delen. Bert Bakker, 2006–2017.
- Grendler, Paul F., editor. *The Encyclopedia of the Renaissance*. Charles Scribner's Sons, vol. 1–6, 1999.
- Huizinga, Johan. *Erazm*, vertaald door Maria Kurecka, inleiding van Maria Cytowska, wetenschappelijke consultatie Leszek Kołakowski. Państwowy Instytut Wydawniczy, 1964.
- . *Homo ludens. Zabawa jako źródło kultury*, vertaald door Maria Kurecka, en Witold Wirpsza. Czytelnik, 1967 (en volgende uitgaven).
- . *Jesień średniowiecza*, vertaald door Tadeusz Brzostowski, inleiding door Henryk Barycz, nawoord van Stanisław Herbst. Państwowy Instytut Wydawniczy, 1961.
- . *Jesień średniowiecza*, vertaald en van nawoord voorzien door Robert Stiller. Wydawnictwo Studio vis-à-vis, 2017.
- . *Kultura XVII-wiecznej Holandii*, inleiding, bewerking en vertaling uit het Nederlands en het Duits door Piotr Oczko. Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, 2008.
- Koch, Jerzy. *Książka niderlandzka w przekładzie polskim. Het Nederlandse boek in Poolse vertaling*. Witryna Artystów, 1993.
- Koch, Jerzy, en Piotr Oczko, redacteurs. *Widzę rzeki szerokie...*, deel 1: *Z dziejów dawnej literatury niderlandzkiej*, deel 2: *Z dziejów literatury niderlandzkiej XIX i XX wieku*. Biblioteka Werkwinkel, 2018.
- Lam, Stanisław, redacteur. *Wielka Literatura Powszechna*. Trzaska, Evert, Michalski, delen 1–6, 1930–1933.
- Lipoński, Wojciech. *Dzieje kultury europejskiej. Renesans*. Wydawnictwo Naukowe PWN, 2019.
- Mor, Antonio, en Jean Weisgerber. *Le litterature del Belgio (= Le Letterature del Mondo 11)*. Sansoni-Accademia, 1968.
- Morciniec, Norbert. *Historia literatury niderlandzkiej do końca 19. wieku*. Oficyna Wydawnicza ATUT – Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe, 2019.
- Morciniec, Dorota, en Norbert. *Historia literatury niderlandzkiej*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo, 1985.
- Morciniec, Norbert, en Jerzy Koch. “Bibliografie van Poolse vertalingen uit de Nederlandse Literatuur”. *Neerlandica Wratislaviensia*, vol. II, 1985, pp. 425–480.
- Roeck, Bernd. *Der Morgen der Welt. Geschichte der Renaissance*. Verlag C.H. Beck, 2017.
- Schothorck, Wijnand van. *Geschiedenis der Nederlandse letterkunde. Leer- en leesboek voor gymnasia en hogere burgerscholen*, Eerste deel 1200–1795, Tweede deel 1795–heden. Noordhoff N.V., 1932.
- Walas, Teresa. *Czy jest możliwa inna historia literatury?*. Universitas, 1993.
- Wallis, Aleksander. *Socjologia przestrzeni*. Wydawnictwo Niezależna Oficyna Wydawnicza, 1990.
- Wyka, Kazimierz. *O potrzebie historii literatury. Szkice polonistyczne z lat 1944–1967*. Państwowy Instytut Wydawniczy, 1969.

Irena Barbara KALLA

ORCID: 0000-0002-6032-9321

Uniwersytet Wrocławski

Holocaust als non-fictie in de hedendaagse Nederlandse en Vlaamse jeugdliteratuur

Abstract

The past two decades have seen a growing proliferation and generic (intermedial) diversification of Holocaust-related fiction and non-fiction in the Dutch language. At the hands of Dutch and Flemish authors of the third generation as well as writers who do not have a personal connection with the Holocaust, genres as diverse as the historical novel, picture books, the graphic novel, comic books and informational books have become the platform for creative engagement with the Shoah. In view of the growing temporal distance separating contemporary readers from the actual events of the Holocaust children's literature, we saw its informative function being reinforced and reevaluated. In this paper, I review Dutch and Flemish children's literature about the Holocaust created in the 21st century. Special attention is paid to the literary methods and interventions used by authors in order to authenticate the narrative and frame it as non-fiction. These strategies demonstrate the further change in child images: the child is increasingly becoming a full-fledged participant in society and is as such entitled to historical truth, even if this truth is horrifying.

Keywords: children's literature, Holocaust, Holocaust novel, literary non-fiction, informational books, child images.

1. Inleiding

In deze bijdrage zal ik onderzoeken hoe de Nederlandse en Vlaamse Holocaustliteratuur voor kinderen, geschreven in de eenentwintigste eeuw, als non-fictie wordt gekaderd of, met andere woorden, hoe ze gedefictionaliseerd wordt. Voor 'defictionalisering' neem ik hier de definitie over van het *Algemeen letterkundig lexicon*: een poging "om een tekstuele werkelijkheid (de wereld van het gedicht, het verhaal e.d.) overeen te laten stemmen met de buitentekstuele werkelijkheid" (fictie). In het onderzoek naar de twintigste-eeuwse Holocaustliteratuur voor jonge lezers wordt vooral aandacht besteed aan de spanning tussen feit en fictie

in historische verhalen. In *Sparing the Child: Grief and the Unspeakable in Youth Literature about Nazism and the Holocaust* (2002) uitte Hamida Bosmajian de bezorgdheid dat werken die de Holocaust romantiseren als een “gruwelijk avonturenverhaal” (185) de plaats zullen innemen van, zoals S. Lillian Kremer in haar bespreking van dit boek ze noemt, “historisch accurate verhalen” (254). In haar analyse van de in de twintigste eeuw gepubliceerde Holocaustliteratuur voor jongeren, stelt Bosmajian dat de educatieve strekking ervan wordt belemmerd door de ‘sparing the child’-strategie:

Narratives for the young about the Holocaust are similar in that the young reader is spared descriptions of ultimate horrors. Both types of narratives share a decidedly pedagogical motive undercut by the sparing of the reader, for that sparing always contributes to a de-realization of the matter of history, a crucial though unintentional irony in texts written to raise consciousness about history, retain memory, develop empathy, and enable critical judgment. Sparing the child is always a motivation when adults write for children (6).

Een verdere ontwikkeling in literaire representaties van de Holocaust observeert Joanna Krongold in haar studie “When Facts Become Figures: Figurative Dynamics in Youth Holocaust Literature” (2020) waar ze metaforische representaties van de Holocaust in vroeg-twintigste-eeuwse fantasy onderzoekt. Krongold observeert dat deze teksten de Holocaust gebruiken als een instrument dat naar believen kan worden gemanipuleerd. Daardoor is volgens haar de toekomst van de jeugdliteratuur over de Holocaust onzeker (113).

De vraag naar de strategieën die jeugdschrijvers toepassen om de paradox van kinderliteratuur over de Holocaust te overbruggen, stelt Katrien Vloeberghs in haar onderzoek naar de twintigste-eeuwse historische verhalen over de Shoah. Volgens de onderzoeker is deze literatuur “onmogelijk en noodzakelijk tegelijkertijd” (“Kinder- en jeugdliteratuur” 173): enerzijds draagt de jeugdliteratuur per definitie de boodschap van hoop, verbetering, persoonlijkheidsontwikkeling, die niet te rijmen zijn met de realiteit van de Shoah; anderzijds beantwoordt de literatuur aan haar educatieve strekking door de Holocaust te behandelen. Dat heeft consequenties voor de inhoud en de vorm van de Holocaustromans. Vloeberghs bekijkt ze op drie niveaus: epistemologisch (weten), psychologisch (voelen) en ethisch (handelen). De onderzoeker verkent de narratieve strategieën in historische fictie over de Holocaust die het toch mogelijk maken om het onderwerp in jeugdliteratuur te behandelen. Hetzelfde doel streeft Sarah D. Jordan na in haar artikel “Educating Without Overwhelming: Authorial Strategies in Children’s Holocaust Literature” (2004), waarbij ze eveneens nadruk legt op de spanning tussen feit en fictie. Hoewel Vloeberghs aanneemt dat de historische romans de Shoah kunnen bagatelliseren, betoogt zij tegelijkertijd dat de kinderliteratuur, door de kinderwereld te confronteren met de wreedheid van de Holocaust, “de onherroepelijke verandering in beeldvorming over kinderen [veroorzaakt]” (“Pedagogie” 79). In de opmerking van Vloeberghs is er impliciet sprake van een tweerichtingsverkeer:

de veranderende beeldvorming over kinderen is evengoed af te lezen van de Holocaustliteratuur voor kinderen waarin het kind steeds vaker geconfronteerd wordt met deze moeilijke thematiek. In zijn artikel “‘A’ is for Auschwitz: Psychoanalysis, Trauma Theory, and the ‘Children’s Literature of Atrocity’” (2005) vraagt Kenneth Kidd zich af, naar aanleiding van de Holocaustromans als *The Devil’s Arithmetic* (1988) en *Briar Rose* (1992) door Jane Yolen, hoe de verschuiving van het idee dat jonge lezers moeten worden beschermd tegen het kwaad, naar de overtuiging dat zij eraan moeten worden blootgesteld (120), te verklaren valt. Hij komt tot de conclusie dat deze boeken de verwachting vertegenwoordigen dat jonge lezers de geschiedenis persoonlijk traumatisch moeten vinden om ze te kunnen kennen (133). Ook Jan Van Coillie merkt in zijn studie *Leesbeesten en boekenfeesten. Hoe werken (met) kinder- en jeugdboeken?* (2007) deze verandering van koers in Holocaustliteratuur voor jongeren: “Toch worden in verschillende, vooral recentere boeken afschuwelijke beelden van deportatietreinen, massa-executies en vernederende razzia’s niet geschuwd” (193). Dit soort confrontaties houden een toenadering in tussen de wereld van de kinderen en die van de volwassenen en is als zodanig verbonden met het veelbesproken begrip ‘kindbeeld’.¹ Van Coillie definieert het als onderdeel van een ruimere visie van de wereld “waarmee een sociale groep haar ideologie wil legitimeren, dat wil zeggen rollen, normen en waarden wil doorgeven” (24). De onderzoeker beklemtoont vooral de opvoedende strekking van de jeugdliteratuur die uit de verhouding tussen de volwassen auteur en de jonge lezer resulteert (23). Vloeberghs daarentegen legt in haar beschouwing van de kindbeelden de nadruk op het belang van de dynamiek tussen de wereld van het kind en de wereld van de volwassenen: “Kindbeelden kunnen sterk van elkaar verschillen, maar toch zijn ze telkens opnieuw terug te brengen tot een bepaalde invulling van de verhouding tussen ‘zelf’ en ‘ander’ in de conceptualisering van wat het kind onderscheidt van de volwassene” (11). De vraag rijst: welk concept van het kind komt naar voren uit de Nederlandse en Vlaamse Holocaustliteratuur voor kinderen die in de eenentwintigste eeuw wordt geschreven? En welke rol speelt daarbij het authentieke materiaal dat in vergelijking tot de vroegere periode opvallend vaak wordt gebruikt? Om een antwoord te geven op deze vragen zal ik onderzoeken hoe de boeken de informatieve functie combineren met andere functies van non-fictie, onderscheiden door Van Coillie (“Leesbeesten” 310): de emotionele functie (de informatie dicht bij het kind proberen te brengen zodat die zich er vertrouwd mee voelt) en de zingevende functie (tot nadenken aanzetten over morele, ethische problemen). Terwijl Vloeberghs zich enkel op de twintigste-eeuwse Holocaustromans richtte, zal ik me vooral focussen op andere representaties, zoals (gefictionaliseerde) getuigenissen, derdegeneratieliteratuur

¹ Zie hiervoor bijvoorbeeld het themanummer ‘Kindbeelden’ van het tijdschrift *Literatuur zonder leeftijd* uit 2006, met bijdragen van o.a. Katrien Vloeberghs, Jan Van Coillie, Rita Ghesquiere e.a.

of teksten van indirecte getuigen – genres die in de Holocaustliteratuur voor jongeren nieuw en/of talrijk vertegenwoordigd zijn in de eenentwintigste eeuw. Daarnaast bekijk ik ook kort de informatieve boeken over de Holocaust, dus de non-fictie in striktere zin.

2. Het corpus

In het kader van mijn onderzoek² heb ik een corpus van ca. zeventig kinder- en jeugdboeken over de Holocaust verzameld, geschreven door Nederlandse en Vlaamse schrijvers en gepubliceerd tussen 2000 en 2021. Het valt op dat genres waarin het beeld een wezenlijke rol speelt, zoals stripboeken (5 titels) en prentenboeken (3 titels), populairder worden. Met 30 Holocaustromans in het corpus is de historische fictie nog altijd goed vertegenwoordigd. Naast de typische historische romans met fictieve plot en personages die de traditie van Holocaustromans voortzetten, zoals *De rode handschoen* (2000) van Anke de Vries, *Oorlogsgeheimen* (2007) van Jacques Vriens of *Gevaarlijk geheim* (2018) van Jan Heerze, zijn er ook romans gebaseerd op de herinneringen van hun auteurs, bijvoorbeeld *Serge/Samuel* (2005) van Willy Spillebeen of *Bloed, zweet en tranen* (2013) van Bob Mendes. In de parateksten als de kافت of het nawoord wordt er verwezen naar de band met de historische realiteit. Daarnaast zijn er ook romans die het verhaal combineren met informatieve stukken. Het gaat hierbij niet alleen meer om bewerkte informatie in de vorm van “kaarten, grafieken, tijdlijnen en cijferlijsten” waarnaar Vloeberghs verwijst met betrekking tot de twintigste-eeuwse Holocaustromans, zonder echter concrete voorbeelden te noemen (“Kinder- en jeugdliteratuur” 176), maar om authentiek materiaal. De hoofdstukken in Theo Engelens *Oorlog in de klas* (2010) worden bijvoorbeeld gevolgd door berichten uit de oorlogspers en archiefstukken uit het Joods Historisch Museum.

De nieuwste jeugdliteratuur over de Shoah daagt bovendien haar grenzen uit door nieuwe genres waarin bijvoorbeeld de herinneringen van overlevenden worden gebruikt (16 titels). Ze worden bewerkt door de schrijvers met het oog op jonge lezers. De roman *Eenzaam in de oorlog* (2015) van Martine Letterie is gebaseerd op het leven van de politicus Ed van Thijn; *Wij blijven bij elkaar* (2020) van dezelfde auteur handelt over de Birnbaumkinderen, overlevenden van de Holocaust. De herinnering aan Anne Frank wordt levend gehouden met in totaal

² Deze bijdrage komt voort uit een breder onderzoek in het kader van het project “21st-Century Literature and the Holocaust: A Comparative and Multilingual Perspective”, uitgevoerd in de jaren 2021–2023 door onderzoekers uit Polen, België, Nederland, de VS en Israël en geleid door een consortium bestaande uit het Instituut Joodse Studies van de Universiteit Antwerpen (België), de Johannes Paul II Katholieke Universiteit in Lublin (Polen) en de Bar-Ilan Universiteit (Israël).

11 nieuwe titels die expliciet bedoeld zijn voor jonge lezers,³ tot stand gekomen in samenwerking met de Anne Frank Stichting. Een recent voorbeeld is *Mijn naam is Anne* (2021), dagboekbrieven bewerkt in een makkelijke taal door Marian Hoefnagel, die eveneens de extra makkelijke editie van Anne Franks biografie verzorgde: *Anne Frank in het kort* (2021). Verder bevat het corpus non-fictie, dus informatieve boeken (5 titels) met hun generiek karakteristieke educatieve functie.

Dit summiere overzicht toont reeds dat de representatie van de Shoah in boeken voor kinderen en jeugd verrijkt wordt met boeken die de fictionalisering in de strikte zin voorbijgaan en nog nadrukkelijker een beroep doen op de educatieve functie, zonder het emotionele niveau uit het oog te verliezen. In wat hierna volgt, zal ik gekozen boeken uit het corpus bespreken met aandacht voor strategieën die het non-fictieve karakter van de verhalen naar voren brengen en/of onderstrepen.

3. Literaire non-fictie

16 boeken in het corpus zijn literaire non-fictie.⁴ Ze hebben hun nationale plaatsgebonden realiteitsgehalte, dat verbonden is met authentieke personen of plaatsen in Nederland en Vlaanderen, of met de familiegeschiedenissen van de schrijvers. De boeken in deze groep vertellen levensverhalen van echte mensen, samengesteld op basis van archiefstukken. Deze verhalen zijn vaak verbonden met lokale, historische gebeurtenissen. *Hanna's reis* (2011) door Martine Letterie vertelt over de deportatie van Joodse patiënten en Joden die ondergedoken zaten in het psychiatrisch ziekenhuis Het Appeldoornsche Bosch in 1943. Fedor de Beer thematiseert in zijn boek *Het kindertransport* (2014) wat bekend is geworden als 'kindertransporten', dat wil zeggen de massadeportatie van ruim duizend kinderen tot zestien jaar uit het kamp in Vught naar vernietigingskampen, waar zij direct na aankomst in juni 1943 in gaskamers zijn vermoord. *Een pop voor Hannah* van het Vlaamse duo Peggy Poppe, de schrijfster, en Ann De Bode, de illustratrice, verhaalt over de lotgevallen van de grootmoeder van de schrijfster. Als gevangene in het doorgangskamp Kazerne Dossin in Vlaanderen riskeerde zij haar leven door voor haar dochter een pop te maken die uit het kamp werd gesmokkeld. De schrijfster als vertegenwoordiger van de derde generatie probeert de herinneringen vast te leggen en te vereeuwigen van de wereld die in vergetelheid raakt door het heengaan van de mensen die haar bewoonden. Belangrijk om het verleden met

³ Boeken over Anne Frank geschreven in de 21^e eeuw zijn uiteraard legio; in mijn corpus zijn slechts titels opgenomen waarvan het beoogd publiek expliciet kinderen of jeugd zijn.

⁴ Uiteraard overlappen de hier opgegeven classificaties elkaar: zo is bijvoorbeeld *Een pop voor Hannah* een prentenboek over het leven van de grootmoeder van de auteur en als zodanig ook derdegeneratieliteratuur, terwijl *Alles over Anne* een informatief boek is dat tezelfdertijd tot de 'Anne Frank'-categorie behoort.

het heden te verbinden, zijn de voorwerpen van de overlevenden, hier de pop, die tot op heden bewaard is gebleven en is te bezichtigen in het museum Kazerne Dossin in Mechelen.

Enkele boeken in het corpus zijn tot stand gekomen in opdracht van instellingen die zorg dragen voor historische monumenten en locaties en zich inzetten voor het in stand houden van de herinnering aan Shoah en de Holocausteducatie. Dat betreft vooral, maar niet alleen, de boeken over Anne Frank, die vrijwel allemaal tot stand zijn gekomen door toedoen van de Anne Frank Stichting. De instellingen bieden ook educatieve pakketten aan (zoals lessenseries, presentaties, films) die verband houden met een bepaald boek en die gratis kunnen worden verkregen en bijvoorbeeld op school kunnen worden gebruikt. De hechte samenwerking tussen het Herinneringscentrum Kamp Westerbork en de literaire groep Schrijvers van de Ronde Tafel, vijftien Nederlandse schrijvers van historische fictie voor de jeugd, resulteerde in het boek *Wij waren erbij. Oorlogsherinneringen* (2019). Het bevat twaalf interviews met overlevenden van de Holocaust, die tot verhalen voor de jeugd zijn verwerkt. Een aangrijpend voorbeeld van deze samenwerking is een literair verslag van het leven van een van de vele kinderen die de Holocaust niet overleefden. In *Groeten van Leo* (2013), een boek in opdracht van het Herinneringscentrum Kamp Westerbork, probeert Letterie de wereld van de tienjarige Leo Meijer te laten herleven, die samen met zijn ouders gevangen zat in kamp Westerbork; het gezin werd eerst gedeporteerd naar Theresienstadt en vervolgens naar Auschwitz, waar Leo is vergast. Letterie vertelt zijn leven opnieuw en verweeft het verhaal met authentieke tekeningen die de jongen in het kamp maakte, en met brieven en foto's van mensen en plaatsen die verbonden zijn met het collectieve geheugen. Het gaat bijvoorbeeld om de Hollandsche Schouwburg, van waaruit Joden naar de kampen Westerbork en Vught werden gedeporteerd, foto's van het kamp Westerbork met daarop voorwerpen die betrekking hebben op de leefwereld van de kinderen, zoals een ellendige kinderspeelplaats, of kinderen op weg naar de kampschool. Daarnaast bevat het boek afbeeldingen die met dit individuele verhaal te maken hebben, bijvoorbeeld foto's van de familie Meijer en hun apotheek. Dit authentiek visueel materiaal helpt de lezers zich het kamp voor te stellen en empathie te ontwikkelen voor het lot van de mensen op deze foto's. Het verhaal over Leo eindigt wanneer de jongen en zijn familie zich gereed maken voor deportatie uit Westerbork. Er is een sprankje hoop, want ze zouden naar het 'modelkamp' Theresienstadt worden gebracht. In zekere zin beantwoordt het einde dus aan de behoefte van jeugdliteratuurlezers aan hoop en een *happy ending* (Kremer 256). Samen met Leo hoopt de niet-ingewijde jonge lezer dat de leefomstandigheden in het 'modelkamp' beter zullen zijn en de overlevingskansen zullen vergroten. De auteur heeft het boek echter voorzien van een extra hoofdstuk getiteld 'Over dit boek'. Los van het hoofdverhaal en geformuleerd in een paar nuchtere zinnen, neemt dit hoofdstuk alle hoop weg door

de lezers te vertellen over de dood van Leo en zijn moeder in Auschwitz. Toch biedt het boek als geheel een positieve boodschap door de zorg te tonen voor de herinnering aan Leo, aangezien zijn vader de tekeningen, foto's en brieven van de jongen bewaart, die de basis vormden voor het boek dat op zich een soort herinneringsmonument is.

Een ander boek van Letterie, geschreven in samenwerking met het Herinneringscentrum Kamp Westerbork, is *Kinderen met een ster* (2016), waarmee ze de Zilveren Griffel won. Het bevat verhalen, gebaseerd op herinneringen van overlevenden aan hun jeugd tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het boek is bedoeld voor een jonger lezerspubliek dan doorgaans het geval is bij boeken over de Holocaust. Omdat in de verhalen een klein kind centraal staat, is de uitwerking vaak confronterend, zoals in het verhaal 'Een bijzondere dag'. Het is Rosa's zesde verjaardag, en het meisje wacht ongeduldig op een verjaardagscadeau, dat ze minder begeert dan een boleroetje met een Davidsster erop: "Op het korte jasje zit hij. De ster, eindelijk. Je mag er pas een als je zes bent. Vanaf nu hoort Rosa echt bij de grote kinderen. 'Prachtig!' Rosa springt op en slaat haar armen om mama's nek. 'Nu heb ik een eigen ster!'" (Letterie 20). In dit boek wordt gebruik gemaakt van het kind als focalisator dat zich de ernst van zijn situatie niet realiseert. Vloeberghs noemt deze strategie "het uitspelen van een breuk in de kennisachtergrond van lezer en hoofdpersoon" ("Kinder- en jeugdliteratuur" 177).

Boeiend onderzoeksmateriaal biedt ook het reeds genoemde relaas over de lotgevallen van de Nederlandse politicus Ed van Thijn, opgetekend door Letterie en ook verteld uit het perspectief van een kind in *Eenzaam in de oorlog* (2015). Van Thijn dook onder bij achttien families: dorpsboerderijen, de flat van een alleenstaande vrouw, huizen van streng protestanten en katholieken, etc. Letterie gebruikt de metafoer van een kameleon, omdat het kind in zoveel verschillende omgevingen moest leven en zich steeds opnieuw moest aanpassen om te overleven. In de tekst worden verschillende ideologieën gepresenteerd, en de manier waarop ze worden afgebeeld onthult evenveel over hun invloed op het kind van toen als over hun huidige perceptie in de Nederlandse samenleving, waar bijvoorbeeld godsdienst als systeem een steeds kleinere rol speelt en in het boek als beperkend wordt voorgesteld. Zo roept Eddy ontgoocheld, toen het katholieke gezin bij wie hij onderduikt, geen aandacht wil besteden aan zijn verjaardag: "Wat een rotgeloof! Daar wil ik niet bij horen. Rotkatholieken!" (*Eenzaam in de oorlog*, 128–129)

4. Tussen feit en fictie

Van het toenemende belang van authentiek materiaal en feitelijke informatie over de Shoah in kinder- en jeugdliteratuur getuigen boeken waarin literaire verhalen vergezeld worden van informatieve teksten en historische foto's. *Helden. Mensen*

die de wereld mooier maken (2016) van Janny van der Molen bevat verhalen, verbonden met uiteenlopende historische personages, van Mahatma Gandhi via Maria Montessori, Anne Frank en Barack Obama, tot Malala Yousafzai. Het verhaal ‘Elske krijgt een boek’ verwijst naar Anne Frank. Elske krijgt voor haar twaalfde verjaardag *Het achterhuis* cadeau, het boek dat een enorme invloed zal hebben op haar opgroeiproces. Het verhaal wordt voorafgegaan door ‘Het meisje dat de moed nooit opgaf’, een informatief stuk over Anne Frank en de geschiedenis van haar dagboek. Deze combinatie van verhaal en feitelijke informatie is eveneens te vinden in *Vet oud! Tweede Wereldoorlog* (2017) van Richard Zuiderveld en Aant-Jelle Soepboer. In deze bundel is elk van de vijftien verhalen voorzien van een informatieve tekst, foto’s uit de Tweede Wereldoorlog en illustraties. Het meest duidelijke voorbeeld in deze groep kinderboeken is *De laatste reis* (2010) van het Vlaamse duo Aline Sax, de schrijfster, en Stijn Felix, de illustrator. Het is een omkeerbaar boek: terwijl het verhaal over het klein meisje Hannah die in het concentratiekamp tracht te overleven aan de ene kant van de omslag begint, bevat de andere kant historische gegevens over de Shoah. De confronterende informatie wordt de lezer niet bespaard: van de deportaties van Joden en andere vervolgte groepen, de anti-Joodse wetten en getto’s tot concentratiekampen waar kinderen, baby’s en zwangere vrouwen in de gaskamers werden vermoord. In dit gedeelte van het boek bevinden zich ook foto’s van Auschwitz, de gevangenen tijdens het appel, het crematorium. De nuchtere, informatieve toon van dit deel contrasteert met de emotioneel geladen verhalen over Hannah, wier leven in het kamp getekend is door honger, gemis, eenzaamheid en angst. Terwijl Sax en Felix een geschiedenisles geven, leggen ze ook de mechanismen bloot die de Holocaust hebben veroorzaakt. Het is een les die verwijst naar vandaag, want, zoals Sax in een interview opmerkt, dezelfde mechanismen zijn nog steeds werkzaam:

En wat ik hen [jonge mensen] vooral duidelijk wil maken, zijn de mechanismen die erachter schuilgingen. Die Holocaust gebeurde niet in een andere wereld, niet hier ver vandaan, maar vlakbij, en de kiemen ervan vind je nog altijd. Die parallellen naar onze maatschappij wil ik dan ook trekken. Mechanismen als uitsluiting, macht, meelopen, ... zie je nu ook hier nog altijd in Vlaanderen (Raeymaekers & Sax).

De boeken die feit en fictie in twee teksten combineren, betrekken de lezer op twee manieren: emotioneel, door literaire teksten en afbeeldingen; en cognitief, door de input van accurate historische gegevens. Tegelijkertijd verwijzen ze naar de huidige tijd, hetzij letterlijk, door te wijzen op de sociale mechanismen die nog steeds op dezelfde manier werken als in het verleden, hetzij meer metaforisch, door parallellen te trekken tussen het leven van een hedendaagse tiener en dat van een historisch personage, zoals in het geval van Elske en Anne Frank.

5. Informatieve boeken

Tussen de informatieve boeken vallen er vooral twee op die zich onderscheiden door hun aantrekkelijke aanpak en verzorgde vormgeving. *Alles over Anne* (2017) door Menno Metselaar en Piet van Ledden is een zorgvuldig gedocumenteerd compendium van kennis over Anne Frank, haar omgeving, het achterhuis en concentratiekampen waarin ze zat, haar dagboek en het naoorlogse leven van haar overlevende vrienden. Uitgegeven door de Anne Frank Stichting, is het boek opgesteld aan de hand van vragen die kinderen en jongeren uit de hele wereld stelden bij het bezoek van het Achterhuis. De publicatie bevat illustraties van Huck Scarry en meer dan honderd foto's van mensen en plaatsen uit diverse archiefstukken, waaronder confronterende en ingrijpende beelden van concentratiekampen. De omvang van de tragedie en de gruwel van Jodenvervolging worden onder andere overgebracht door een foto gemaakt door de fotograaf George Rodger waarop een kind op straat van het pas bevrijde kamp Bergen-Belsen loopt.⁵ Aan weerszijden van de straat liggen de lijken opgestapeld van de gevangenen die de bevrijding niet hebben mogen meemaken. Deze bekende foto is zeker niet willekeurig gekozen in een boek voor jonge lezers. Hij geeft rechtstreeks het contrast weer tussen de wereld van het kind en de horror van de Holocaust. In haar artikel "Saving the Picture: Holocaust Photographs in Children's Books" (2000) vraagt Adrienne Kertzer zich af: "For isn't the entire point of including photographs, particularly in children's books about the Holocaust, based on our belief that the viewer will learn through a direct confrontation with the photograph that what was 'unimaginable' really did take place?" (403) Wanneer de directe getuigen van de Holocaust niet meer rechtstreeks kunnen getuigen, wordt deze vraag nog meer relevant. Het gaat nu niet alleen om foto's van iets wat men zich niet kan voorstellen, maar om het feit dat de foto's de getuigen vervangen om de herinnering levend te houden.⁶

Het overzichtswerk *Toen het oorlog was, 1939–1945* van Annemiek de Groot, Roos Jans, Juul Lelieveld en Liesbeth Rosendaal kreeg in 2020 een Zilveren Griffel in de categorie Informatief. De redactionele keuzes voor het boek lijken sterk op die van de bundel over Anne Frank, want de tekst is voorzien van meerdere illustraties, foto's en veel informatie. Daarnaast bevat het korte passages met de titel 'Zij/Hij was erbij'. Dit zijn stukjes uit authentieke herinneringen van de overlevenden. Hoofdstuk 7, getiteld 'Moord', is uitsluitend gewijd aan de Holocaust en de auteurs waarschuwen in hun inleiding dat het het moeilijkste hoofdstuk is om te lezen en om te begrijpen hoe en waarom de Holocaust kon gebeuren. In het boek staan niet zulke schokkende foto's als in de eerder beschreven titel, omdat

⁵ Zie hiervoor <https://www.life.com/photographer/george-rodger/>.

⁶ Zie hiervoor ook Marianne Hirsch, "Surviving Images: Holocaust Photographs and the Work of Postmemory" (2001).

de auteurs bij hun beslissingen over het beeldmateriaal, een belangrijk onderdeel van kinderboeken, de spaar-het-kind-strategie hebben gehanteerd:

We wilden veel beeld in het boek, dat spreekt kinderen aan. Die kun je geen foto's van stapels lijken voorschotelen. Daar heeft een kind niets aan en daar krijgt het waarschijnlijk alleen maar nachtmerries van. Daarom hebben we sommige van de meest schokkende dingen verbeeld in illustraties (Kramer & Rosendaal).

Hoewel de boeken op elkaar lijken qua vormgeving, verschillen de kindbeelden die de keuzes van informatie en historisch materiaal voor beide uitgaven hebben bepaald.

6. Conclusie

Uit dit summiere overzicht kunnen slechts voorlopige en tentatieve conclusies worden getrokken, die in verder onderzoek moeten worden getoetst. Bosmajian constateerde dat in de twintigste-eeuwse jeugdliteratuur over de Holocaust elementen als “pervasive virulent antisemitic propaganda, behavior of the perpetrators, and the concentrationary universe” (256) ontbreken, omdat de jonge lezers gespaard moesten worden. Het hier gepresenteerde overzicht toont dat deze elementen wel tot op zekere hoogte in de Nederlandse en Vlaamse eenentwintigste-eeuwse jeugdliteratuur voorkomen. Met name in non-fictieteksten en informatieve boeken is het universum van de concentratiekampen steeds nadrukkelijker aanwezig, zowel in tekst als in beeld. Deze publicaties bedienen zich van authentieke en niet zelden confronterende foto's. Een *happy end*, dat in de twintigste eeuw in de meeste jeugdboeken algemeen gangbaar was, wordt dat naarmate de eenentwintigste eeuw vordert steeds minder. Een pregnant voorbeeld is *De groeten van Leo* van Letterie. Ook in andere boeken, zelfs voor kleine kinderen, wordt de waarheid over de dood tijdens de oorlog niet verbloemd. De Holocaustfoto's en ook voorwerpen van overlevenden, nemen het over van de getuigen en vertellen hun verhalen die daardoor gedefictionaliseerd worden. De vertegenwoordigers van de derde generatie spelen een belangrijke rol in de overdracht van het historische geheugen dat aan hen wordt toegeschreven. Deze rol speelt zich af op verschillende niveaus: het schrijven als zodanig, waarbij de auteurs zelf tot de derde generatie behoren; het vertellen, waarbij oma's en opa's hun geschiedenis delen met hun kleinkinderen; en de inzet van instellingen, waarbij musea en onderwijsinstellingen interviews met overlevenden ter beschikking stellen van schrijvers, die deze verwerken tot literaire vormen voor hun jonge lezerspubliek.

Een groot aantal boeken in het corpus maakt gebruik van authentiek materiaal, niet alleen informatieve boeken, maar ook fictieve of gefictionaliseerde verhalen. Deze literatuur legt de nadruk op het belang van herinnering aan de Holocaust. Er zijn bovendien ten minste twee doelen aanwijsbaar in de literatuur

die in de eenentwintigste eeuw de Holocausteducatie ondersteunt. Een daarvan is het overbrengen van historische kennis, en het andere is parallellen trekken naar de hedendaagse samenleving. De verandering van de heersende kindbeelden die Vloeberghs constateerde aan het begin van de twintigste eeuw naar aanleiding van haar onderzoek naar jeugdliteratuur over de Shoah, wordt twintig jaar later nog duidelijker door de toename van non-fictiegenres en technieken die defictionalisering in de hand werken. Een algemene conclusie is dat er in de Nederlandse en Belgische samenleving verschillende kindbeelden in omloop zijn waarbij de tendens om het kind te sparen aan het veranderen is. Deze verandering is onder andere in de Holocaustliteratuur voor jonge lezers zichtbaar. Het kind verschijnt hierin als een volwaardige deelnemer aan de samenleving die recht heeft op historische waarheid. Als er al iets is waartegen het kind beschermd moet worden, dan zijn het niet zozeer schokkende beelden uit het verleden, maar veeleer een toekomst waarin deze opnieuw gestalte zouden kunnen krijgen.

Bibliografie

Primaire bronnen

- De Beer, Fedor. *Het kindertransport*. Van Goor, 2014.
- De Graaf, Bram. *Spion van Oranje: het oorlogsverhaal van Engelandvaarder Bram Grisnigt*. Ambo Anthos, 2016.
- De Groot, Annemiek, et al. *Toen het oorlog was, 1939–1945*. Gottmer, 2019.
- De Vries, Anke. *De rode handschoen*. Lemniscaat, 2000.
- Engelen, Theo. *Oorlog in de klas*. Leopold, 2010.
- Heerze, Jan. *Gevaarlijk geheim*. Leopold, 2017.
- Hoefnagel, Marian. *Anne Frank in het kort*. Uitgeverij Eenvoudig Communiceren, 2021.
- Hoefnagel, Marian, en Anne Frank. *Mijn naam is Anne. Dagboekbrieven van Anne Frank*. Uitgeverij Eenvoudig Communiceren / Lezen voor iedereen, 2021.
- Jitta, Ceseli Josephus. *De diamant van opa*. Zirkoon, 2004.
- Letterie, Martine. *Hanna's reis*. Leopold, 2011.
- . *Groeten van Leo. Een kind in Kamp Westerbork*. Leopold, 2013.
- . *Eenzaam in de oorlog*. Leopold, 2015.
- . *Wij blijven bij elkaar*. Leopold, 2020.
- Letterie, Martine, en Rick de Haas. *Kinderen met een ster*. Leopold, 2016.
- . *Verboden te vliegen*. Leopold, 2019.
- Letterie, Martine, et al. *Wij waren erbij. Oorlogsherinneringen*. Leopold, 2019.
- Mendes, Bob. *Bloed, zweet en tranen*. Manteau, 2013.
- Metselaar, Menno, en Piet van Ledden. *Alles over Anne*. Anne Frank Stichting, 2017.
- Poppe, Peggy, en An de Bode. *Een pop voor Hannah*. De Eenhoorn, 2018.
- Sax, Aline, en Stijn Felix. *De laatste reis*. Clavis Uitgeverij, 2010.
- Sax, Aline, en Caryl Strzelecki. *De kleuren van het getto*. De Eenhoorn, 2011.
- Spillebeen, Willy. *Serge / Samuel*. Davidsfonds / Infodok, 2005.
- Van der Molen, Janny. *Helden! Mensen die de wereld mooier maakten*. Ploegsma, 2016, pp. 230–259.
- Vriens, Jacques. *Oorlogsgeheimen*. Van Holkema & Warendorf, 2007.

Zuiderveld, Richard, en Aant-Jelle Soepboer. *Vet oud! Tweede Wereldoorlog: 15 verhalen uit de oorlogsjaren voor jongeren*. Karakter Uitgevers BV, 2017.

Secundaire bronnen

- Bosmajian, Hamida. *Sparing the Child: Grief and the Unspeakable in Youth Literature about Nazism and the Holocaust*. Routledge, 2002.
- “Fictie”. *Algemeen letterkundig lexicon* (2012 – ...). DBNL. https://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_00834.php.
- Hirsch, Marianne. “Surviving Images: Holocaust Photographs and the Work of Postmemory”. *The Yale Journal of Criticism*, vol. 14, no. 1, 2001, pp. 5–37.
- Jordan, Sarah D. “Educating Without Overwhelming: Authorial Strategies in Children’s Holocaust Literature”. *Children’s Literature in Education*, vol. 35, no. 3, 2004, pp. 199–218.
- Kertzer, Adrienne. “Saving the Picture: Holocaust Photographs in Children’s Books”. *The Lion and The Unicorn*, vol. 24, no. 3, 2000, pp. 402–431.
- Kidd, Kenneth. “‘A’ is for Auschwitz: Psychoanalysis, Trauma Theory, and the ‘Children’s Literature of Atrocity’”. *Children’s Literature*, vol. 33, 2005, pp. 120–149.
- Kramer, Gert, en Liesbeth Rosendaal. “Warnsveldse Liesbeth Rosendaal schreef mee aan bekroond jeugdoorlogsboek: ‘Je kunt kinderen geen stapels lijken voorschotelen.’” (interview). *De Gelderlander*, 5 oktober 2020, <https://www.gelderlander.nl/zutphen/warnsveldse-liesbeth-rosendaal-schreef-mee-aan-bekroond-jeugdoorlogsboek-je-kunt-kinderen-geen-stapels-lijken-voorschotelen~a8bb7e19/?referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F>. Geraadpleegd 20 februari 2022.
- Kremer, S. Lillian. “Children’s Literature and the Holocaust”. [rec. van Hamida Bosmajian, *Sparing the Child: Grief and the Unspeakable in Youth Literature about Nazism and the Holocaust* en Adrienne Kertzer, *My Mother’s Voice: Children, Literature, and the Holocaust*]. *Children’s Literature*, vol. 32, no. 1, 2004, pp. 252–263.
- Krongold, Joanna. “When Facts Become Figures: Figurative Dynamics in Youth Holocaust Literature”. *The Palgrave Handbook of Holocaust Literature and Culture*, geredigeerd door Victoria Aarons en Phyllis Lassner. Palgrave, 2020, pp. 111–128.
- Raeymaekers, Dirk, en Aline Sax, “Aline Sax over *De laatste reis*” (interview). Merksplas.nu, 13 november 2019, <https://www.merksplas.nu/cultuur/literatuur/aline-sax-over-de-laatste-reis/>. Geraadpleegd 21 januari 2021.
- Rodger, Georg, “German boy walking down a dirt road lined with the corpses of hundreds of prisoners who have died of starvation near Bergen extermination camp”. The Photography of George Rodger: The LIFE Picture Collection, 2022, <https://www.life.com/photographer/george-rodger/>. Geraadpleegd 14 augustus 2022.
- Van Coillie, Jan. *Leesbeesten en boekenfeesten. Hoe werken (met) kinder- en jeugdboeken?* Davidsfonds/Infodok & Biblion Uitgeverij, 2007.
- . “Het kindbeeld in de negentiende-eeuwse Vlaamse kinderliteratuur”. *Literatuur zonder leeftijd*, no. 69, 2006, pp. 2448.
- Vloeberghs, Katrien. “Kinder- en jeugdliteratuur over de Holocaust. Een ontmoeting tussen werkelijkheid en weergave.” Vanessa Joosen en Katrien Vloeberghs, *Uitgelezen jeugdliteratuur: een ontmoeting met traditie en vernieuwing*. LannooCampus, 2008, pp. 171–196.
- . “Kindbeelden in de westerse moderniteit.” *Literatuur zonder leeftijd*, no. 69, 2006, pp. 10–23.
- . “Pedagogie van de herinnering: de Holocaust in de jeugdliteratuur vandaag”. *Bijdragen tot de eigentijdse herinnering / Stichting voor de Eigentijdse Herinnering*, vol. 5, 2004, pp. 63–82.

Jerzy KOCH

ORCID: 0000-0001-8207-0800

Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu / Universiteit Stellenbosch /

Universiteit van die Vrystaat Bloemfontein

Benigna im nebelhaften Gnadental/Genadental

Abstract

This article analyses the reception of the book *Benigna van Groenekloof of Mamre* (1873) in South African literary and historical compendiums and scientific articles, and is an attempt to determine its genre. This anonymous publication has been frequently – and incorrectly – presented as the oldest book in Afrikaans written by an author of colour. This contribution rectifies this misconception: discussing *Benigna* against its historical background, it introduces the text’s actual author as well specifies its language. Moreover, the article postulates that more attention in the history of South African literature should be paid to the religious literature of the Moravian Brethren.

Keywords: South African literature, Afrikaans literature, Dutch colonial literature, Moravian Church in South Africa, Herrnhut, *Benigna van Groenekloof of Mamre*, Herman Benno Marx.

I

Der Titel meines Artikels – “*Benigna* im nebelhaften Gnadental/Genadental” – verweist symbolisch auf die vage und problematische Position des Schrifttums, das in den Wirkungskreisen der südafrikanischen Herrnhuter Missionare entstanden ist. Freilich ist die Geschichte der südafrikanischen Moraven im allegorischen Nebel gehüllt – auch insofern, als sie bis vor kurzem überwiegend durch die Historiker geschrieben wurde, die selbst aus der Brüdergemeine stammten. Man betrieb Geschichte nicht allein als wissenschaftliches Fach. Die Geschichtsschreibung der Herrnhuter diente zugleich (und das sogar in stärkerem Maße als in anderen Kreisen) dem Aufbau und der Aufrechterhaltung eigener Identität, sowohl der der Kirche als auch der der Gemeinschaft von Gläubigen.¹

¹ Vgl. *Geschied-Verhaal van Genadental, de eerste Zending-Statie Zuid-Afrika van 1737 tot 1806*, Van de Sand de Villiers & Co., Kaapstad–Genadental 1893; Bernhard Krüger, *The Pear*

Natürlich, wenn ich vom nebelhaften Gnadental spreche, meine ich auch die ausgesprochen schöne landschaftliche Lage des Ortes. Auf dem Weg nach Gnadental (beziehungsweise ‘Genadental’ – wie es in Afrikaans heißt) findet man in diesem Teil der Provinz Kapland eine besonders malerische Hügellandschaft vor. Die Ortschaft selbst liegt am Fuße eines Gebirgsmassivs, das den Namen Riviersonderendberge, d.h. ‘Fluss-ohne-Ende-Berge’, trägt. Von den Berggipfeln senkt sich manchmal Nebel herab und die Umgebung erscheint ausnehmend pittoresk. Aber vor allem geht es mir um den Stellenwert der Kulturaktivitäten der Moraven, die in der Geschichte Südafrikas sehr oft – und meines Erachtens zu oft – marginalisiert wurden. Möge Nelson Mandela 1994 den Präsidentschaftssitz in Kapstadt in ‘Genadental’ umbenannt haben, um die Verdienste der Moraven zu würdigen,² ihr Unternehmungsgeist und ihre Bedeutung für das Land fanden bis jetzt in den südafrikanischen historischen und vor allem literaturhistorischen Synthesen keine gebührende Anerkennung. Deswegen ist Genadental im Titel meines Artikels im Nebel gehüllt.

II

Lassen Sie mich nun einige Worte zu der Begrifflichkeit sagen. Ich habe bereits den Terminus ‘Moraven’ gebraucht. Die sogenannte ‘mährische Kirche’ ist im südlichen Afrika unter dem Namen ‘Moravian Church’, ‘Morawiese Kerk’ oder ‘Broederkerk’ bekannt. Auch der Name ‘Herrnhuters’ wird gelegentlich als Bezeichnung für diese südafrikanische Kirche gebraucht, die ursprünglich aus der Brüdergemeinde in Deutschland (heute Evangelische Brüder-Unität) entstanden ist. Die aus den Niederlanden und Deutschland stammenden Herrnhuter Missionare haben in Südafrika eine der größten Kirchen gebildet. Ihre Aktivitäten übertrafen in mancher Hinsicht die religiös-kulturellen Handlungen, die von der Berliner, Rheinischen oder Hermannsburger Mission entwickelt wurden. Chronologisch

Tree Blossoms. A History of the Moravian Mission Stations in South Africa, 1737–1869, Provincial Board of the Moravian Church in South Africa [Moravian Book Depot], Genadental 1966; Bernhard Krüger, P.W. Schaberg, *The Pear Tree Bears Fruit. The History of the Moravian Church in South Africa-West (II) 1869–1960 With an Epilogue 1960–1980*, Provincial Board of the Moravian Church in South Africa [Moravian Book Depot], Genadental 1984; Isaac Balie, *Die geskiedenis van Genadental 1738–1988*, Perskor, Kaapstad 1988; J. Taylor Hamilton, Kenneth G. Hamilton, *Die erneuerte Unitas Fratrum, 1722–1957. Geschichte der Herrnhuter Brüdergemeinde. Band 1: 1722–1857*, Übersetzt. Joachim Haarmann, Herrnhuter Verlag, Herrnhut 2001.

² Übrigens taucht der Name ‘Gnadental’ (oder ‘Gnadhenthal’) als beliebte Bezeichnung für Kirchen- oder Klosterorte sowohl in den Niederlanden als auch in Deutschland (z.B. in Hessen, Schwaben, Rheinland) und in der Schweiz auf. Siehe: “Die ‘Wiege der evangelischen Mission in Afrika’”, *Allgemeine Zeitung*, (Windhoek) 5–06–2013.

gesehen stehen die Herrnhuter am Anfang aller Missionen, die auf die lokale Bevölkerung Südafrikas fokussiert waren. Der erste Missionar Georg Schmidt (1709–1785) war zwischen 1737 und 1743 unter den Khoikhoi (d.h. Hottentotten) tätig – lange genug, um einen vielversprechenden Auftakt zu den späteren Aktivitäten zu geben.³ Im 19. Jahrhundert wurde Genadendal zum Zentrum der Missionsarbeit. Zugleich wurde der Ort zum Schauplatz einer raschen ökonomischen Entwicklung und vielfältiger kultureller Aktivitäten. Im Zuge des beschleunigten Wandels entstanden u.a. Kindergärten, Schulen, ein Lehrerseminar, eine Druckerei... Mit anderen Siedlungen, wie Mamre (1808), Enon (1818), Elim (1824), Zuurbraak (1812), Wittewater (1859) und Goedverwacht (1888) bildete Genadendal ein gut funktionierendes Netzwerk von Missionsstationen.

III

Es war nicht allein Pragmatismus, der Georg Schmidt und die anderen am Ende des 18. Jahrhunderts seine Arbeit fortsetzenden Gemeindebrüder⁴ dazu veranlasste, Niederländisch und später Afrikaans als Sprachmedium für die Bekehrung und Aufklärung von einheimischen Südafrikanern einzusetzen. In der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts entschieden sich die Moraven gegen die Pläne der kolonialen Bildungsabteilung in Kapstadt. Sie wollte den Lehrprozess in den Konfessionsschulen für die Farbigen zwar mitfinanzieren, aber ihn zugleich auch anglisieren und kontrollieren. 1864 hat der Zentralrat der Brüdergemeine im sächsischen Herrnhut die Nachfrage der Behörden in der Kapkolonie abgelehnt, das Englische als Unterrichtssprache im Lehrerseminar der Brüder in Genadendal einzuführen⁵. Sie bevorzugten die niederländische Sprache. Nicht weniger bezeichnend ist die Tatsache, dass die Brüder im Jahr 1884 – zwei Jahre nachdem das Niederländische (neben dem Englischen) zur offiziellen Sprache von Parlamentsitzungen in Kapstadt geworden war – das Niederländische als eigenständiges Fach in den Lehrplan ihrer pädagogischen Institute einführten. “The Dutch Bible, Dutch school-books, and the Dutch Hymnal of the Moravian Churches in Holland were introduced. The first Hymnal specially for the use of the converts was published

³ *Das Tagebuch und die Briefe von Georg Schmidt, dem ersten Missionar in Südafrika (1737–1744)*. Transkribiert von Dr. B. Krüeger und Pastor H. Plüddemann. Übersetzt von Fr. J. du P. Boeke. Redaktion von H.C. Bredekamp und J.L. Hattingh, Die Wes-Kaaplandse Institut vir Historiese Navorsing, Bellville 1981; Werner Raupp, “Georg Schmidt”, *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, Band IX (1995), Herzberg 1995, Spalten 452–455.

⁴ *Genadendal Diaries: Diaries of the Herrnhut Missionaries H. Marsveld, D. Schwinn and J.C. Kühnel, (1792–1794)*, Eds. H.C. Bredekamp and H.E.F. Plüddemann. Trans. A.B.L. Flegg. Vol. 1., University of the Western Cape Institute for Historical Research, Belville 1992.

⁵ *Protokoll des Missions-Departements vom Jahre 1865*, Unitätsarchiv, Herrnhut.

by the Bible Society of Zeist in 1836”.⁶ Im Jahre 1927 dagegen, während der dritten Broederkerk Konferenz in Mamre, haben sich die Brüder entschlossen, die kirchlichen Protokolle in der afrikaansen Sprache aufzuzeichnen. Wäre es nicht so gewesen, dass die Missionare das Niederländische – auch in seinen afrikanisierten Formen von Cape Dutch / Kaaps-Hollands – und später die afrikaanse Sprache als Unterrichtssprache wählten, wären die meisten farbigen Südafrikaner, die heute über die Hälfte aller muttersprachigen Afrikaans-Sprecher ausmachen, der Anglisierung erlegen.

Statistische Daten zeigen, wie wichtig die Rolle der Brüderschulen war, und zwar sowohl bei der Unterstützung der farbigen Bevölkerung bei Anpassungsprozessen an die veränderten Lebensbedingungen in der modernen Welt, als auch – sei es indirekt – bei der Erlangung eines höheren Status des Niederländischen und seiner afrikanisierten Formen als die erste Sprache dieser Gruppe. Während fast 11.000 Studenten in 110 Missionsschulen 1863 unterrichtet wurden, wuchs 1870 die Zahl dieser Schulen auf 351 und die Zahl der Studierenden auf beinahe 40.000.⁷ Genau in diese Zeit fällt die Entstehung und Publikation des Buches *Benigna van Groenekloof of Mamre*.

IV

Die Literatur der in Südafrika tätigen Herrnhuter Missionare umfasst viele Texte, die in zahlreichen Sprachen verfasst wurden. Während das Deutsche in der Kommunikation mit europäischen Brüdern im Zentralrat der Brüdergemeine in Deutschland gebraucht wurde, schrieb und publizierte man für den südafrikanischen Markt auf Niederländisch. Später, im 20. Jahrhundert, wurde hingegen auch das Englische (neben der afrikaansen Sprache) zunehmend gebraucht. Das niederländische Schrifttum der Moraven umfasst nicht nur die religiöse Literatur, sondern auch Werke anderer Art. Die Zeitschrift *De Bode van Genadendal* (1859–1914) ist wahrscheinlich am meisten bekannt. ‘Der Bote aus Gnadental’ war eine der ersten fünf Zeitschriften religiösen Inhalts im Lande. Die Poetik der Titelversionen veranschaulicht symbolisch die Evolution dieses Blattes: *Der Bote. Berichte aus der heidnischen Welt – De Bode. Berigten uit de Heiden-Wereld* (1859), dann *Der Bote aus Genadendal – De Bode van Genadendal* (1861); später *Der Bote aus Genadendal. Religiöse Monatszeitschrift für christliche Familien und andere – De Bode van Genadendal. Godsdienstig Maand-Blad*

⁶ G.Th. Reichelt, *The Literary Works of the Foreign Missionaries of the Moravian Church*, Trans. and annotated by Bishop Edmund de Schweidnitz; Reprinted from *The Transactions of the Moravian Historical Society* (1886), Vol. 2, No. 9 (1886), S. 389, < <http://www.jstor.org/stable/41179756> >. Zugang im Februar 2022.

⁷ Isaac Balie, op. cit., S. 89–94.

voor *Christelijke Huisgezinnen en anderen* (1864) und letztendlich *Der Freund des Hauses – Die Huisvriend* (1914).

De Bode publizierte Artikel über kirchliche und allgemein kulturelle oder sozial-politische Angelegenheiten, religiöse Literatur, Tätigkeitsberichte aus den Missionsstationen im In- und Ausland, Erzählungen, Gedichte, Feuilletons und Leserbriefe. Obwohl die Gründer der Zeitschrift Weiße waren, rekrutierten sich viele Mitarbeiter und Textautoren aus gebildeten Kreisen der Farbigen. Es wurden auch andere Publikationen vorbereitet, sowie Flugblätter, Gelegenheitsschriften, Gedenkbücher u.a.⁸

Über die Ursachen der Marginalisierung dieses Schrifttums in der Fachliteratur kann man nur mutmaßen. Sowohl in den älteren historischen Übersichten über die Afrikaans-Literatur (z.B. von den Gebrüdern Nienaber oder von Schoonees⁹) als auch in den klassischen Literaturgeschichten (z.B. von van Dekker, Antonissen oder Kannemeyer¹⁰) wurden diese auf die Sprache, Kultur und Literatur gerichteten Aktivitäten kaum erwähnt, und dies unabhängig davon, wie viel Platz man den kolonialen niederländischen Texten widmete. Die einzige Autorin, die – wenngleich nur beiläufig – Genadendal anführt, ist Elizabeth Conradie: Sie tut das in ihren Beschreibungen, wie niederländische Reisende einen Besuch auf der blühenden Missionsstation abstatten.¹¹

Es gibt wahrscheinlich verschiedene Gründe für diese Marginalisierung des Schrifttums der Moraven. Die Afrikaner Literaturhistoriker waren entweder auf das Nationale oder auf das Ästhetische fokussiert und konzentrierten sich vor allem auf das als Eigenes deklarierte Kulturerbe. Das Afrikaans war die südafrikanische *lingua franca*, funktionierte aber von Beginn an als ‘Hotnotstaal’, ‘Kitchen Dutch’, Bastardsprache oder im besten Falle als verdorbenes Niederländisch. Der Kampf um die Anerkennung dieses Mediums in eigenen Reihen – d.h. unter den

⁸ Radosław Potocki-Waksmund, *Berichten uit de heidenwereld. Het Zuid-Afrikaanse tijdschrift van de Hernhutters. “De Bode van Genadendal” – taal, literatuur, cultuur*, PhD-Dissertation unter Betreuung von Prof. Dr. Habil. Jerzy Koch, Diss. Universität Wrocław, Wrocław 2014.

⁹ P.J. Nienaber, G.S. Nienaber, *Geskiedenis van die Afrikaanse letterkunde*. J.L. van Schaik, Pretoria 1941 < http://www.dbnl.org/tekst/nien005gesk01_01/ >. Zugang im Februar 2022; P.C. Schoonees, *Die prosa van die tweede Afrikaanse beweging*. J.H. de Bussy, Pretoria / Hollandsch-Afrikaansche Uitgevers Maatschappij v/h J. Dusseau & Co., Kaapstad 1939 < http://www.dbnl.org/tekst/scho120pros02_01/ >. Zugang im Februar 2022.

¹⁰ G. Dekker, *Afrikaanse literatuurgeskiedenis* [vyfde, om- en bygewerkte druk], Nasionale Boekhandel, Kaapstad-Bloemfontein-Johannesburg 1960 [1935]; R. Antonissen, *Schets van den ontwikkelingsgang der Zuid-Afrikaansche letterkunde*, deel I (Studie), deel II (Bloemlezing), Pro Arte, Diest 1946; R. Antonissen, *Die Afrikaanse letterkunde van aanvang tot hede*, Nasou, Kaapstad 1955 [1965²], J.C. Kannemeyer, *Geskiedenis van die Afrikaanse literatuur 1*. Academica, Pretoria / Kaapstad 1984 (der zweite Druck),

¹¹ Elizabeth Conradie, *Hollandse skrywers uit Suid-Afrika. Deel 1 (1652–1875)*, J.H. de Bussy, Pretoria / H.A.U.M., Kaapstad 1934, S. 104, < http://www.dbnl.org/tekst/conr002hol101_01/ >. Zugang im Februar 2022.

weißen Sprechern – als Schrift- und Kultursprache, machte die Anhänger der Sprachemanzipation für andere Sprach- und Literaturvarianten auf Dauer unsensibel.¹² Auch die Formenvielfalt des Schrifttums, der literarischen Gattungen, die spezifische Weise, wie die Missionare und die Farbigen selbst mit der Sprache umgingen, wurden übersehen, weil sie im Großen und Ganzen nicht in das bevorzugte ästhetische Paradigma der neuen Afrikaans-Literatur passten. Vielleicht wirkte sich auch die oben erwähnte relative Geschlossenheit der herrnhutischen Geschichtsschreibung auf den Anerkennungsprozess negativ aus.¹³

V

Eine der interessantesten Veröffentlichungen aus den Kreisen der Moraven ist *Benigna van Groenekloof of Mamre* ('Benigna aus Groenekloof oder Mamre'). Dieses Buch kann als ein gutes Beispiel dafür gelten, dass auch die zeitgenössischen Publikationen der Missionen ihren Weg in die Literaturgeschichte nur schwer fanden. Die vorherrschende Richtung der literarischen Interpretationen muss aber allmählich erweitert werden und *Benigna* kann dafür ein gutes Exempel sein.

Das Buch wurde 1873 anonym veröffentlicht und die Autorschaft galt bis vor kurzem als unsicher. Die Meinungen über die Identität des Autors gingen ziemlich weit auseinander. Es seien hier die wichtigsten Stellen in der Fachliteratur genannt, wo darauf eingegangen worden ist: anonym (Belcher 1986),¹⁴ 'anonyme weiße Person, wahrscheinlich Pf. W.F. Bechler' [*anonieme blanke persoon, waarschijnlijk eerw. W.F. Bechler*] (Belcher 1996),¹⁵ 'der Schriftsteller unbekannt' [*schryfver onbekend*] (February 1998),¹⁶ 'zweifelloos der deutsche Missionar Herman Benno Marx' [*ongetwijfeld Duitse zendeling Herman Benno Marx*] (Bredenkamp 2002),¹⁷ 'eine farbige Person' [*bruine' persoon*] (Bothma 2004),¹⁸ 'anonymer deutscher

¹² Diese Situation dauerte auch später im 20. Jh. bei der Standardisierung der afrikaansen Sprache an, siehe B.G. Odendaal, *Die herstandaardisering van Afrikaans: 'n Praktiese benadering met die AWS as gevallestudie*, PhD-Dissertation unter Betreuung von Prof. A.E. Feinauer, Diss. Stellenbosch Universiteit, Stellenbosch 2012.

¹³ Mehr über die Sprachbewegung der südafrikanischen Moraven in: Jerzy Koch, *History of South African Literature: Afrikaans Literature. Part One: From the 17th to the 19th Century*, Transl. by Dominka Ferens, Van Schaik, Pretoria 2015, S. 241–271.

¹⁴ R.K. Belcher, "Die volksletterkunde van die Afrikaanse bruin gemeenskap", *Die Kulturhistoricus/The Cultural Historian*, 1.1 (1986): 41–59.

¹⁵ Ronnie Belcher, "Skerpioen se mistastings", *Die Burger* 22 Nov. 1996: 14.

¹⁶ Vernon February, "Klein begin is aanhou wen", *Perspektief en Profiel: 'n Afrikaanse literatuurgeskiedenis*, Red. H.P. van Coller, Vol 1. J.L. van Schaik, Pretoria 1998, S. 8–9.

¹⁷ Henry C. Bredenkamp, "Taaldiskoers word nou sinvoller", *Die Burger* 16 Julie 2002: 10.

¹⁸ M.C. Bothma, *Postkoloniale perspektiewe in enkele romans van André P. Brink*, PhD-Dissertation unter Betreuung von Prof. H.M. Roos, Diss. Universiteit van Suid-Afrika, Pretoria 2004, S. 23.

Missionar’ [*anonieme Duitse zendeling*] (Kannemeyer 2005),¹⁹ ‘anonymer Moraven-Missionar’ [*anonieme Moravische zendeling*] (Huigen 2006),²⁰ ‘anonym in Genadental herausgegeben’ [*anoniem op Genadental uitgegee is*] (Odendaal 2012).²¹

Die Dokumente in den Archiven in Herrnhut lassen indessen keinen Zweifel darüber bestehen, dass Herman Benno Marx (1827–1917) der Autor von *Benigna* ist. Allein schon der Zettelkatalog gibt Auskunft über die Identität des Autors: “NB. ‘Benigna.’ Verf[asser]: Missionar Herman Benno Marx, damals zur gesundheitlichen Wiederherstellung in Mamre weilend; gedr.[uckt] unter d.[er] Redaktion des Präses Br.[uder] William Ferdinand Bechler auf der Gnadenthaler Druckerei, als erster Versuch christl.[iche] Unterhaltungsschriften für farbige Gemeinden zu schaffen. (Prot.[olle] d.[es] Miss.[ions-] Departem.[ents] 1873, S.[eite] 391)”.²²

Anderen Dokumenten ist eindeutig zu entnehmen, dass Marx 1872 als Kranker beurlaubt und von Genadental nach Mamre geschickt wurde. Zum Beispiel in *Dienerblätter*, welche die biografischen Einzelheiten erfassen, liest man: “(..) wegen eines Halsleidens vorübergehend nach Mamre versetzt, ist (er) hier an der Schule u.[nd] auch schriftstellerisch tätig”²³. Marx ist also nach Mamre, wo er sich erholen sollte, mit der Aufgabe entsandt worden, ein Buch zu schreiben. Nebenbei hat er auch in der Schule geholfen und andere Lehrer vertreten.

VI

Benigna wurde in den achtziger und neunziger Jahren des 20. Jh. in der Debatte über den Kanon der afrikaans Literatur erwähnt. Mein Eindruck ist, dass die daran beteiligten Literaturhistoriker und -kritiker das Buch eher nicht gelesen haben, dass sie sich vielmehr unreflektiert gegenseitig zitieren oder lediglich mit Worten jonglieren. Ich möchte auf diese einander ausschließende Interpretationen und Textzuordnungen näher eingehen. Die Meinungen gehen dabei nicht nur bezüglich der Identität des Verfassers, sondern auch in Bezug auf die Sprache oder die Genre-Einordnung auseinander; später etwas mehr darüber.

¹⁹ J.C. Kannemeyer, *Die Afrikaanse Literatuur 1652–2004*. Human & Rousseau, Kaapstad 2005, S. 31.

²⁰ Siegfried Huigen, “Nederlandstalige Suid-Afrikaanse letterkunde, 1652 tot 1925”, *Perspektief en Profiel: ’n Afrikaanse literatuurgeskiedenis*, Red. H.P. van Coller. Vol 2. J.L. van Schaik, Pretoria 2006, S. 35.

²¹ B.G. Odendaal, *Die herstandaardisering van Afrikaans*, op. cit., S. 78.

²² *Protokoll des Missions-Departements vom Jahre 1873*, Unitätsarchiv, Herrnhut.

²³ Richard Träger & Charlotte Träger-Große (ed.), *Dienerblätter. Biographische Übersichten von Personen, die im Dienst der Brüdergemeinde standen*, M-N, Unitätsarchiv/Moravian Archives, Herrnhut (s.d.).

Eines steht fest: *Benigna* wurde 1873 veröffentlicht. Aber allein schon die Sprache des Buches führt zu verschiedenen Meinungen. Isaac Balie, Historiker aus dem Kreis der Moraven, nannte *Benigna* “den ersten Roman in Afrikaans”.²⁴ Der Schriftsteller und Journalist Herman Wasserman bezeichnete *Benigna* in einer Besprechung des Fernsehprogramms als ‘in Afrikaans geschrieben’ [*in Afrikaans geskryf*].²⁵ R.K. Belcher widersprach dieser Meinung, indem er behauptete, das Buch sei in Niederländisch und nicht in Afrikaans verfasst [*En dit is ook nie in Afrikaans geskryf nie, maar in Nederlands*].²⁶ Vernon February, Dichter und damals wissenschaftlicher Mitarbeiter von Afrika-Studienzentrum in Leiden, qualifizierte das Buch als den ‘niederländisch-afrikaansen Roman’ – [*die Nederlands-Afrikaanse roman*].²⁷ Ana Deumert schrieb in ihrem Buch über Sprachänderungen am Kap: ‘Der Haupttext (...) ist in Niederländisch; die Dialoge sind jedoch in Kap-Niederländisch geschrieben’ [*The main text (...) is written in Dutch; the dialogues, however, are written in Cape Dutch Vernacular*].²⁸ John Kannemeyer hat in der letzten Ausgabe seiner einbändigen Literaturgeschichte *Die Afrikaanse Literatuur 1652–2004* das im Buch gebrauchte Medium als Niederländisch definiert und hinzugefügt: ‘obwohl die afrikaansen Wörter manchmal im Dialog vorkommen’ [*hoewel Afrikaanse woorde soms in die dialoog voorkom*].²⁹ Der Niederländer Siegfried Huigen, Autor von *Profil Nederlandstalige Suid-Afrikaanse letterkunde, 1652 tot 1925*, äußert im dritten Teil von *Perspektief en Profiel: ’n Afrikaanse literatuurgeskiedenis* die folgende Ansicht: ‘Afrikaans, zumindest die kapholländische Variante davon (...), wird manchmal im Dialog verwendet, wie es in anderen niederländischen südafrikanischen Romanen gemacht wird’ [*Afrikaans, ten minste die Kaaps-Hollandse variant daarvan (...), word soms gebruik in dialoog, soos dit ook in ander Nederlandstalige Suid-Afrikaanse romans gedoen is*].³⁰ Der südafrikanische Literaturforscher Wium van Zyl nennt *Benigna* ‘den ersten niederländischen Anlauf zu einem Roman’ [*de eerste Nederlandstalige poging tot een roman*].³¹ In *The Cambridge History of South*

²⁴ Isaac Balie, “Das Genadendal-College für Lehrerausbildung in Südafrika: Die Lehrer waren wahre Zuchtmeister” [Feuilleton: Hochschulbilder aus aller Welt], *Der Überblick. Zeitschrift für ökumenische Begegnung und internationale Zusammenarbeit*. (2003) 1: 17.

²⁵ Herman Wasserman, “Afrikaans het ’nuwe, meer inklusiewe mites nodig”, *Die Burger* 5 Nov. 1996: 2.

²⁶ Ronnie Belcher, “Skerpioen se mistastings”, op. cit., S. 14.

²⁷ Vernon February, “Klein begin is aanhou wen”, op. cit., S. 9.

²⁸ A. Deumert, *Language Standardization and Language Change. The dynamics of Cape Dutch*, John Benjamins, Amsterdam 2004, S. 52–53.

²⁹ J.C. Kannemeyer, *Die Afrikaanse Literatuur 1652–2004*, op. cit., S. 31.

³⁰ Siegfried Huigen, “Nederlandstalige Suid-Afrikaanse letterkunde, 1652 tot 1925”, op. cit., S. 35.

³¹ Wium van Zyl, “Een bestseller uit de Zuid-Afrikaanse taalstrijd voor het Nederlands”, *Prace Komisji Nauk Filologicznych Oddziału Polskiej Akademii Nauk we Wrocławiu II*, Red. P. Chruszczewski, S. Prędoty, PAN, Wrocław 2010, S. 171.

African Literature bezeichnet Catherine Woeber *Benigna* erneut als einen ‘frühen Roman in Afrikaans’ [*an early novel in Afrikaans*],³² dagegen schreibt Gerda Odendaal in ihrer Dissertation, dass das Buch ‘im Niederländischen geschrieben [ist], aber auch Dialoge in Afrikaans enthält’ [*in Nederlands geskryf, maar bevat dialoog in Afrikaans*].³³

Ich habe die Kopie des Buches gleich nach meinem ersten Besuch an Genadental 2000 bestellt und habe sofort empirisch festgestellt, dass es sich um einen niederländischen Text handelt, in dem an manchen Stellen, vor allem in den Dialogen, ‘verafrikaanste’ Wortformen vorkommen.³⁴ Im Gegensatz zu meinen soeben zitierten Kolleginnen und Kollegen haben meine Analysen das Folgende gezeigt: Erstens – das Buch ist überwiegend in Niederländisch verfasst; Zweitens – die gebrauchte niederländische Sprache weist auch Einflüsse der lokalen Mundart auf; Drittens – die Beispiele kommen sowohl im Erzählertext, als auch im Figurentext (aber vorwiegend in Dialogen) vor; Viertens – vor diesem Hintergrund ist es schwer von Afrikaans zu sprechen, da die zur Verfügung stehenden Beispiele quantitativ begrenzt sind und sich auf eine Reihe von Formulierungen, Ausdrücken, kurzen Sätzen oder einzelnen Aussagen beschränken. Die ‘afrikanisierten’ oder ‘verafrikaansten’ Formen des Niederländischen, vernakuläre Sprache, Mundart oder Umgangssprache scheinen somit das Phänomen besser zu fassen, als die Bezeichnung “Kap-Niederländisch” (ggf. *Kaaps-Hollands* oder *Cape Dutch*).

Ich habe bereits vor achtzehn Jahren darüber berichtet: sowohl in meinem in Polnisch verfassten Buch über die Geschichte der südafrikanischen Literatur aus der kolonialen Periode, als auch in einem Kongressreferat und in einigen

³² Catherine Woeber, “The mission presses and the rise of black journalism”, *The Cambridge History of South African Literature*, Red. David Attwell, Derek Attridge, Cambridge University Press, Cambridge 2012, S. 209.

³³ B.G. Odendaal, *Die herstandaardisering van Afrikaans*, op. cit., S. 78.

³⁴ Passagen, die aus der Perspektive des Erzählers geschrieben sind, weisen gelegentlich typisch südafrikanische Wörter auf wie *gezels* (Afr. *gesels* – ‘sich unterhalten/schwatzen’). Die Versuche des Verfassers, die lokale Aussprache phonetisch zu transkribieren, ergaben Wörter wie *zel* – ein Hilfsverb verwendet in Konjunktivkonstruktionen (Nieder. *zou*; Afr. *sou*), *zaterdag* (Nieder.: *zaterdag*; Afr.: *Saterdag* – ‘Samstag’), *bit* (Nieder.: *bidden*, Afr.: *bid* – ‘beten’) oder *mot* (Nieder.: *moeten* und Afr.: *moet* – ‘müssen/musst’). C.J. Conradie, der die Partikelformen in den frühen Texten u.a. in *Benigna* untersuchte, kam zu der Schlussfolgerung, dass die Schreibweise oft noch niederländisch ist, aber die Verwendung der Partikeln schon zu dem typischen Gebrauch der afrikaansen Sprache gehört (C.J. Conradie, “Die gebruik van Afrikaanse modale partikels deur voormalige Khoisprekers”, *Stellenbosch Papers in Linguistics Plus*, Vol. 47, 2015, S. 35–57). Aber die auffälligste Strategie des Erzählers ist die charakteristische Veränderung des Idioms der Farbigen nach ihrer Taufe, z.B. die Khoifrau *Kaatjie* nachdem sie den christlichen Namen *Mariana* angenommen hat, spricht später fließend Niederländisch, sogar mit den leichten biblischen Untertönen.

Artikeln.³⁵ Nach der Erscheinung der englischen Übersetzung meiner Literaturgeschichte im Jahr 2015 sollte es aber weniger solche vereinfachten Meinungen geben.³⁶

Es scheint, dass vor allem Balie und February versucht haben, *Benigna* als einen Text in Afrikaans darzustellen, der älter als die ältesten in Afrikanerkreisen verfassten fiktionalen Bücher sei. Diese Ansicht entspricht zwar der Wirklichkeit nicht, aber ich teile die Überzeugung der beiden farbigen Forscher, dass die Aktivitäten und Bemühungen der Moraven um Afrikaans in der bisherigen Forschung nicht gebührend dargestellt worden sind. Unabhängig davon verdient *Benigna* eine eingehende Analyse, welche über den Rahmen frei erfundener Interpretationen hinausgehen könnte.

VII

Die bisherige Berücksichtigung von *Benigna* in der Forschungsliteratur zeigt bezüglich der Bezeichnungen des literarischen Genres auch ein Durcheinander von Standpunkten. Zu Beginn war es für Isaac Balie ‘ein Lesebuch’ [*n leesboek*],³⁷ später aber nannte er *Benigna* einen “Roman”.³⁸ Für Vernon February war *Benigna* ebenfalls ein Roman.³⁹ Ronnie Belcher gebrauchte den Terminus ‘der kurze Roman’ [*die kort roman*].⁴⁰ Henry C. Bredekamp qualifizierte das Buch gleichfalls als einen Kurzroman⁴¹ und auch für Kannemeyer ist es ein Roman⁴². Ana Deumert verweist dagegen auf *Benigna* als auf eine ‘Konversionserzählung’ [*the conversion narrative*],⁴³ ohne aber dabei auf Einzelheiten einzugehen. Für Theo du Plessis war es ‘eine Novelle (...) die über eine farbige Frau handelt’ [*n novelle (...) wat*

³⁵ Jerzy Koch, *Historia literatury południowoafrykańskiej. Literatura afrikaans. XVII–XIX wiek*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa 2004; Jerzy Koch, *Benigna en (Magda)Lena versus Kaatje en Saartjie. Die rol van Herrnhuters en “Genadendal Dutch” in die uitbeelding van die Hottentot Venus*, (Referat Afrikaanse Letterkundevereniging & Suider-Afrikaanse Vereniging vir Neerlandistiek, Potchefstroom, September 2004; Jerzy Koch, “Herman Benno Marx (1827–1917) – auteur van *Benigna* van Groenekloof of Mamre (1873)”, *Werkwinkel: Journal of Low Countries and South African Studies*, Vol. 1(1) (2006), S. 13–42 <<http://ifa.amu.edu.pl/werkwinkel/full01.html>>. Zugang im Februar 2022; Jerzy Koch & Paweł Zajas, “Tussen paternalisme (volkenkunde) en fraternalisme (zendig)”, *Neerlandistiek in contrast. Handelingen Zestiende Colloquium Neerlandicum*, Rozenberg Publishers, Amsterdam 2007, S. 543–552.

³⁶ Jerzy Koch, *History of South African Literature*, op. cit.

³⁷ Isaac Balie, *Die geskiedenis van Genadendal 1738–1988*, op. cit., S. 92.

³⁸ Isaac Balie, “Das Genadendal-College für Lehrerausbildung in Südafrika”, op. cit., S. 17.

³⁹ Vernon February, “Klein begin is aanhou wen”, op. cit., S. 9.

⁴⁰ Ronnie Belcher, “Wit en bruin staan aan dieselfde kant van brug”, *Die Burger* 13 Julie 2002, S. 13.

⁴¹ Henry C. Bredekamp, “Taaldiskoers word nou sinvoller”, op. cit.

⁴² J.C. Kannemeyer, *Die Afrikaanse Literatuur 1652–2004*, op. cit., S. 31.

⁴³ A. Deumert, *Language Standardization and Language Change*, op. cit., S. 52.

handel oor 'n bruin vrou].⁴⁴ Auch in der neuesten Publikation, der *Cambridge History of South African Literature*, trifft man auf fehlerhafte Schlussfolgerungen. Carli Coetzee schreibt dort zum Beispiel: 'Benigna (...) gibt vor, die Autobiographie einer Bekehrten bei den Mährischen Brüdern in Missionsstation Mamre zu sein' [Benigna (...) purports to be the autobiography of a convert of the Moravian brethren at Mamre mission station].⁴⁵ Im selben Buch schreibt Catherine Woeber über *Benigna*: 'der Roman basiert auf einer serialisierten Lebensgeschichte, wie sie im Jahre 1860 in dem von der Mission jeden Monat gedruckten Newsletter, *De Bode* (Der Bote) publiziert wurde' [the novel was based on a serialised life story which had appeared in 1860 in the missions-printed monthly newsletter, *De Bode* (The messenger)].⁴⁶ In einer Dissertation aus dem Jahr 2012 wird noch behauptet, dass es 'eine Novelle über eine farbige Frau [ist]' [die novelle oor 'n bruin vrou].⁴⁷

Es scheint, als ob es mit dem Verlauf der Zeit keinen Erkenntnisgewinn gäbe, was *Benigna* anbetrifft. Diese Äußerungen sind unvollständig und fehlerhaft oder sie stellen Halbwahrheiten dar. Aus meiner bisherigen Analyse geht hervor, dass es bis jetzt keinen Literaturhistoriker gab, der dieses Buch im übergreifenden Kontext erwo. Die übermäßige Konzentration auf die gebrauchte Sprachvariante und die Marginalisierung der Aktivitäten der südafrikanischen Moraven führten dazu, dass *Benigna* aus dem natürlichen, historischen und logischen Zusammenhang gerissen wurde.

Das Buch ist kein Roman. Mit 84 Seiten ist es dafür zu knapp, die Ausarbeitung einzelner Szenen ist spärlich und die Schilderungen für eine epische Erzählung zu skizzenhaft. *Benigna* kann auch schwer als eine Erzählung oder Novelle bezeichnet werden. Zwar entspricht die mittlere Länge eher einer Novelle, aber das Werk weist keine lineare Handlungsführung auf. Es gibt übrigens mehrere Figuren, deren Schicksale gezeigt werden, wie es gewöhnlich in einer Novelle der Fall ist. Ansonsten stellt sich auch die Frage, ob die bestehenden Einteilungen von Genre genügend Raum bieten für derartige literarische Phänomene wie *Benigna*.

Benigna geht, meines Erachtens, auf die herrnhutische Tradition der Lebensbeschreibungen zurück. Diese Beschreibungen nennt man "Herrnhuter Lebensläufe", aber auch andere Bezeichnungen sind üblich, wie etwa "herrnhutische Lebensläufe"⁴⁸ oder "brüderische Lebensläufe".⁴⁹ In Herrnhut und in anderen

⁴⁴ Theo du Plessis, "Politiek en die ontwikkeling van Afrikaans", *Tydskrif vir Letterkunde*, XXVI:2, Mei 1988, S. 77.

⁴⁵ Carli Coetzee, "In the archive: records of the Dutch settlement and the contemporary novel", *The Cambridge History of South African Literature*, op. cit., S. 149.

⁴⁶ Catherine Woeber, "The mission presses and the rise of black journalism", *The Cambridge History of South African Literature*, op. cit., S. 209.

⁴⁷ B.G. Odendaal, *Die herstandaardisering van Afrikaans*, op. cit., S. 77.

⁴⁸ Martin Friedrich, "Herrnhutische Lebensläufe als Quellen der Sozial- und Mentalitätsgeschichte", *Unitas Fratrum* 49/50 (2002), S. 41–94.

⁴⁹ Helmut Reichel, "Ein Spiegel der Frömmigkeit und des geistlichen Lebens: Zur Geschichte des brüderischen Lebenslaufes", *Brüderbote* 464 (März 1988), S. 4–7.

europäischen Orten der Herrnhuter war es gängig und gewissermaßen auch vorgeschrieben, dass jeder Gläubige seinen eigenen Lebenslauf schreiben sollte, ungeachtet dessen, wie wichtig er war oder welche Position er innerhalb der kirchlichen Gemeinde hatte. Diese Quellen sind zurzeit sehr wichtig, da nicht nur Männer, sondern auch Frauen solche Lebensläufe verfassten, nicht lediglich die anerkannten und gebildeten Menschen, sondern auch Ungebildete, von denen manche ihre Erzählung über das eigene Leben diktieren mussten, weil sie sie selbst nicht schreiben konnten. Viele beschränkten sich auf wenige Seiten, andere verfassten Dutzende davon. Nach dem Tode des Autors wurde üblicherweise ein Exzerpt von ungefähr sieben Seiten angefertigt und während des Begräbnisses vorgelesen. (Ich will nur darauf hinweisen, dass die Lesezeit bis zu 20 Minuten betrug – die Länge entsprach also etwa den Referaten auf heutigen wissenschaftlichen Kongressen.) Diese Texte werden in großen Massen in Herrnhut aufbewahrt und ihre Zahl wird auf Tausende geschätzt; einige Quellen sprechen von 8.000, andere von 30.000 Exemplaren, da noch nicht alle aufbewahrten Materialien bearbeitet sind. Gemäß dem Modell der pietistisch-herrnhutischen Lebensbeschreibung gingen die Autoren in erster Linie nicht auf die Suche nach dem entscheidenden Moment ihrer Bekehrung ein, wie es die Regel der pietistischen Literatur vorweist, sondern erforschten ihren Lebensweg, um die Einwirkung Gottes, z.B. des Heiligen Geistes, darin aufzuspüren. Diesen galt es zu entschlüsseln und der Nachwelt zu übermitteln. Südafrika ist eines von wenigen außereuropäischen Ländern, wo die Brüder – sei es nur auf eine beschränkte Weise – dieselbe Technik bei den einheimischen farbigen Gläubigen anwandten.

Zurück zu *Benigna*. Das Buch besteht aus einer Reihe von nacherzählten Lebensläufen, wobei das Leben von Rosetta alias Benigna sich wie ein roter Faden durch den Text hinzieht. Schon aus dem Inhalt des Buches und der internen Aufteilung geht hervor, dass die Hauptfiguren Frauen sind: von sechs Kapiteln tragen vier die Frauennamen (Rosetta, Benigna, Francina und Mariane). Aber erzählt werden mehrere Geschichten, wobei die einzelnen Lebensbeschreibungen über noch mehr Frauen berichten (Lydia, Wilhelmina, Judith, Margaretha, Johanna usw.).

Benigna ist also keine Autobiografie. Das Buch basiert schon auf mehreren Lebensläufen. Der Verfasser griff aber auf die bestehenden Lebensbeschreibungen zurück. Im Vorwort zu dem Buch nennt er sogar wörtlich seine Quellen. Er will einen angepassten und adäquaten Lesestoff vorbereiten: ‘einfache und attraktive Lektüre’ [*eenvoudige en aantrekkelijke lektuur*].⁵⁰ Dem Geschmack der farbigen Leser entsprechend ‘mussten es Erzählungen aus ihrem eigenen Leben und ihrer Geschichte sein’ [*moesten er verhalen zijn uit hun werkelijk leven en geschie-*

⁵⁰ “Voorwoord”, [Herman Benno Marx] *Benigna van Groenekloof of Mamre*, Genadendal 1873.

denis].⁵¹ Deswegen sind nur ‘Tagebücher und Erzählungen aus den Schulen und Missionsinstituten in unserem Land geeignet, zusammen mit dem Wenigen, was man mündlich sammeln kann’ [*de dagboeken en verhalen van Scholen en Zendingsgestichten in ons land aan, te zamen met het weinige dat men mondelijks opgedaren kann*].⁵²

Die Geschichte der Titelheldin wurde bereits in *De Bode van Genadendal* von November 1860 bis März 1861 publiziert, als eine Fortsetzungserzählung unter dem Titel ‘Lebensgeschichte von Benigna Johannes (Nach ihrer eigenen Worten geschrieben)’ [*Levensgeschiedenis van Benigna Johannes (Naar hare eigene woorden geschreven)*].⁵³ Diese Zeitschrift hat später mehrmals solche Lebensläufe veröffentlicht. Gewöhnlich waren sie in der Ich-Form verfasst, entsprechend dem Modell des herrnhutischen Lebenslaufs. H.B. Marx als Autor des Buches verarbeitete aber solche Quellen aus der Position des allwissenden Erzählers.

Im Jahre 1873, in der Oktober-Ausgabe der Zeitschrift *De Bode van Genadendal* wurde eine Annonce des Buches abgedruckt. Dort steht es wörtlich: ‘Und indem die Geschichte von Benigna und ihrer Familie beschrieben wird und die Entwicklung ihres inneren Lebens, wird dem Leser zugleich die Geschichte der ersten 50 Jahre der Missionsstation zu Mamre erzählt’ [*En terwijl de geschiedenis van Benigna en hare familie beschreven wordt en de ontwikkeling van haar innerlijk leven, wordt den lezer tegelijk verhaald de geschiedenis van de eerste vijftig jaren van de Zending Statie te Mamre*].⁵⁴ Daraus geht wieder die Absicht des Verfassers hervor, einen Lesestoff zu liefern, der sowohl die einzelnen Fälle beschreibt, als auch eine Art Chronik der Station zu Mamre darstellt.

VIII

Ich hoffe damit das Folgende deutlich gemacht zu haben. *Benigna* muss gewissenhaft gelesen werden, bevor man darüber schreibt. Das Buch muss in einen adäquaten Kontext gestellt werden, wobei sowohl der Zusammenhang mit der sprachlich-kulturellen Situation an dem Kap in Südafrika, als auch der Anschluss an die europäische Tradition zu berücksichtigen sind. Ich habe lediglich von den pietistisch-herrnhutischen Lebensläufen gesprochen, aber es gibt auch Ansätze, dass *Benigna* gewissermaßen ebenso an die (holländische) Tradition

⁵¹ Ibidem.

⁵² Ibidem.

⁵³ “Levensgeschiedenis van Benigna Johannes (Naar hare eigene woorden geschreven)”, *De Bode. Berichten uit de Heiden-Wereld*, No. 12. November 1860, S. 48–49; “Levensgeschiedenis van Benigna Johannes (Vervolg)”, *De Bode. Berichten uit de Heiden-Wereld*, No. 1. Januarij 1861, S. 3–4; No 3, Maart 1861, S. 12.

⁵⁴ *De Bode van Genadendal. Godsdienstig Maandblad voor Christelijke Huisgezinnen en anderen*, Deel XIV, No. 10, October, 1873, S. 40.

der realistischen Erzählung im 19. Jahrhundert anknüpft. Dieses Buch ist kein Roman, sondern eher eine geschickt umgearbeitete und erzählerisch zur Einheit gebrachte Anthologie der Lebensläufe von farbigen Gläubigen, vor allem Frauen. Die Sprache ist Niederländisch, aber gelegentlich wird auch die lokale Mundart verwendet. Der Verfasser heißt Herman Benno Marx, ein Deutscher, der sowohl das Niederländische als auch die vernakuläre Sprache, das Kap-Niederländische, gut beherrscht hat.

Bibliographie

- Antonissen, Rob. *Schets van den ontwikkelingsgang der Zuid-Afrikaansche letterkunde*, deel I (Studie), deel II (Bleomlezing). Pro Arte, 1946.
- . *Die Afrikaanse letterkunde van aanvang tot hede*. Nasou, 1955 [1965²].
- Balie, Isaac. *Die geskiedenis van Genadendal 1738–1988*. Perskor, 1988.
- . “Das Genadendal-College für Lehrerausbildung in Südafrika: Die Lehrer waren wahre Zuchtmeister”.
- [Feuilleton: Hochschulbilder aus aller Welt]. *Der Überblick. Zeitschrift für ökumenische Begegnung und internationale Zusammenarbeit*, vol. 1, 2003.
- Belcher, Ronnie. “Die volksletterkunde van die Afrikaanse bruin gemeenskap”. *Die Kultuurhistoricus/The Cultural Historian*, vol. 1.1, 1986, S. 41–59.
- . “Skerpioen se mistastings”. *Die Burger* 22 Nov. 1996, S. 14.
- . “Wit en bruin staan aan dieselfde kant van brug”. *Die Burger* 13 Julie 2002, S. 13.
- [Benigna Johannes]. “Levensgeschiedenis van Benigna Johannes (Naar hare eigene woorden geschreven)”. *De Bode. Berichten uit de Heiden-Wereld*, No. 12. November 1860, S. 48–49.
- . “Levensgeschiedenis van Benigna Johannes (Vervolg)”. *De Bode. Berichten uit de Heiden-Wereld*, No. 1. Januarij 1861, S. 3–4; No 3, Maart 1861, S. 12.
- De Bode van Genadendal. Godsdienstig Maandblad voor Christelijke Huisgezinnen en anderen*, Deel XIV, No. 10, October, 1873.
- Bothma, M.C. *Postkoloniale perspektiewe in enkele romans van André P. Brink*, PhD-Dissertation unter Betreuung von Prof. H.M. Roos, Diss. Universiteit van Suid-Afrika, 2004.
- Bredenkamp, Henry C. “Taaldiskoers word nou sinvoller”. *Die Burger* 16 Julie 2002, S. 10.
- Coetzee, Carli. “In the archive: records of the Dutch settlement and the contemporary novel”. *The Cambridge History of South African Literature*, herausgegeben von David Attwell und Derek Attridge. Cambridge University Press, 2012.
- Conradie, Elizabeth. *Hollandse skrywers uit Suid-Afrika. Deel 1 (1652–1875)*. J.H. de Bussy / H.A.U.M., 1934, S. 104, <http://www.dbnl.org/tekst/conr002holl01_01/>. Zugang im Februar 2022.
- Dekker, G. *Afrikaanse literatuurgeskiedenis* [vyfde, om- en bygewerkte druk]. Nasionale Boekhandel, 1960. [1935¹].
- Deumert, A. *Language Standardization and Language Change. The dynamics of Cape Dutch*. John Benjamins, 2004.
- Februari, Vernon. “Klein begin is aanhou wen”. *Perspektief en Profiel: 'n Afrikaanse literatuurgeskiedenis*, herausgegeben von H.P. van Coller, Vol 1. J.L. van Schaik, 1998.
- Genadendal Diaries: Diaries of the Herrnhut Missionaries H. Marsveld, D. Schwinn and J.C. Kühnel, (1792–1794)*, herausgegeben von H.C. Bredenkamp und H.E.F. Plüddemann, übersetzt von A.B.L. Flegg, Vol. 1. University of the Western Cape Institute for Historical Research. Belville, 1992.

- Geschied-Verhaal van Genadendal, de eerste Zending-Statie Zuid-Afrika van 1737 tot 1806.* Van de Sand de Villiers & Co., 1893.
- Huigen, Siegfried. “Nederlandstalige Suid-Afrikaanse letterkunde, 1652 tot 1925”. *Perspektief en Profiel: ’n Afrikaanse literatuurgeskiedenis*, herausgegeben von H.P. van Coller, Vol 2. J.L. van Schaik, 2006.
- Kannemeyer, J.C. *Geskiedenis van die Afrikaanse literatuur 1.* Academica, 1984 (der zweite Druck). ---. *Die Afrikaanse Literatuur 1652–2004.* Human & Rousseau, 2005.
- Koch, Jerzy. *Historia literatury południowoafrykańskiej. Literatura afrikaans. XVII–XIX wiek.* Wydawnictwo Akademickie Dialog, 2004.
- . *Benigna en (Magda)Lena versus Kaatje en Saartjie. Die rol van Herrnhuters en “Genadendal Dutch” in die uitbeelding van die Hottentot Venus*, (Referat Afrikaanse Letterkundevereniging & Suider-Afrikaanse Vereniging vir Neerlandistiek, Potchefstroom, September 2004).
- [Benigna Johannes]. “Levensgeschiedenis van Benigna Johannes (Naar hare eigene woorden geschreven)”. *De Bode. Berichten uit de Heiden-Wereld*, No. 12. November 1860, S. 48–49.
- . “Levensgeschiedenis van Benigna Johannes (Vervolg)”. *De Bode. Berichten uit de Heiden-Wereld*, No. 1. Januarij 1861, S. 3–4; No 3, Maart 1861, S. 12.
- . “Herman Benno Marx (1827–1917) – auteur van Benigna van Groenekloof of Mamre (1873)”. *Werkwinkel: Journal of Low Countries and South African Studies*, Vol. 1(1), 2006, S. 13–42. <<http://ifa.amu.edu.pl/werkwinkel/full01.html>>. Zugang im Februar 2022.
- . *History of South African Literature: Afrikaans Literature. Part One: From the 17th to the 19th Century*, übersetzt von Dominka Ferens. Van Schaik, 2015.
- Koch, Jerzy und Paweł Zajas. “Tussen paternalisme (volkenkunde) en fraternalisme (zendig)”. *Neerlandistiek in contrast. Handelingen Zestiende Colloquium Neerlandicum.* Rozenberg Publishers, 2007, S. 543–552.
- Krüger, Bernhard. *The Pear Tree Blossoms. A History of the Moravian Mission Stations in South Africa, 1737–1869.* Provincial Board of the Moravian Church in South Africa [Moravian Book Depot], 1966.
- Krüger, Bernhard, und P.W. Schaberg. *The Pear Tree Bears Fruit. The History of the Moravian Church in South Africa-West (II) 1869-1960 With an Epilogue 1960–1980.* Provincial Board of the Moravian Church in South Africa [Moravian Book Depot], 1984.
- [Marx, Herman Benno]. *Benigna van Groenekloof of Mamre.* Genadendal 1873.
- Nienaber P.J. und G.S. Nienaber. *Geskiedenis van die Afrikaanse letterkunde.* J.L. van Schaik, 1941, <http://www.dbnl.org/tekst/nien005gesk01_01/>. Zugang im Februar 2022.
- Odendaal, B.G. *Die herstandaardisering van Afrikaans: ’n Praktiese benadering met die AWS as gevallestudie*, PhD-Dissertation unter Betreuung von Prof. A.E. Feinauer, Diss. Stellenbosch Universiteit, 2012.
- Potocki-Waksmund, Radosław. *Berichten uit de heidenwereld. Het Zuid-Afrikaanse tijdschrift van de Herrnhutters. “De Bode van Genadendal” – taal, literatuur, cultuur*, PhD-Dissertation unter Betreuung von Prof. Dr. Habil. Jerzy Koch, Diss. Universität Wrocław, 2014.
- Protokoll des Missions-Departements vom Jahre 1865*, Unitätsarchiv, Herrnhut.
- Protokoll des Missions-Departements vom Jahre 1873*, Unitätsarchiv, Herrnhut.
- Raupp, Werner. “Georg Schmidt”, *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, Band IX (1995), Herzberg 1995, Spalten 452–455.
- Reichelt, G.Th. *The Literary Works of the Foreign Missionaries of the Moravian Church*, übersetzt und kommentiert von Bischof Edmund de Schweidnitz; nachgedruckt von *The Transactions of the Moravian Historical Society* (1886), Vol. 2, No. 9 (1886), <<http://www.jstor.org/stable/41179756>>. Zugang im Februar 2022.
- Schoonees, P.C. *Die prosa van die tweede Afrikaanse beweging.* J.H. de Bussy / Hollandsch-Afrikaansche Uitgevers Maatschappij v/h J. Dusseau & Co., 1939³, <http://www.dbnl.org/tekst/scho120pros02_01/>. Zugang im Februar 2022.

- Das Tagebuch und die Briefe von Georg Schmidt, dem ersten Missionar in Südafrika (1737–1744)*, transkribiert von Dr. B. Krüeger und Pastor H. Plüddemann, übersetzt von Fr. J. du P. Boeke, redaktion von H.C. Bredekamp und J.L. Hattingh, Die Wes-Kaaplandse Institut vir Historiese Navorsing, 1981.
- Taylor Hamilton, J. und Kenneth G. Hamilton. *Die erneuerte Unitas Fratrum, 1722–1957. Geschichte der Herrnhuter Brüdergemeine. Band 1: 1722–1857*, übersetzt von Joachim Haarmann. Herrnhuter Verlag, 2001.
- Träger, Richard und Charlotte Träger-Große (Hsg.). *Dienerblätter. Biographische Übersichten von Personen, die im Dienst der Brüdergemeinde standen*, M-N, Unitätsarchiv/Moravian Archives, (s.d.).
- Wasserman, Herman. “Afrikaans het ‘nuwe, meer inklusiewe mites nodig’”. *Die Burger* 5 Nov. 1996, S. 2.
- “Die ‘Wiege der evangelischen Mission in Afrika’”. *Allgemeine Zeitung*, (Windhoek) 5–06–2013.
- Woeber, Catherine. “The mission presses and the rise of black journalism”. *The Cambridge History of South African Literature*, herausgegeben von David Attwell und Derek Attridge. Cambridge University Press, 2012.

Karel PORTEMAN

Katholieke Universiteit Leuven

De “Eelsten der Polacken”. Op zoek naar Stanislas Kostka in de Zuid-Nederlandse literatuur van de zeventiende eeuw

Abstract

This essay provides a first comprehensive overview of the presence of the Polish saint Stanislas Kostka (1550–1568) in the Dutch-language literature from the Southern Netherlands of the 17th century. The frequent stressing of his Polish origins serves to make the venerated Jesuit novice look like a miraculous denial of the patterns of thought of the time about the relationship between the location of countries and the nature of their inhabitants. Although the first biography of the young Jesuit hero in Dutch appeared rather late, many a song about him is included in catholic songbooks in Dutch and French. In the centenary year of the Jesuit order (1640), the Brabant Jesuit Adriaen Poirters (1605–1674) made adaptations of the poems and emblematical subscriptions in Dutch in *Imago primi saeculi*, including those on Stanislas. The specificity of these adaptations is explained. Poirters’s most important contribution to literary Kostka worship is the long and enthusiastic dedication poem of his *Het Heylich Herte* (1659). The text is explained and published as an appendix.

Keywords: Stanislas Kostka, Adriaen Poirters, Dutch catholic songbooks, Jesuit emblem books, hagiography.

1. Inleiding

De focus van deze bijdrage vormt de verering van de jonge Poolse jezuïet Stanislas Kostka zoals die tijdens de zeventiende eeuw in Nederlandse verzen is uitgedrukt. In een van zijn honderden gezangen op heiligen begroet de Nederlandse lieddichter Stalpart van de Wiele hem als “Eelsten der Polacken” (1635: 779). “U eeren al die Poolsche Landen / Soo verr’ de Wixel baeren roert” luidt het in het even uitvoerige als geestdriftige openingsgedicht waarmee de Brabantse jezuïet Adriaen Poirters (1605–1674) zijn geestelijke embleembundel *Het Heylich Herte* (1659) aan zijn ordebroeder opdraagt (10). In de literaire receptiegeschiedenis van de Pool

speelt deze dichter beslist de hoofdrol. Al in 1640 had hij in de *Afbeeldinghe van d'eerste eeuw der Societeyt Iesu* een aantal embleemgedichten aan de heilige gewijd, maar hij was niet de enige 'Kostka-poëet'.

Eerst wordt kort de persoon van Kostka gepresenteerd, daarna de Nederlandstalige liederen ter ere van Kostka in katholieke liedboeken uit de Zuidelijke Nederlanden en vervolgens de teksten van Poirters. De bijdrage wordt afgesloten met een conclusie én (in bijlage) het dedicatiegedicht van Poirters voor Kostka uit 1660.

2. Stanislas Kostka en de verering in de Zuidelijke Nederlanden

Stanislas Kostka (Rostkowo, 1550 – Rome, 1568) was een telg van Poolse hofadel uit de regio Mazovië. Ondanks de felle weerstand van zijn invloedrijke familie en de voorzichtige weigerachtigheid van de jezuïeten die daarvan het gevolg was – ze vreesden reputatieschade in Polen – hield de jongen hardnekkig vast aan zijn verlangen om in de orde te treden. Vanuit Wenen, waar hij sinds 1564 bij de paters college liep en vanwege zijn vroomheid hard werd gepest, nam hij in moeilijke omstandigheden vermord als bedelaar de vlucht naar Rome, waar hij in 1567 tot de orde werd toegelaten en, nog geen jaar later en nog geen achttien jaar oud, afgemat stierf na een leven getekend door visioenen en wonderen (Arndt 1890–97). Deze komen in de literatuur haast aanhoudend terug, zoals een uitreiking van de communie door de H. Barbara en Maria, die hem het Jezuskind in de armen legt.

De jonggestorven jezuïet, wiens verering in 1606 de pauselijke goedkeuring kreeg, geldt in de katholieke kerk onder meer als de patroon van de studerende jeugd (Jetter 2009) en als beschermheilige van zijn vaderland, van Warschau en enkele andere Poolse steden. Met de Italiaan Aloysius van Gonzaga en de Brabander Jan Berchmans vormt hij een heilig trio van jonggestorven jezuïeten in opleiding, dat door de orde uitbundig werd vereerd en nagenoeg als drie geestelijke gratiën werd opgevoerd. Het drietal vormt de pendant van de 'vaders' van de orde: Ignatius van Loyola, Franciscus Xaverius en Borgia.

Stanislas lijkt in de zeventiende eeuw wel de meest vermaarde Pool in de Zuidelijke Nederlanden te zijn geweest. Er moet daarbij wel onderstreept worden dat die faam uiteraard veel eerder met zijn religieuze status te maken had dan met zijn nationale herkomst. Kostka was een heilige held wiens lichtend voorbeeld werd uitgedragen door een orde die in de literaire communicatie zowel in de beide volkstalen, Pools en Nederlands, als in het Latijn de toon aangaf.

Wél beklemtonen de talrijke verwijzingen naar Stanislas' Poolse roots contrastgewijs de maniëristische tegenstelling van het helle en het hete licht van zijn

heiligheid: “ó wat een vier worden wy gewaer uyt die koude Noortsche Landen?” luidt het in dezelfde dedicatie. Nog sterker klinkt deze tegenstelling in *La pieuse alouette avec son tirelire*, een muzikaal én literair invloedrijke liedbundel van de jezuïet Antoine de la Cauchie die in het toen nog tot de Spaanse Nederlanden behorend Valenciennes verscheen (1619):

Pologne froide, et morfonduë,
Vante maintenant la froideur
De tes monts voisins de la nuë
E'tre convertie en chaleur. Kostka prend de toy sa naissance, Qui semble avoir été conceu,
Et mis au monde en son enfance, Non d'une femme, mais d'un feu (I, 274–275).

[Koud en ijzig Polen, ga er nu maar prat op dat je door wolken omgeven bergen in hitte zijn verkeerd. Kostka is je telg; hij lijkt te zijn ontvangen en ter wereld gebracht, niet door een vrouw, maar door een vuur].

In een ander Stanislas-lied uit dezelfde bundel, met als refrein “Stanislas, que tout le monde admire sera le sujet de ma lyre” luidt het:

Tes frimas, glaçons, & froidure, Pologne pais reculé, N'ont peu ce cœur, qui vit, & dure En plein brasier, rendre gelé (I, 338).

[Je rijp, ijsschotsen en winterkoude, o ver verwijderd Polen, hebben dat hart dat in een vuurgloed leeft en standhoudt, niet kunnen bevriezen].

De tegenstelling bedrijft een spel met de toenmalige beeldvorming over landen en volkeren, waarbij causale verbanden werden gelegd tussen ligging, bodem en klimaat en de fysieke en mentale eigenschappen van de inwoners. Stanislas doorbreekt als een wonder die schema's (Meijer Drees 1996).

Kostka lijkt, zoals gezegd, de meest vermaarde Pool in de Zuidelijke Nederlanden van de zeventiende eeuw te zijn geweest; zeker in een religieuze context. Literair was hier nog een andere Pool, eveneens een jezuïet, beroemd geworden: Maciej Kazimierz Sarbiewski (Matthias Casimir Sarbievius, 1595–1640). Hij verwierf met zijn Latijnse gedichten in heel Europa internationale bekendheid (Borowski 142). In 1632 verschenen bij Balthasar I Moretus (1574–1641) in de Antwerpse *Officina Plantiniana* zijn *Lyrlicorum libri IV*, met een frontispice ontworpen door niemand minder dan Rubens (Hulsenboom, 2015: 97). Sarbiewski werd geroemd als de *Horatius Sarmaticus*; een benaming die van Gilbert Jonin (1596–1638) kwam. In zijn *Odorum libri IV* (Lyon 1630) had deze Franse jezuïet als eerste een lofdicht op Sarbiewski gepubliceerd: “Mathiae Sarbivio, Poëtae Lyrico Polono. Ode XIII”, dat twee jaar later ook in Sarbiewskis Antwerpse uitgave werd afgedrukt. Hierin had Jonin over Sarbiewski geschreven als over een dichter die “in Sarmaticae littore Vistulae / Doctam sollicitas chelin (aan de oevers van de Wisła de geleerde citer roerde)” (Hulsenboom, 2015: 114).

Tussen de drie jezuïeten, Kostka, Jonin en Sarbiewski, vallen intertekstuele verbanden te observeren, ook in een Zuid-Nederlandse context. Jonin heeft in zijn *Odarum libri IV* naast Sarbiewski ook over Kostka en diens visioen over de uitreiking van de communie door de H. Barbara geschreven (Hulsenboom, 2015: 102). Ook Sarbiewski zelf heeft een ode aan Kostka gewijd en in de tweede uitgave van zijn *Lyriconum libri IV* uit 1634 publiceerde hij zijn ode “Ad amicos Belgas” waarin hij onder anderen de jezuïeten Jan Bolland en Jan de Tollenaere prijst (Borowski 145–147). Deze twee hadden anderzijds Sarbiewski geprezen – en hem daarbij óók in verband gebracht met de ‘ijskoude oevers van de *Vistula*’ waar de Sarmaten, bureu van Boreas, wonen (Borowski 145): een algemeen verspreid beeld over Polen.

Deze intertekstuele verbanden verliepen uiteraard via het Latijn. De eerste levensbeschrijving van de Pool in het Nederlands is pas laat verschenen. Ze is het werk van de in Brugge werkzame jezuïet en hoofdaalmoezenier van de vloot (*sacellarius maior admiralitatis*), Philippus Taisne (1627–1691), die ook uitvoerige levens van Franciscus Xaverius (Brussel 1660, Antwerpen 1663) en Franciscus Borgia op de markt had gebracht (Vgl. Meulemeester 2004). Het eerste kapittel brengt breedvoerige informatie over Polen, het land, de adel en de geschiedenis. Zoals in het genre de gewoonte was, wordt een tweede afdeling voorbehouden voor een beschrijving van de door Kostka over de hele wereld bewerkte wonderen (Poncelet 1926–1929). *Het leven van den salighen Stanislas Kostka* (Brugge, Joos vander Meulen, 1683) is een doorwrocht werk, dat volgens de auteur al in 1670 klaar lag. Het boek – opgedragen aan de novicen van de *Societeyt Jesu* – werd gelanceerd als nieuwjaarsgift met een lofdicht van de toen in de stad dominerende dichter J. Lambrechts (*6v–*7r). Meteen daarbij aansluitend brengt de hagiograaf bij wijze van inleiding nog een uitvoerig narratief gedicht over zijn held van 210 verzen (*7v–). Het stopt nogal bruusk met Stanislas’ vertrek naar Rome:

Hier schiet mijn swacke penn’ te kort
 ‘K voel dat mijn rijmen traeger wordt
 Den Leser die my voorder vraeght,
 En sich misschien van my beklaeght,
 Dat ick dit Werck niet en voltreck,
 En moet niet blijven in gebreck:
 Ick stell’ hem desen Boeck ter handt,
 Die hy sal lesen met verstandt,
 En dat hy leest, oock volgen naer,
 Die wensch ick hem met ‘t *Nieuwe Jaer*.

Interessanter is de aanvang van Taisne’s dichtstuk. Het brengt de bekende tegenstelling tussen de vurige zalige en zijn koude land via een mediterrane omweg:

Stelt Phoebus ‘t Africaensche Landt
 Door ‘t Sonne-vier in vollen brandt,
 En zenght hy soo de Middel-kust,
 Dat schier gheen zee die vlam en blust.
 De liefde ded’ al vry wat meer,
 En toond’ haer krachten wel soo seer,
 Wanneer sy met haer soete vlam
 In ‘t koudt ghewest van ‘t Noorden quam (*7v).

Taisne’s afdeling mirakelen brengt in kapittel XXII een overzicht van de Kostka-wonderen die buiten Polen zijn gebeurd (493). Over de Nederlanden zwijgt hij.

In de zeventiende-eeuwse literaire vertolking van de Kostka-verering in de Zuidelijke Nederlanden vindt men ook, en reeds veel vroeger dan Kostkas levensbeschrijving van Taisne, ten minste een tiental van de Roomse zeventiende-eeuwse geestelijke liedboeken in de volkstaal waarin een lied ter ere van Kostka voorkomt. We vermelden, in chronologische volgorde, alleen de oudste druk van de titels waarin een, daarom niet altijd ander Stanislas-lied voorkomt, met als toegift de beginregel¹:

– [Maillart, Petrus, s.j.], *Den gheestelycken nachtegael*. Antwerpen, Ian Cnobbaert, 1634. III, p. 116: “Gheluckigh zijn voorwaer, die ‘tsoete jonck ons Heeren”.

– Stalpart vander Wiele, Joannes, *Guldejaers feestdagen of den schat der geestelyke lofsangen*. Antwerpen, Ian Cnobbaert, 1635, p. 779: “Eelsten der Polacken”.

– *Den Blijden Wegh tot Bethleem voor de Christelijcke Ionckheyt*. Antwerpen, Arnout van Brakel, 1645. p. 233: “Stanislas jonck van jaeren”.

– Bolognino, Guilielmus, *Den gheestelycken leeuwercker*. Antwerpen, Weduwe en Erfgenamen Ian Cnobbaert, 1645. p. 299: “Stanislaus jonck van jaeren”.

– [Swaen, Guilielmus de], *Den singende swaen*. Antwerpen, Guilielm Lesteens, 1655, dl.1, p. 198: “Stanislaes is niet dwaes”.

– [Swaen, Guilielmus de], *Den singende swaen*. Antwerpen, Arnout van Brakel, 1664, p. 321: “O Stanislae, wat zij ghy een eed’le spruyt”.

– Campis, Victor à [=Frans Myleman s.j.], *Nederlandtsche weer-galm*. Antwerpen, Philips van Eyck, z.j. [1664] [= schuiladres voor Amsterdam; het boek was bestemd voor de Hollandse jezuïetenmissie], p. 98: “Dat wy ons eens verheughden om Stanislaus deughden”.

– C[hristianus] d[e] P[lacker], *Evangelische leeuwerck*. Antwerpen, Herman Aelstz, 1667, [= schuiladres voor Amsterdam; bestemd voor de Hollandse jezuïetenmissie], dl. 4, p. 167: “Stanislaus verheven”.

– *De wereltsche geestelykheyt*. Antwerpen, Joachim van Metelen, 1669 (4^e druk), [=schuiladres voor Amsterdam], p. 69: “Jesus schiet, Kostka vliet”.

– *Den gheestelycken speel-wagen*. Antwerpen, Godtgaf Verhulst, 1671, p. 245: “Stanislas jonck van jaren”. [De bundel is een vermeerderde voortzetting van *Den blijden wegh*].

Het gaat dus om acht verschillende teksten. Ze maken deel uit van bundels die, in de geest van de contrareformatie, vaak hele reeksen liederen over heiligen bevatten. De Pool is daarmee de derde van de in het Nederlands bezongen jezuïetenheiligen, weliswaar op grote afstand van Ignatius en Xaverius met 25 en 21 liederen.

De om zijn hoge literaire kwaliteiten geroemde bundel *Goddelicke lofsangen* (Gent, 1620) van Justus de Harduwijn (1582–1636) heb ik in deze lijst niet

¹ Voor deze lijst heb ik dankbaar gebruik kunnen maken van het nog niet verschenen tweede deel van Huybens (2004) dat een register bevat van heiligennamen.

opgenomen. Stanislas wordt hier niet genoemd – maar hij is hier wél aanwezig: het uit dit liedboek vaak gebloemleesde *Maria cussende haer kindeken* blijkt namelijk een creatieve imitatio van een Stanislas-lied uit een – weedom – bij Vervliet gedrukte Valencijnse bundel: *Les Rossignols spirituels* (1616), samengesteld door de jezuïet Guillaume Marci (114–117). Het vertolkt een van de bekende visioenen: Maria reikt Kostka het kind Jezus aan (*Le bien-heureux Stanislas Kostka tenant entre ses bras le petit Jesus que la vierge Marie luy presente*). Maar De Harduwijn laat deze verwijzing compleet weg (Dambre 1967–68). Bij hem is niet langer Stanislas aan het woord, maar Maria zelf. Een van de bekendste en fraaiste Nederlandstalige Marialiederen uit de zeventiende eeuw is dus een tekst die oorspronkelijk – overigens ook in *La pieuse Alouette* (340) – in de mond van de Poolse zalige was geleid:

T'sa t'sa mijn lief / myn herte-braecke / Mijn toeverlaet immers nu dooght / Dat mijnen mond eens u ghenaeke, Want 't is den wil van die u sooght. Mondeken soet ick moet u kussen / Om mijnen brand alsoo te sussen (26).

3. Stanislas Kostka en Adriaen Poirters

Adriaen Poirters staat, zoals gezegd, vooraan in de zeventiende-eeuwse Zuid-Nederlandse literaire vertolking van de Kostka-verering in het Nederlands. Het eeuwfeestjaar van de jezuïetenorde in 1640 brengt zijn Kostka-gedichten voor het eerst in het vizier. Ze verschijnen alle in de *Af-beeldinghe van d'eerste eeuw der Societeyt Iesu*, de Nederlandstalige replek van de monumentale, bijna duizend pagina's tellende foliant *Imago primi saeculi Societatis Iesu*, waarin de vierende orde zichzelf in dank en jubel in een goddelijk perspectief plaatst.

De prestigieuze bundel bevat een chronologisch-thematisch relaas over de activiteiten van de orde in zes delen: haar ontstaan, haar opgang, haar prestaties wereldwijd, haar strijd en lijden, haar roem en haar bloeiende provincia Belgo-Flandrica. Elk deel wordt afgewisseld door een bonte en rijke mengeling van genres: retorische oefeningen, emblemen en anoniem gelaten poemata van topdichters: de paters Sidronius Hosschius (1596–1653), ooit leraar van Poirters in het college van 's-Hertogenbosch (hij is een van de 'amicos Belgas' van Sarbiewski; Borowski 145; Hulsenboom, 2020: 288–289), en Jacob Wallius (1599–1690). Drukker Balthasar I Moretus, groot jezuïetenvriend, dezelfde die acht jaar eerder de gedichten van Sarbiewski had uitgegeven, kreeg de turf verrassend snel klaar, maar toen nog voor hetzelfde jaar voor een breder publiek een Nederlandse versie werd gepland, werd de tijdsdruk wel heel groot.

Men ging voor een bescheidener boek in quarto, met weglating van de uitvoerige inleiding en alle retorische en poëtische tussenstukken en met 22 emblemata minder. De vijfendertigjarige Poirters, die in dat jaar bovendien zijn

standplaats Lier voor Leuven inwisselde, werd voor de emblematagedichten en het ander dichtwerk dringend ingeschakeld. De subscriptiones zijn over de hele bundel van 22 tot 40 versregels uitgebreid. Of dat een initiatief was van de dichter weten we niet. De race tegen de tijd werd maar half gewonnen: het titelblad van *Af-beeldinghe* draagt als datum 1640, maar het boek was al eind februari 1641 beschikbaar (Van Houdt 1996; O’ Malley 2015). Een krachttoer, ook van Poirters.

In *Af-beeldinghe* zijn er vier gedichten die over Kostka gaan, waarvan drie emblematabijtschriften. Het zeer lange ‘voordicht’ (12–31), dat volgt op de voorrede in proza, gaat over de ordestichter Ignatius die in een voorspellend visioen zeven dagen lang wordt “opghetoghen in den gheest” en de voornaamste mannen ziet passeren die onder zijn “vendel” zullen dienen. Na Aloysius Gonzaga ziet hij Stanislaus komen. In de verzen is het Latijnse voorbeeld uit *Imago* nog goed waarneembaar. Toegevoegd is de verwijzing naar de Poolse afkomst:

By desen ionghelingh komt sich een ander paeren Die oock den ouderdom niet in’t ghetal van iaeren, Maer waere deughden stelt, de eer van sijn gheslacht, Van wie het Poolsche Rijk groot onderstandt verwacht. Wat sal ick van de vreught, die hy sal voelen, segghen, Als in sijn’ armen sal de Maghet-moeder legghen Haer alderliefste pandt, het aldersoetste kindt, Dat moeder heeft ghebaert, oft vader heeft besint? Ick sie ’t onnoosel hert soo door de liefd’ onsteken, Dat hy gheensins en kan de vlam met traenen breken: Breynght waeter, Kostka brandt, breynght waeter, eer de kracht Van het inwendigh vier de teere spruyt versmacht (22–23).

Op de prent van het embleem over het ambt van de geestelijke gezanten (202) staat God de Vader uitgebeeld die vanop zijn troon aan het woord is en de jezuïeten uitstuurt. Hij vermeldt er drie: Loyola, Xaverius en... nee, niet Borgia, maar Kostka:

Ick quam d’onnoosel siel van Kostka eens besoecken, Hy riep, O wonder vier! Men leght hem natte doecken Op’t overwonnen hert, en door dees soete pijn Soo scheid’ hy vander aerd’, het vier wil opwaerts zijn (203).

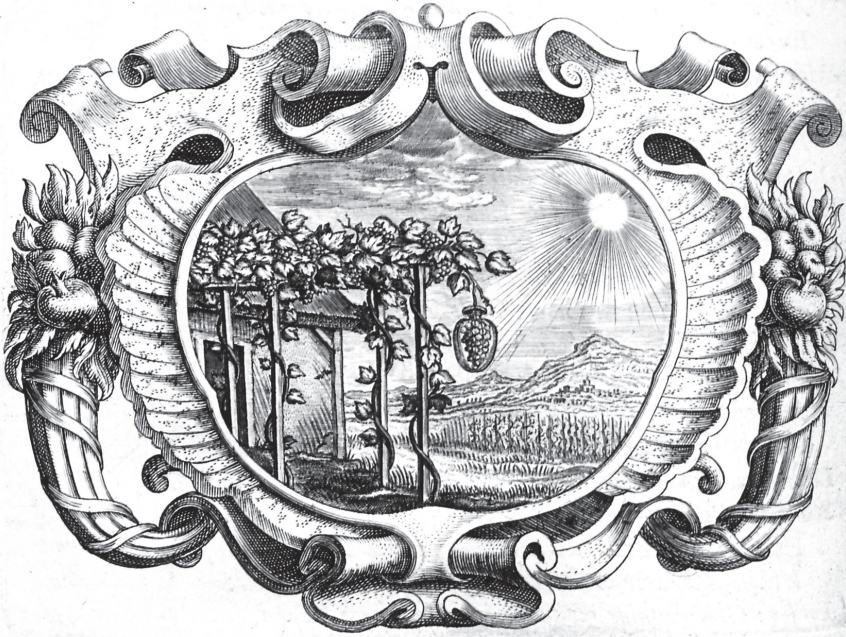
Bijna twee decennia later zal Poirters hetzelfde verhaal gebruiken als reden om zijn *Het Heylich Herte* aan de van liefde brandende Pool op te dragen.

Het slotembleem van deel II handelt over de jonge Kostka (212–213). De pictura toont een aan een wingerdrek vastgemaakte glazen kruik waarin een druiventros hangt, die door een fel stralende zon wordt beschenen en zo voortijdig tot rijping wordt gebracht (zie afb. 1a en 1b). Ze verzinnebeeldt de vroege roeping en maturiteit van de zalige. In de *subscriptio* van *Imago* (30) ziet de knaap van de goddelijke liefde zich gereflecteerd in de jonge Stanislas: “Pueri carpitur igne puer” (de jongen is gegrepen door het vuur van de jongen) en spreekt hem toe:

...praecox in vitibus uva Gravior, et prima falce reflecta Ceres. Cernis ut extento turgescens uva racemo Pendeat?

[de druif die vroeg aan de wijnstronk rijpt, geeft des te meer plezier, zoals het eerst gemaaide graan. Zie je hoe de zwellende druif hangt aan de uitdijende tros?]

212 EERSTE EEWWE DER SOCIETEYT IESV.
 Staniflaus Kostka noch iongh zijnde, gaet in de Societeyt.

Vt citò maturefcit. { *Vroegh in't gelas*
 { *Vroegh in't ghevvat.*

Liefde ghingh eens houemieren,
 En omtrent den wijngaert fwieren,
 Dien hy met sijn eyghen handt
 Had recht in de son gheplant.
 Hy quam daer om wat te plucken,
 Maer 'ten wilde noch niet lucken:
 Hy sagh hier, en hy sagh daer,
 Maer het was te vroegh op 't iaer.

Doch

Afb. 1a. Adriaen Poiters, *Af-beeldinghe van d'eerste eeuwe der Societeyt Iesu*, Antwerpen: Inde Plantiinsche Druckeriie, 1640, p. 212. Bron: ex. KU Leuven bibliotheken – Maurits Sabbibliotheek, 271.5.018 AFBE 1640.

HET II. BOECK. VOORTGAENDE SOCIETEYT. 213

Doch het kindt en vou niet wachten,
 En het sey: 'tZijn koude nachten,
 En mijn druyuen zijn soo teer,
 'tMinste rijmken doet haer seer.
 Ick sie hier een torschken hanghen,
 Och dat doet my soo verlanghen!
 En dat waertert my den mont.
 Doch ick weet een nieuwen vondt;
 Ick sal't in een flesken sluyten,
 Soo blijft al de kouw daer buyten,
 Soo en kruypt daer sogh, oft mier,
 Soo en sluypt daer fleck, oft pier.
 En ick sal sijn rancken snoeyen,
 Dan sal't noch al beter bloeyen.
 Kruyght het dan een sonnen-schijn,
 Soo heb ick den eersten wijn.
 Als ghy soo de Liefde hoort spreken,
 Peyst het zijn maer minne-treken,
 Hy toont door dees ionghe vrucht,
 VVaer dat hy neemt sijn ghenucht.
 Hy sagh Stanislaum bloeyen,
 En van langher handt maer groeyen:
 En hy peysde, blijft hy daer,
 'tVordt maer rijp op't eynd van't iaer.
 IESVS huys heeft hy verkosen,
 Op dat hy te eer souw blosen,
 Op dat daer sijn teere ieuight
 Rijp souw worden inde deught.
 Daer is't dat de son komt spelen,
 En hem doet van liefde quelen,
 Daer heeft hy den rijpen Herft,
 Schoon hy in sijn iongheyt sterft.
 D d 3

A F-

Afb. 1b. Adriaen Pointers, *Af-beeldinghe van d'eerste eeuwe der Societeyt Iesu*, Antwerpen: Inde Plantiinsche Druckeriie, 1640, p. 213. Bron: ex. KU Leuven bibliotheken – Maurits Sabbibliotheek, 271.5.018 AFBE 1640.

Poirters brengt zijn uitleg in het speelse register van de Nederlandse liefdesemblematiek: de liefde gaat als het ware als een loze en ongeduldige Cupido hovenieren en bekomt door zijn gebruik van het “flesken” de vroegste oogst, wat als een van zijn “minne-treken” wordt voorgesteld. De truc betekent de opname van Stanislas in de orde (Van Vaeck 64). Iets vergelijkbaars, maar dan wel in het kielzog van *Imago*, zien we in het embleem over diens overlijden op de dag voor Maria’s Hemelvaart (520–521). Hij rijst als het ware met haar op naar het “hemelrijk” zoals het listige winterkoninkje op de rug van de arend de hoogste regionen bereikt (zie afb. 2a en 2b) – en zich zo, naar de oude fabel, tot koning der vogels weet te verheffen:

Dit kan aerdigh wel verbeelden, 't Ghene dat MARIA speelden, Als sy Kostka met haer nam, Eer sy nae den hemel quam (521).

De belangrijkste en in elk geval omvangrijkste literaire bijdrage over Stanislas Kostka vormt Poirters’ lange opdracht in dichtvorm van zijn *Het heyligh herte ver-eert aen alle godt-vrughtige herten* (Antwerpen, Cornelis Woons 1659, als nieuwjaarsgift), die in de tweede uitgave (1660) nog met vijf strofen werd uitgebreid. Het boek zelf kreeg er 66 pagina’s bij. Als auteur wordt “eenen priester der Societeyt Iesu” vermeld, omdat Poirters in 1653 in opspraak was gekomen wegens een affaire met een vrouw (Sacré & Waterschoot 2003). Deze opgelegde of vrijwillige naamloosheid heeft geduurd tot 1671. Omdat de bundel – een octavo – is opgebouwd met tien overwegingen in dicht en proza (“Vertooningen”) bij veertien gravures met de voorstelling van een hart, wordt hij meestal gerekend tot de hartemblematiek (Roggen 2009).

Aan de basis van *Heylich Herte* ligt een cyclus van achttien kopergravures van de Antwerpse kunstenaar Antoon Wiericx: *Cor Iesu amanti sacrum* of ‘Het aan de minnaar Jezus gewijde hart’ (ca. 1600). Elke plaat van deze reeks gaat vergezeld van een kort Latijns epigram en toont de werkzaamheden van het kind Jezus in het menselijk hart. Hij maakt er zijn woning van: hij klopt aan, poetst het, siert het, bezaait het met bloemen, musiceert er, slaapt er, etc. De prentenserie vond bij religieuze emblematici veel aftrek als vertolking van de geestelijke opgang. Zo was er bijvoorbeeld *Le coeur devot* van de jezuïet Etienne Luzvic, in 1627 uitgegeven in Dowaai en Antwerpen en meteen binnen hetzelfde jaar vertaald in het Latijn (*Cor Deo devotum*) en het Nederlands (*Het Godtvruchtich Herte*). De dertien hartsprenten bij Poirters zijn uit Luzvic overgenomen. In 1660 worden ook gravures toegevoegd die niet langer het hart als onderwerp hebben. Ook in Polen vond de cyclus van Wiericx navolging, o.a. bij de jezuïet Mikołaj Mielezsko (1607–1667) die in zijn bewerking van Herman Hugo’s *Pia desideria* ook een serie van poëtische subscripties naar het voorbeeld van *Cor Iesu amanti sacrum* toevoegde (Grzeškowiak & Hulsenboom 2015).

Waarom Poirters deze bundel aan Kostka – de zalige met het gloeiende hart – dedicaceert, licht hij zelf toe:

Oversulckx soude my mijn eyghen Herte van onbeleeftheydt over-tuyghen, soo ick dit Heylich Herte aen yemant anders quame op te draghen, als aen U, die het *Herte* door de goddelijcke Liefde soo had' ontsteken, datmen dickwils genoot-saeckt wierde natte doecken u in den boesem te steken, om alsoo den brant te blussen, ende u te verkoelen (A3v).

Merkwaardig genoeg komt de naam van de bewonderde Pool geen enkele keer in het boek zelf voor. De idee om de bundel aan hem op te dragen is bij Poirters wellicht achteraf opgekomen of aan hem voorgesteld. Het gedicht telt achtentwintig strofen van zes regels bestaande uit vier jamben. De in 1660 ingelaste strofen zijn in de hier als *Bijlage* aangeboden uitgave opgenomen (de achttiende tot de tweeëntwintigste). Op p. 13 werd ook een ovaalvormige afbeelding van de zalige die het Jezus kind in de armen neemt, toegevoegd. Na de aanspreking van de zalige (1) worden de reacties op zijn dood beschreven. Eerst die van de Tiber (2–3), vervolgens van zijn medebroeders, onder wie de latere jezuïetenkardinaal Toleti, die het lichaam met bloemen bestrooien (4–5) (Taisne 153, 154); aan het hof in Krakau wordt een portret van hem opgehangen (6), in Rome vereert hertogin Eleonora Orsini het graf (7) (Taisne 231, 291) en de muzen bezingen zijn aankomst in het hemelrijk, waar Maria hem tegemoetkomt (8). De dichter laat vervolgens aan de hand van een *praeteritio* weten dat hij niet over het leven van zijn held gaat spreken (9–10) en evenmin een portret van diens gezicht zal maken (11); hij kiest een andere stof om op zijn luit te spelen:

Ick moet op d'aerd iet hemels spelen, En 't is u Hert, u Hert dat brant, Dat ist, dat mijne snaeren spant (12).

Wat volgt is een gevarieerde en rijke lyrische zang waarin Stanislas' gloeiend hart wordt beschreven en aangesproken, met de beschrijving van de bekende verschijningen, de heilige Barbara (16) en vooral de heilige Maagd die haar kind aanreikt (17), en de effecten die dat visioen op het hart van de zalige heeft (19–26). De slotstrofen (27, 28) vertolken Poirters' wens om eveneens in brand te schieten en daarmee is de brug gelegd naar de intentie van de bundel zelf: “O Siel hadden wy sulck een *H. Herte!*”.

4. Conclusie

In deze bijdrage verscheen Stanislas Kostka in een poëtische Zuid-Nederlandse ‘spiegel’. Zijn zeventiende-eeuwse bewonderaars uit Brabant of Vlaanderen, met als belangrijkste (maar niet de enige) Adriaen Poirters, hadden de jonge Poolse jezuïet in hun gedichten en emblemen in de volkstaal geprezen. De hier gepresen-

520 EERSTE EEUWE DER SOCIETEYT IESV.

Den Sal. Stanislaus sterft 'sdaeghs voor de Hemel-vaert van
Onse L. Vrouwe.

Vt assumar. { Wy gaen ghelyck
Nae hemelryck.

't **C**oningsken sagh eens van verren
Hemel, sonne, maen, en sterren,
En het stont hem soo wel aen,
'tVrouw goet-rondt daer benen gaen.
Dus soo ghingh het ouerpeysen
Hoe het daer souw konnen reysen:
Maer het vondt sijn vleughels swack,
Vant 'ten vloogh noyt ouer 'tdack.

Doen

Afb. 2a. Adriaen Poirters, *Af-beeldinghe van d'eerste eeuwe der Societeyt Iesu*, Antwerpen: Inde Plantiinsche Druckerijie, 1640, p. 520. Bron: ex. KU Leuven bibliotheken – Maurits Sabbibliotheek, 271.5.018 AFBE 1640.

HET V. BOECK. VEREERDE SOCIETEYT. 521

Doen aenriep het al de winden:
 Komt my op v vleugels binden,
 Komt, en voert my dan soo boogh,
 Alffer oyt een voghel vloogh.
 Ick en ben niet van die raeuen,
 Die met bloedt haer dickwils laeuen,
 Ick en ben gheen wreeden gier,
 Ick en ben gheen grousaem dier.
 O, wie sal my dan daer bouen
 Voeren om den Heer te louen?
 Want al is't een hemelsch hof,
 Noch ontfanght het aerdschen lof.
 Soo een aereut quam ghevloghen,
 En recht opwaerts wiert ghetoghen,
 Soo sprack het den aereut aen:
 Magh ick oock eens met v gaen?
 Laet my door v vleughels winnen
 'tSonnen licht dat wy beminnen,
 Daer me sat het op den rugh,
 En den aereut maecte't vlugh.
 Dien vloogh bouen locht en winden,
 D'oogh en kond' hem niet meer vinden,
 Dien heeft door een snellen tocht
 Hem tot voor de son ghebrocht.
 Dit kan aerdigh wel verbeelden
 'tGhene dat MARIA speelden,
 Als sy Kostka met haer nam,
 Eer sy nae den hemel quam.
 O, wie sal my nae dit leuen
 Oock eens sulcke vleughels gheuen?
 Doet my sulcke veders aen,
 En ick sal de reys bestaen.

V V V

De

Afb. 2b. Adriaen Poirters, *Af-beeldinghe van d'eerste eeuwe der Societeyt Iesu*, Antwerpen: Inde Plantiinsche Druckeriie, 1640, p. 521. Bron: ex. KU Leuven bibliotheken – Maurits Sabbebibliotheek, 271.5.018 AFBE 1640.

terde werken (die als een aanzet voor verder onderzoek zijn bedoeld) laten zien dat Kostka ook in het katholieke Zuiden van de Lage Landen een zeer belangrijk voorbeeld van de door de jezuiten gepropageerde heiligenverering werd. Een ‘vurig’ voorbeeld, mag men wel zeggen.

Het onderzoek naar Kostka’s receptie in de Nederlandstalige literatuur uit de Lage Landen in de zeventiende eeuw moet uiteraard nog beter worden gecontextualiseerd. Dat betekent dat zij, om ten volle te worden ingeschat, moet worden afgewogen tegenover Stanislas’ aanwezigheid in de Lagelandse Latijnse literatuur. Zoals – om maar een paar voorbeelden te noemen – in de geëmbelmatiseerde *Sacrarum heroidum epistolae* (Doornik, 1640) van de jezuïet Jean Vincart – nog zo’n merkwaardig boek uit het feestjaar 1640 (Smeesters 2009; Eickmeyer 2012) – en de *Epistulae heroum et heroidum* (1636) van de uit Ieper afkomstige jezuïet Balduinus Cabillavius (Cabilliau) (Sacré 1998).

In de genres die voor een publiek in de jezuïetencolleges werden beoefend (het toneel en de *affixiones*) blijft Kostka, op basis van de beschikbare bronnen, nagenoeg onzichtbaar. Maar het is niet omdat hij niet als titelheld wordt gesignaleerd, dat zijn personage niet werd opgevoerd. De even grondige als uitgebreide inventarisatie van de bewaarde en niet bewaarde toneel- en feestprogramma’s door Goran Proot (2008) kan zeker nog een en ander aan het licht brengen. Ook de beeldende kunst en suffragia (Thijs 1983–1985) kunnen nog tot een scherper beeld van de Kostka-receptie bijdragen.

Bijlage: Het dedicatiegedicht van Adriaen Poirters in *Het Heylich Herte* (versie 1660)

1.

O KOSKA Edel Jongelingh,
O bloem en roem van ’t Rijk van Polen!
O Licht dat nimmer onder gingh!
Aen wie noyt glans en is ont-stolen
Die schoon ghy by ons onder-gaet,
Een Doot hebt als den dageraet.

2.

Den Tiber, die droef van gemoet
Sucht over al die groote lijcken,
En dan met eenen tranen-vloet
Swalpt over die begraeftde dijcken,
Soo datter niet een golve vlucht
Die in’ voor-by gaen niet en sucht.

3.

Als desen door den Reghen-boogh
U scheidt eerst-maem had vernomen,
Rees hy strax uyt het diep om hoogh,

En deé sijn kleyne Tritons komen,
Die deed’ hy spelen t’uwer eer,
De baeren dansten op en neer.

4.

U Lichaem wiert met Roos-marijn,
Met Roosen, Lelien, Granatjens,
Het wiert besprooyt met Margelijjn,
Soo geurich met sijn lieve blaetjens,
De Son scheen helder dien dagh,
En loegh veel soeter als sy plagh.

5.

Een ieder roemden uwe deucht,
En kusten u albaste voeten,
Sy weenden maer uyt enckel vreught,
Hun oogh quam u met perlen groeten;
Hoe sagh Toleti grootse Siel
Als u Godt-saeligh bloemken viel!

6.

Gheheel Crakouw verheught en bly
 Door Famas silvere trompetten,
 Breyght strax u weerde schildery
 In't Hof, en Conincksche saletten,
 Daer meenich vroomen Ridder honck
 Die uwen glans verr' over-blonck.

7.

Siet hoe Eleonora doet
 De sil'vre lampen voor u branden,
 Heel Roma valt aen u te voet,
 U eeren al die Poolsche Landen,
 Soo verr' de Wixel baeren roert
 Soo verr' wordt uwen naem gevoert.

8.

De Sangh-Goddinnen al ghelijck
 Die spelen op haer sil'vre snaeren,
 Hoe dat u Siel het Hemels-rijck
 Met groote vreucht is in-ghevaeren,
 Hoe dat die Maeght en Moeder soet
 Qual haeren dienaar te ghemoet.

9.

Ick laet een anders kloeck verstandt
 Den Stam van *KOSKA* gaen verhaelen,
 En toonen in't Mazouwse Landt
 Die oud' en adelijcke saelen,
 Hoe Kettery daer nimmer schoot
 Venijn op eenigh Huys-ghenoot.

10.

Dat d'ander singhen uwe vlucht
 O kleenen Abram uyt uw' vrinden,
 Als ghy uyt enckel yver-sucht
 Gonckt over d'Alpes Roma vinden,
 Als ghy voor Borja's voeten vielt,
 Die door de vreught schier was ontsiel[t].

11.

Noch stel ick aen Parnassus vry
 Dat hy maelt af u Enghels wesen,
 En schenckt aen ons een schildery
 Waer dat de deucht in is te lesen,
 En hoe het blosend' incarnaet
 Op't sneeu-wit van uw' wanghen staet.

12.

Maer ick, ick nem' al alnder stof
 Om die op mijnen luyt te quelen,
 Och jae, my lust al hoogher lof,
 Ick moet op d'aerd iet hemels spelen,
 En t'is u Hert, u Hert dat brant,
 Dat ist, dat mijne snaeren spant.

13.

O Saligh vier, o soete vlam,
 O ginsters vande Seraphinen!
 Wat vreught wast dat u Herte nam
 Alst scheen een Hert van Cherubinen?
 Y siet eens hoe die vlamme groeyt,
 Hoe seer u Hert van liefde gloeyt!

14.

Ghelijck een frische tulipant
 Laet haere flaeuwe blaeykens daelen,
 Als haer deb heeten middagh brandt,
 En wort ghesteken vande straelen,
 En blijft soo quelen tot sy voelt
 Den reghen die het lochtjen koelt.

15.

Soo is u Hert, o Edel Bloet,
 Door't Hemels vier heel over-wonnen;
 Soo dat het oock beswijcken moet
 By al dees Goddelijcke Sonnen,
 O machtich vier o grooten brandt,
 Hoe vlamt u Hert op allen kant!

16.

Hier daelen d'Engels inden noodt,
 Die u met Barbara begroeten,
 En spijsen u met Hemels Broodt
 Om uwe droefheyte te versoeten;
 O machtich vier, o grooeten brandt,
 Hoe vlamt u Hert op allen kant!

17.

Daer komt die alderschoonste Maeght
 Met IESUS in haer Moeders ermen,
 Die sy tot aen u Herte draeght,
 Om dat noch meer te dien verwerpen:
 O machtich vier, o grooten brandt,
 Hoe vlamt u Hert op allen kant!

18.

My dunckt dat d'Engels altermaal,
 Die dese groetenis' aenschouwen,
 Aen u benijden dit ont-hael,
 Als die den Hemel moest behouwen,
 Als die verr' boven weirden gaet
 Van 't slijck, en Hof, en s'menschen staet.

19.

Maer ghy, die eenen Enghel sijt,
 Al woontje by de aertsche menschen,
 Nempt waer, bid ick, den soeten tijt,
 Waer naer de Enghels selver wenschen;
 Y streelt en vleyt dit Hemels Kindt
 Die u, die ghy soos eer bemint!

20.
 Ghy eyscht dat hy wilt gherne doen,
 (Soo verr' ist van hem te vergrammen)
 Den Peys, en Goddelijcken soen,
 Want hy ist vier van uwe vlammen,
 En siet soo ras hy u ghenaeckt,
 Hy doet al branden wat hy raectt.
 21.
 Nu hebt ghy *KOSKA* wat ge wilt,
 Hoe bly is u ghemoet van binnen?
 My dunckt voor waer u Herte smilt,
 Ghy wort een lijxken door het minnen:
 De liefde nemt hier heerschappy,
 Soo wel van sijn, als uwe sy.
 22.
 Siet hoe dit vier op alle kant
 Met heel vlocken wordt ghedreven,
 De minste plaetse vat den brandt,
 Ghy leeft een Salamanders leven;
 En hoe dat ghy u Herte sluyt
 Den brandt die wil die moeder uyt.
 23.
 Ah ghy beswijckt door 't Hemels vier
 Den brant gaet sterck en stercker groeyen:
 Breyght doecken, breyght fonteynen hier,
 En wilt de straffe vlam besproeyen:
 Wie sagh sijn leven soeter vreyght
 Als die u Herte nu verheught!
 24.
 Maer waer toe doecken nat gemaectt,
 Waer toe kout waeter uyt de putten?
 Ghy sult de vlam, hoe datse blaectt,

Gaen met u eyghen traenen stutten;
 Hoe seer dat dan u Herte brant,
 Ghy hebt het waeter by der handt.
 25.
 Doch soo alst waeter vanden Smit,
 Als hy de kolen gaet besproeyen,
 De vlam en t'vier veel meer verhit,
 En t'ijser doet veel helder gloeyen,
 Soos ie ick dat het met u gaet
 Als uyt het waeter vier ont-staet.
 26.
 O wonder vier dat traenen maeckt,
 En u altijt gheeft natte ooghen!
 O traenen daer het vier van blaectt,
 En die het vier belet te droogen!
 O lieve pijn, o soete smert!
 O wonder vier, o wonder Hert!
 27.
 O Hert ontfanght mijn Hert in danck
 Dat u wort uytter Hert gheschoncken,
 Al was het kout sijn leven lanck,
 Ghy cont het met het u[w] doen voncken
 Ghedooght dan sonder veel ghetiers
 Dat ick u stel' een kooltjen viers.
 28.
 Ah raecten ick oock eens in brandt
 Quam op mijn Hert een vlamme dalen!
 Een vlam van dat schoon Vaderlandt
 Van waer de Son schiet haerre straelen!
 Soo ick dat vier niet hebben magh,
 T'is winter al ist somer-dagh.

Bibliografie

- Af-beeldinghe van d'eerste eeuwe der Societeyt Iesu* (1640). Balthasar Moretus [Antwerpen], 1640.
- Arndt, Augustinus (1890–97). “Vita et miracula S. Stanislai Kostkae conscripta a P. Urbano Ubal-dini”.
- Analecta Bollandiana* 9 (1890), 360–378; 11 (1892), 416–467; 13 (1894), 122–156; 14 (1895), 295–318; 15 (1896), 285–311; 16 (1897), 253–296.
- Borowski, Andrzej. *Iter Polono-Belgo-Ollandicum. Cultural and Literary Relationships between the Commonwealth of Poland and the Netherlands in the 16th and 17th Centuries*. Księgarnia Akademicka, 2007.
- Dambre, O. “Ook de bron van Justus de Harduwijns Mariagedicht Maria cussende haer kindeken ontdekt”. *Spiegel der Letteren*, vol. 10, 1967–1968, pp. 271–280.
- De Koninck, Tine. *Van hof naar kapel. Een onderzoek naar de culturele transfer van Franse air-de-courmelodieën in de zeventiende-eeuwse geestelijke liedboeken uit de Zuidelijke Nederlanden*. Universiteit Antwerpen (Diss.), 2021.

- De la Cauchie, Antoine. *La pieuse alouette avec son tirelire*. Jean Vervliet [Valenciennes], 1619.
- Eickmeyer, Jost. *Der Jesuitische Heroidenbrief. Zur Christianisierung und Kontextualisierung einer antiken Gattung in der frühen Neuzeit*. De Gruyter, 2012.
- Grzeškowiak, Radosław, en Paul Hulsenboom. “Emblems from the Heart: The Reception of the *Cor Jesu amanti sacrum*. Engravings series in Polish and Netherlandish 17th-Century Manuscripts”. *Werkwinkel*, vol. 10 (2), 2015, pp. 131–154.
- Hulsenboom, Paul. “No One Touched the Strings of the Cither More Becomingly. The First Eulogy of Matthias Casimirus Sarbievius”. *Symbolae Philologorum Posnaniensium Graecae et Latinae*, vol. XXV/2, 2015, pp. 97–117.
- . “Better than Pindar? The Ode by Sydrionius Hosschius to Sarbievius and It’s Two Versions”. *Terminus*, vol. 22/4 (57), 2020, pp. 285–314.
- Huybens, Gilbert. *Thesaurus canticorum flandriensium. Het gedrukte Nederlandse liedboek in Vlaanderen (1508–1800)*. Peeters, 2004.
- Imago primi saeculi Societatis Jesu*. Antwerpen: Balthasar Moretus [Antwerpen], 1640.
- Jetter, Christine. *Die Jesuitenheiligen Stanislas Kostka und Aloysius von Gonzaga: Patrone der studierenden Jugend – Leitbilder der katholischen Elite*. Echter Verlag, 2009.
- Meijer Drees, Marijke. “Holland en de Hollanders in de zeventiende-eeuwse beeldvorming”. *Nederlandse Letterkunde*, vol. 1, 1996, pp. 57–70.
- Meulemeester, Jean Luc. “Over een zeldzaam Brugs druksel”. *Biekerf*, 104, 2004, pp. 357–361.
- O’ Malley, John W. *Art, Controversy, and the Jesuits. The ‘Imago Primi Saeculi’ (1640)*. Saint Joseph’s University Press, 2015.
- [Poirters, Adrianus]. *Het Heylich Herte*. C. Woons [Antwerpen], 1660.
- Poncelet, Alfred. “Taisne (Philippe, François)”. *Biographie Nationale*, vol. 24, 1926–1929, pp. 494–498.
- Proot, Goran. *Het schooltoneel van de jezuiten in de provincia flandro-belgica tijdens het ancien régime (1575–1773)*. Universiteit Antwerpen (Diss.), 2008.
- Roggen, Lien. “Adriaen Poirters S.J., Het heylich herte (1659)”. *Jesuit books in The Low Countries 1540–1773. A Selection from the Maurits Sabbe Library*, geredigeerd door L. Roggen. Peeters, 2009, pp. 157–161.
- Rombauts, Edward. *Leven en werken van pater Adrianus Poirters s.j. (1605–1674)*. Erasmus, 1930.
- Sacré, Dirk. “Een Latijns jezuïetendichter uit de zeventiende eeuw: Balduinus Cabillavius”. *De Zeventiende Eeuw*, vol. 14, 1998, pp.107–117.
- Sacré, Dirk, en Werner Waterschoot. “Een jezuïet in opspraak. De detentie (1653–1660) van Adriaen Poirters”. *Spiegel der Letteren*, vol. 45, 2003, pp.1–20.
- Smeertens, Aline. “Jean Vincart S.J., Sacrarum heroidum epistolae (1640)”. *Jesuit books in The Low Countries 1540–1773. A Selection from the Maurits Sabbe Library*, geredigeerd door Paul Begheyn et al. Peeters, 2009, pp. 100–103.
- Stalpart van der Wiele, Joannes. *Gulde-Iaers Feest-dagen of Den Schat der Geestlycke Lof-Sangen*. I. Cnobbaert [Antwerpen], 1635.
- Taisne, Philippus. *Het leven van den Salighen Stanislaus Kostka*. Joos vander Meulen [Brugge], 1683.
- Thijs, Alfons K.L. “Notities voor een studie van de Antwerpse 17de-eeuwse suffragia”. *De Gulden Passer*, vol. 63, 1983–1985, pp. 561–594.
- Van Houdt, Toon. “Imago primi saeculi Societatis Jesu”. D. Sacré, *Sidronius Hosschius (Merkem 1596 – Tongeren 1653). Jezuïet en Latijns dichter*. Stedelijke Openbare Bibliotheek [Kortrijk], 1996, pp. 122–124.
- Van Houdt, Toon. “Af-beeldinghe van d’eerste eeuw der Societeit Jesu”. D. Sacré, *Sidronius Hosschius (Merkem 1596 – Tongeren 1653). Jezuïet en Latijns dichter*. Stedelijke Openbare Bibliotheek [Kortrijk], 1996, pp. 124–125.

- Van Leeuwen, Charles. *De heiligenliederen van Joannes Stalpart van der Wiele 1579–1630*. Sun, 2001.
- Van Vaeck, Marc. “Encoding the emblematic tradition of love. The emblems in the *Imago primi saeculi societatis Jesu* (Antwerp 1640) and Poirter’s emblematica verses in the *Af-beeldinghe van d’eerste eeuwe der societeyt Iesu* (Antwerp 1640)”. *Learned Love. Proceedings of the Emblem Project Utrecht Conference on Dutch Love Emblems and the Internet (November 2006)*, geredigeerd door Els Stronks en Peter Boot. Dans, 2007, pp. 49–72.

Taalkunde

Wilken ENGELBRECHT

ORCID: 0000-0002-9058-8199

Univerzita Palackého v Olomouci / Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

Bedrohte Sprache? Die Haltung niederländischer Sprachwissenschaftler gegenüber den großen Nachbarsprachen im Laufe der Jahrhunderte

Abstract

This contribution discusses the problem of the alleged threat to the Dutch language by the three surrounding major languages French, German and English. After an introduction on when one can speak of Dutch as an independent language, the paper looks at how the Dutch themselves have defined their language and from when on there is a clear Dutch language community. In the following sections, the historical struggle against French, German and English influences is examined in its historical order. For practical reasons, the contribution is limited to the situation on the territory of the Netherlands.

Keywords: Dutch, linguistics, neighbour language, attitude, development, threat.

1. Einführung

Das bekannte Handbuch *Deutsche Sprachlehre für Ausländer – Grundstufe* (Schulz-Griesbach 14) enthält in der sechsten Auflage die Bemerkung: “In den Niederlanden und in Belgien haben sich die holländischen und die flämischen Mundarten, die dem Niederdeutschen verwandt sind, zu eigenen Schriftsprachen entwickelt”. Dies ist ein Wiederhall einer in Deutschland weit verbreiteten Meinung, die sich zum Beispiel in Robert Hoenigers *Das Deutschtum im Ausland vor dem Weltkrieg* (8–9) findet, wo es heißt:

Von Hause aus bildeten Friesen, Niedersachsen und Franken den Grundstock der niederländischen Bevölkerung. Das Volk hatte seine mundartlichen Besonderheiten wie andere deutsche Stämme auch. Aber noch im Anfang des 17. Jahrhunderts zweifelte niemand an seiner Zugehörigkeit zum Deutschtum. (...) Die Nordniederlande, die mehr und mehr unter veränderte Lebensbedingungen traten, die vom eigentlichen Deutschland sich abwendeten,

denen Zuzügler aus England und Frankreich und sonstige Fremde in größerer Zahl zuströmten, haben die hochdeutsche Schriftsprache nicht übernommen. Die Holländer lernten sich als eigenes Volk zu fühlen. (...) Ihren niederdeutschen Dialekt haben sie zu einer selbständigen Sprache fortgebildet.

Noch 1999 stellten Hermann Niebaum und Jürgen Macha (193) in der *Einführung in die Dialektologie des Deutschen* das niederländische Sprachgebiet als Teil des deutschen dar, wenn auch unter dem Titel *Die Dialekte des Deutschen und Niederländischen ca. 1920*. Auf der Karte ist das Niederländisch aber als “Niederfränkisch” angegeben, und die östlichen niederländischen Dialekte sind den angrenzenden deutschen Mundartgebieten angegliedert.

Auf der südlichen Seite des niederländischen Sprachgebiets sind ähnliche Meinungen zu hören. Die wohl schroffste Aussage stammte vom wallonischen Schriftsteller und Nationalisten Albert du Bois (XVII), der 1904 am Anfang seines Romans *«Belges» ou Français* erklärte: “le flamand est un patois enfantin et grossier, bon tout au plus a servir de véhicule aux idées rudimentaires de l’anthropopithèque primitif” (Flämisch ist ein kindlicher und grober Dialekt, der höchstens als Vehikel für die rudimentären Ideen des primitiven Anthropopithecus taugt). Diese Aussage wurde vom flämischen Nationalisten Hippolyte Meert (36) in seiner *Réponse à la lettre au Roi sur la séparation de la Wallonie et de la Flandre* zitiert, einer Antwort auf den berüchtigten offenen Brief von Jules Déstrée. Meert verteidigte selbstverständlich die Eigenständigkeit des Niederländischen.

Dieser Beitrag wird sich auf die niederländische Situation konzentrieren, da die Entwicklung im flämischen Teil des Sprachgebiets nach dem Fall Antwerpens in 1585 einen anderen Verlauf nahm. Eine erste Frage ist dann, wann wir vom Niederländischen als eigenständiger Sprache sprechen können.

2. Wann fing das Niederländische an?

Wie Norbert Morciniec (25–26) im Handbuch *Historia języka niderlandzkiego* (Geschichte der niederländischen Sprache) sagt, sind sich die Sprachhistoriker über den Beginn des Niederländischen nicht einig. So werden die *Wachtendoncker Psalmen* aus dem zehnten Jahrhundert in der älteren deutschen Geschichtsschreibung als “altniederfränkische Psalmen” bezeichnet (Braune 171). Morciniec selbst (35–36) hält sie allerdings für “altniederländische Textfragmente” und verweist auf spezifische Merkmale wie das Fehlen des sekundären ‘i-Umlauts’ und die spontane Palatalisierung des ‘û’, die auch von Jan Goossens (*Hoe is het Nederlandse taalgebied*, 263) erwähnt werden. Damit folgt er dem Konsens der Mehrheit der niederländischen Sprachwissenschaftler.

Jelle Stegeman verlegt in seinem *Handbuch Niederländisch* (I, 73–79) den Beginn des Altniederländischen sogar in das neunte Jahrhundert unserer Zeit-

rechnung, da er die Ausdehnung des Ingwäonischen im Küstengebiet, womit ein Gegensatz zwischen dem westlichen und östlichen Teil des späteren niederländischen Sprachraumes entstand, als Anfangspunkt bezeichnet.¹ Dies wirft die Frage auf, wann die Niederländer begonnen haben, ihre Sprache von den sie umgebenden Sprachen zu unterscheiden.

2.1. Niederländisch oder Niederdeutsch?

Als erste Erwähnung des Begriffs ‘Niederländisch’ wird in der Regel der Wiegendruck *Van den drie blinde danssen* aus dem Jahre 1482 angegeben, gedruckt von Geraert Leeu (um 1445–1492), in dem die Worte als “nederlandtsche tale ende sprake” vorkommen (Van der Sijs, *Calendarium*, 65). Bei einem Blick in das Buch selbst stellen wir fest, dass auf Folio 7^r geschrieben steht:²

Al dit parck was anderssijns vol volcs van alrehande staten condicien lande conincricen ende vreemde contreyen Also wel van mannen als vrouwen persoenen wt indien, caldeen, macedonien, syrien, ende turkien, als duytsche, walsche, overlantsche, als **nederlantsche tale**.

[Der ganze Park war übrigens voll mit Volk aus allerhand Staaten, Umständen, Ländern, Königreichen und fremden Gegenden, von Männern und Weibspersonen aus Indien, Chaldäa, Mazedonien, Syrien und der Türkei, wie auch Leuten der deutschen, walschen, oberländischen und **niederländischen** Sprache.]

Jener Druck ist eine Übersetzung von *La danse aux aveugles* des Pierre Michault aus 1467. Der originelle Text erwähnt nur “de nations moult estranges: & y estoient hommes & femes de pluseurs eages, tant Payens, Yndoïs, Caldées, Juifs, Turcs, Sarrasins qu’autres” (aus vielen fremden Nationen, und es gab dort Männer und Frauen verschiedenen Alters, sowohl Heidener, Inder, Chaldäer, Juden, Türken, Sarazenen und andere). Es ist deutlich, dass die niederländische Textfassung eine eher politisch-geographische Ausbreitung hat. Zuerst werden die “nations moult estranges” die “exotischen Völker” genannt, dann die germanischen und romanischen Sprachgebiete aus den burgundischen Gebieten, traditionell verteilt in “nederlantsche” und “overlantsche” Gebiete. Diese Aufteilung stammt aus der Zeit, als das burgundische Haus seine Herrschaftsgebiete in den ‘Pays-hauts’ (die Erbländer in Frankreich) und in den ‘Pays-bas’ (die neuen Territorien in den Niederlanden) unterteilte. Erst nach dem Frieden von Cambrai

¹ Das *Oudnederlands Woordenboek (Altniederländisches Wörterbuch)* rechnet in der 2012 hinzugefügten Einführung auch fränkische Glosse seit etwa 507 AD aus der *Lex Salica* zum Altniederländischen, bemerkt allerdings, dass diese in jüngeren Handschriften überliefert sind (Depuydt 2012).

² Text übernommen aus Degroote (266). Der französische Text ist dort auf derselben Seite unter Anmerkung 10 abgedruckt.

(1529), mit der Anerkennung des Verlustes der Erbländer seitens Karls V., bekam der Begriff ‘Niederlande’ den jetzigen geographischen Inhalt.

Als Deutung der Sprache wurde “onse Nederlantsche taele”, unsere niederländische Sprache, wohl zum ersten Mal vom Antwerpener Drucker Jan Gymnick erwähnt, im Widmungsbrief der Übersetzung *Titus Livius, dat is, de Roemsche historie oft Gesten* aus 1541, auf Folio ii^f:

Eerweerdighe / wijse / ende seer voersienighe Heeren / als ick neerstelick by my selven overpeyst ende overdacht hebbe / hoe dat by onsen tijden alderhande geleertheyt ende scientien haer so overvloedelick in alle natien wtghestort ende ghelijck een diluvie alle landen overloopen hebben / also dat niet alleen die selve inder Hebreuscher / Griekscher / ende Latijnscher spraken / maer oock bicants in anderen talen / in Italiaens / Spaensch / Duytsch ende Franchoy / bevonden wordden / so en can ick niet bevinden hoe dathet comen mach, dat **onse Nederlantsche taele** also arm, ongheciert oft onbequaem ghehouden wort / dat wy iet waer in eenighe liberael consten oft oude historien begrepen wordden daer met hebben dorren oversetten, daer nochtans egeene van alle de voerghenoemde wijcken en soude dorven / waert saecke datse een weynich ghelijck de andere gheoeffent ende met diversche materien ende argumenten ghetracteert ware³.

[Ehrwürdige, weise, und sehr ehrenfeste Herren, wie ich mir überlegt und gedacht habe, wie sich in unserer Zeit alle Länder von allen Arten der Wissenschaft und Gelehrsamkeit wie von einer Überschwemmung überflutet werden, mit der Folge, dass sie nicht nur in hebräischer, griechischer und lateinischer Sprache, sondern auch in anderen Sprachen (Italienisch, Spanisch, Deutsch und Französisch) zu finden sind, kann ich nicht verstehen, dass **unsere niederländische Sprache** für so arm, ungehobelt und ungeeignet gehalten wird, dass wir es nicht wagen, etwas, das in den freien Künsten oder antiken Historien enthalten ist, zu übersetzen, obschon das Niederländische hinter keiner der genannten Sprachen zurückstehen müsste, wenn es, wie die anderen Sprachen, ein wenig geübt würde und für verschiedene Stoffe und Diskurse verwendet würde.]

Ähnlich benutzt der Humanist Dirck Volckertszoon Coornhert (fol. vi) im Vorwort seiner Übersetzung der *Officia Ciceronis* aus dem Jahr 1561 die Begriffe “Nederlantsce Duytsch” und “Nederlantsce tonghe”, also Niederländisch Deutsch und niederländische Sprache.

Im deutschen Bereich bezeichnete der Begriff ‘Niederländisch’ lange alle Dialekte des kontinentalgermanischen Gebiets, die kein Hochdeutsch waren. So beschrieb der deutsche Sprachgelehrte Justus Georgius Schottelius in der *Ausführlichen Arbeit von der Teutschen HauptSprache* jenes Sprachgebiet so:

Die (...) alte Teutsche Sprache hat vielerley Mundarten, so haubtsächlich geteihlet werden in (...) Hochteutschen (...) oder Niederdeutschen oder NiederSächsischen, darin die alte Teutsche Ausrede mehr zu spüren, und können dahin gerechnet werden die **Niederländische** als sonderlich die Brabändische und Holländische, Westphälische, Frisische, Braunschwei-

³ Text und Übersetzung abgedruckt bei Stegeman (152), von mir korrigiert laut Original aus dem Jahr 1541.

gische, Holsteinische, Mekelburgische, Pommersche, Märkische, Preussische, Liefländische, Siebenbürgische, so die Sachsen daselbst gebrauchen.⁴

Die Meinung, dass niederländische Dialekte zum gesamtdeutschen Sprachgebiet gehören, wurde von deutschen Sprachwissenschaftlern bis weit ins 20. Jahrhundert vertreten.⁵

Auch die Niederländer selbst bevorzugten seit der Zeit um 1550 für ihre Sprache lange Zeit die Bezeichnung ‘Nederduytsh’ als normalen Namen der Sprache (De Vreese 422). Ab der Gründung des Königreichs der Niederlande wurde jedoch der Begriff ‘Nederlandsch’ systematisch eingeführt, und das Sprachendekret des niederländischen Königs Wilhelm I. vom 15. September 1819 spricht ausdrücklich von der “Nederlandsche taal”.⁶

3. Eine Sprachgemeinschaft

Das Bewusstsein, eine Sprachgemeinschaft zu bilden, datiert wenigstens von der zweiten Hälfte des dreizehnten Jahrhunderts. Einer der ersten Texte, in denen das Niederländische als eigenständige Sprache identifiziert wird, war die um 1280 verfasste Biografie *Sinte Franciscus Leven* (Leben des Heiligen Franziskus) von Jakob van Maerlant. Im Prolog erklärt Van Maerlant (vs. 125–134):⁷

Ende om datic Vlaminc bem, / Met goeder herte biddic hem
Die dit Dietsche sullen lesen, / Dat si mijns genadich wesen
Ende lesen sire in somich woort / Dat in haer lant es ongehoort
Men moet om de rime souken / Misselike tonghe in bouken:
Duuts, Dietsch, Brabants, Vlaemsh, Zeeus, / Walsen, Latijn, Griex ende Hebreus.

[Und da ich Flame bin, / Mit einem guten Herzen, bitte ich jene,
die dieses Niederländische lesen werden, / dass sie mir gegenüber gnädig seien,
falls sie hier bestimmte Wörter finden, / die in ihrem Land unbekannt sind.
Man muss wegen des Reims suchen / verschiedene Sprache in Büchern:
Südwestliche Volkssprache, die nördliche, Brabantisch, Flämisch, Seeländisch
Französisch, Lateinisch, Griechisch und Hebräisch.]

Wie Jelle Stegeman (I, 151) bemerkt, identifiziert Van Maerlant sich selbst als Fläming, aber seine Sprache überregional als “dit Dietsche” (dieses Niederländische), wonach er noch die wichtigsten Mundarten nennt. Wenn ihm Jan van Boendaele etwa ein halbes Jahrhundert später um 1330 den Ehrentitel “Vader der

⁴ Zitiert nach Kiedroń (31).

⁵ Jan Goossens (*Was ist Deutsch*, 348–352) gibt im Abschnitt “Die deutsche Sprachwissenschaft und das Niederländische” eine gute Übersicht.

⁶ Text bei Luttenberg (83–85). Dass die Einführung des Entschlusses auch die Begriffe ‘Vlaemsh’ und ‘Nederduitsch’ benutzt, ist einigermaßen verwirrend.

⁷ Deutsche Übersetzung nach Stegeman (151).

Dietscher dichtren algader” (Vater sämtlicher niederländischer Dichter) vergibt, benutzt er dasselbe Wort “Dietsch”, das mit “Duytsch” und “Duutsch” im ganzen Mittelalter für die Sprache gebraucht wurde. Überdies gab es Andeutungen der Hauptdialekte, wie im zweisprachigen *Le Livre des Mestiers / De Bouc vanden Ambachten* (um 1340), wo ausdrücklich von “Vlaemsch” geredet wird (Morciniec 94; Gessler 5).

In der flämischen Fassung des Großen Privilegs der jungen Herzogin Maria von Burgund wurde die Sprache ausdrücklich mit dem Französischen konfrontiert,⁸ wo die Fürstin grundsätzlich festlegt, dass ihr Kanzler Lateinisch, Französisch und Niederländisch sprechen sollte. Dergleichen gilt auch für den Sekretär des Großen Rats, der wenigstens beide Volkssprachen können sollte. Die Stände behalten sich das Recht vor (Blécourt & Japikse 5):

dat alle brieven, opene ende besloten, die men uut onsen Grooten Rade oft particuliere Cameren van den Rade zenden zal, zullen wesen in alsulker talen, als men spreect ter plecken, daer die ghesonden zullen werden; ende of de contrarie van dien ghevele, zo en zal men die ter plaetsen, daer die ghezonden werden, niet sculdich zyn te obedierne noch de ghedaechde te compareerne.

[Dass alle offenen und privaten Briefe, die von unserem Großen Rat oder von den Privatbüros des Rates gesandt werden sollen, in den Sprachen abgefasst sein sollen, die an den Orten, an die sie gesandt werden sollen, gesprochen werden; und wenn das Gegenteil der Fall ist, sollen die Leute, die an den Orten wohnen, an die sie gesandt werden sollen, weder solchen gehorsam sein noch auch als rechtsgültig betrachten müssen.]

Hier ist Niederländisch eindeutig als ‘Landessprache’ festgelegt. Als solches erscheint es auch im Vorwort des allerersten, auf niederländisch gedruckten Buches, der sogenannten Delfter Bibel von 1477, wo gleich in der ersten Zeile behauptet wird: “Hier beghint dat prologus vander biblen des oversetters te duytsche uten latine” (Hier fängt der Prolog der Bibel des Übersetzers aus dem Lateinischen ins Niederländische an).

Im sechzehnten Jahrhundert wurden die ersten Sprachbücher geschrieben, anfangs Orthographien. Das Erste überhaupt war die *Nederlandsche spellinghe, uutghesteld by vraghe ende antwoorde* (Niederländische Rechtschreibung, erklärt durch Fragen und Antworten) des Genter Druckers Joost Lambrecht aus dem Jahre 1550. Ihm ging es darum (Lambrecht 3):

tmesbruuc / d’onvoughelighet / d’overhoapmijnghelijnghe/ ende tonachtzaam verschil / twelc alle schoolmeasters/ schrijvers ende boucprenters ghebrüken/ in haar spellen van veelderley Nederlandsche / als Vlaamsche / Brábantsche / Hollandsche/ Gheldersche / Cleefsche / Vriessche / Gullicsche/ ende Zeausche taalsilleben / of uutgangen van spráken / waar duer

⁸ Es gab zwei Versionen des Großen Privilegs. Die erste wurde am 11. Februar 1477 in Gent für die Mehrheit der niederländischen Stände ausgegeben. Die zweite wurde erst am 14. März 1477 für die Holland, Seeland und Westfriesland ausgegeben, da die Vertreter jener Gebiete es nicht schafften, rechtzeitig anwesend zu sein (Jongkees 145, 153).

menighmaal de zin qwalic / ende tot verkearden verstande ghetrocken werd / tzelue diemaal met divaerschen claerken ende gheiearde persoanen ondervrâghende / arguwérende / ende daar van disputérende: om ten nâsten datt mógheligh wézen moghte / daar in te voorzien / ende beterijnghe te vinden.

[Den Missbrauch, die Unverständlichkeit, die Überfremdung und die Nachlässigkeit zu korrigieren, womit alle Schulmeister, Schriftsteller und Buchdrucker vorgehen in ihrer Rechtschreibung vieler niederländischen wie flämischen, brabantischen, holländischen, geldrischen, klevischen, friesischen, jülichischen und seeländischen Silben oder Ausgängen der Reden, wodurch die Bedeutung öfters schlecht oder falsch verstanden wird, und die Rechtschreibung nach Befragung verschiedener Schreiber und ähnlicher Personen, mit denen argumentiert und disputiert wurde, möglichst genau zu beschreiben, damit sie eindeutig und verbessert wird.]

Auch auf politischer Ebene wurde das Niederländische als Landessprache etabliert. In den Beschlüssen der Generalstaaten vom 7. März bzw. 1. November 1582 wurde festgelegt, dass alle Beschlüsse fortan “in Nederlantsche tale” aufgezeichnet werden sollten (Van der Wal 112). Natürlich musste man wissen, in **welchem** Niederländisch das sein sollte. Im halben Jahrhundert nach 1582 wurde dies systematisch von Rhetorikkammern und Sprachliebhabern ausgearbeitet.

4. Der Kampf gegen fremde Einflüsse

4.1. Gegen französische Einflüsse

Wo es Lambrecht noch darum ging, die ‘richtige’ Sprache inmitten aller Dialekte zu finden, ist die *Twe-spraack vande Nederduytsche letterkunst* (Dialog der niederländischen Sprache) von 1584 das erste Sprachlehrwerk, das sich um die Säuberung des Niederländischen von Bastardwörtern kümmerte.⁹ Die *Twe-spraack* warnt dafür, dass die Sprache durch einen übermäßigen Gebrauch des Französischen verloren gehen könnte (Dibbets 101):

T’is dat de Nederduytsche spraack aldus besmet is
Met menig uytheemsch onduytsch wóórd datter in ghezet is
Diemen alle daagh nóch veelvoudigh ziet vermeeren
Zó dat onze moeders taal by naast verplet is.
Dit is een beklaaghlyck ding dat elck wel magh deren
Dat wy Neerlanders die al ander spraken kunnen leren
Ons eyghen angeboren taal zó onhebbelyck spreken.
Als wy een duytsch voor *groete* met *bon iour saluteren*
En scheyden met *bon soir*, is dit gheen teken

⁹ Wie ein Rezensent dieses Beitrags zu Recht feststellte, gab es bereits vorher puristische Wörterbücher, wie *Het Tresoor der Duytsscher Talen* (Schatzkammer der niederländischen Sprache) von Jan II van de Werve (1522–1576) aus 1553, in dem er die Gallizismen systematisch mit einer korrekten niederländischen Variante versah.

Van verwaantheyd óf waant men dat ons wóórden ontbreken
Om eyghentlyck in duytsch die zin te verklaren.

[Es ist, dass die niederländische Sprache so infiziert ist / Mit so manchem exotischen, unniederländischen Wort, das darin gesetzt wurde, / Die sich Tag für Tag mehrfach vermehren / So wird unsere Muttersprache fast vernichtet. / Dies ist eine bedauerliche Sache, die allen schaden kann, / Dass wir Niederländer, die andere Sprachen sprechen können, / unsere eigene angeborene Sprache so schlecht sprechen. / Wenn wir auf Niederländisch anstatt *grüßen* mit *bon jour salutieren* / Und uns mit *bon soir* verabschieden, ist das nicht ein Zeichen / Der Eitelkeit oder glauben wir, dass uns die Worte fehlen / Um diese Bedeutung auf Niederländisch zu erklären.]

Der Verfasser gibt sich die Mühe, sich für alle grammatikalischen Fachausdrücke eine puristische Terminologie auszudenken. Mit Erfolg, denn jene puristische Terminologie wird teilweise noch immer im Niederländischen benutzt (Stegeman I, 280–281). Dies war der Beginn eines langen Kampfes gegen ausländische Einflüsse und zwar zunehmend ab der zweiten Hälfte des siebzehnten Jahrhunderts. Der bekannte Dichter Joost van den Vondel, der von vielen späteren Generationen als Vertreter des guten Niederländischen schlechthin angesehen wurde, drückte es so aus (Vondel 40–41):

Men vermijde, gelijk een pest, de woorden, tegens den aert onzer tale, te verstellen; een evel daer doorluchtige Italianen, Spanjaerden en Franschen oock van zieck zijn. Wy mogen hier in nochte Grieken, nochte Latijnen navolgen. Wort hier tegens gezondigt, terstond verliest de spraek haren luister, en ons oor wraeckt dat geluit; eenen valschen klanck, die de muzijek der tale bederft.

[Wie eine Seuche sollte man es vermeiden, die Wörter gegen den Geist unserer Sprache zu verändern; eine Seuche, woran auch Italiener, Spanier und Franzosen leiden. Wir dürfen dabei weder die Griechen noch die Lateiner nachahmen. Wenn man dagegen sündigt, verliert die Sprache sofort ihren Glanz, und unsere Ohren nehmen diesen Klang übel; einen falschen Klang, der die Musik der Sprache verdirbt.]

Wie Nicoline van der Sijs im *Leenwoordenboek* (14, 152) feststellt, gelangte im siebzehnten Jahrhundert viel Französisches ins Niederländische, vor allem durch die “höheren Schichten”, darunter auch die heute sehr gebräuchlichen Wörter wie ‘mama’ und ‘papa’.

Der erste niederländische Grammatiker des siebzehnten Jahrhunderts, der systematisch gegen französische Einflüsse protestierte, war Petrus Leupenius in seinen *Aanmerkingen op de Nederduitsche taale* (Anmerkungen zur niederländischen Sprache). Er wiederholt ein bißchen schärfer Vondels Aussprache (Leupenius 28–29):

Voor onduitsche woorden keuren wy alle, die met haaren klank selve te kennen geeven, dat sy ons niet toe komen, en daar men duidelyke duitsche woorden heeft om het selve uit te drukken, gelyk *faute*, mislag, *feit*, daad, *profijt*, baat. Het is dan een beklaaglyk gebrek, dat niet onder geringe luiden, maar allermeest onder den geletterden gevonden wordt, die

eerste meenen welspreekende te syn, wanneer sy veel nieuwe woorden uit vreemde taalen weeten te versmeeden. In plaatse van verzieren, soo ontzieren sy haare reedenen. Een verteerende kanker, waar door onse nederduitsche taal met der tijd is een geheel andere taale soude konnen verbastarden.

[Von den nicht-niederländischen Wörtern lehnen wir alle ab, die schon durch ihren Klang zeigen, dass sie nicht zu uns gehören, und da es eindeutige niederländische Wörter gibt, die dasselbe ausdrücken, wie *faute*, Fehler, *feit*, Tat, *profijt*, Vorzug. Es ist also ein beklagenswerter Mangel, der nicht bei den kleinen Leuten, sondern vor allem bei den Gebildeten zu finden ist, die erst dann meinen, beredt zu sein, wenn sie viele neue Wörter aus fremden Sprachen zu fälschen wissen. Anstatt zu schmücken, entstellen sie ihre Sprache. Es ist ein vernichtender Krebs, durch den unsere niederländische Sprache mit der Zeit zu einer ganz anderen Bastardsprache werden könnte.]

Trotzdem kam es im 18. Jahrhundert zum massiven Einfluss der französischen Kultur und damit zu einem gewissen Anstieg des Gebrauchs der französischen Sprache. Nun war dies in ganz Europa in Mode, und die niederländische Elite beteiligte sich mit Überzeugung an dieser Tendenz. Die Tatsache, dass ein Pieter de Groot im Briefwechsel mit Abraham de Wicquefort erklärte:¹⁰

Enfin Monsieur, vous verrez s'il est besoing qu'on s'en server dans le francois, qui est fait pour les intelligens, aussy bien que dans le Flament, qui n'est que pour les ignorans, et en userez comme vous le trouverez bon.

[Und schließlich, mein Herr, werden Sie sehen, ob es nötig ist, dass man sich des Französischen bedient, das für die Intelligenten gemacht ist, ebenso wie des Flämischen, das nur für die Unwissenden ist, und Sie werden davon Gebrauch machen, wie Sie es für richtig halten.]

ist umso bemerkenswerter, wenn man bedenkt, dass De Groot der zweite Sohn des berühmten Humanisten war, der das Niederländische mit einer vollständigen, eigenen Rechtsterminologie versah, und dass auch Wicquefort ein Niederländer war.

Willem Frijthoff (598–601) ist der Ansicht, dass der Prozess der Französisierung nicht sehr schnell vorstättenging, und dass die Qualität des Französischen der Elite auch nicht sehr gut war. Das letztere mag stimmen, aber wenigstens die Zeitgenossen hatten den Eindruck einer starken Französisierung. Der prominente Sprachwissenschaftler Lambert ten Kate (488–489) fragt sich in seiner *Aenleiding* (*Anleitung*) aus 1723, welchen Nutzen die französischen Wörter für das Niederländische haben, außer “om de fraeyigheid”, Justus van Effen lässt in seiner Zeitschrift *De Hollandsche Spectator* (Der holländische Spektator) seine imaginären Leserbriefschreiber die französische Mode seiner Zeit verspotten – und die ist sogar Grundlage der Auffassungen über die ‘dekadente Perückenzeit’, wie das neunzehnte Jahrhundert die vorherige Generationen nannte (Oostrum 10).

¹⁰ Brief vom 27. Juli 1674, abgedruckt in Krämer, Nr. 169 (401).

Es muss ein auffälliges Phänomen gewesen sein, das viele Menschen verärgert hat. In der Republik war es eine modische Wahl aus Gründen des Snobismus, wo das Französische in den südlichen Niederlanden unter österreichischer Herrschaft fast automatisch zur Verwaltungssprache geworden war (Morciniec 193; Stegeman I, 412–413).

Es ist bemerkenswert, dass echte nationale Sprachstandards für das Niederländische in einem französischsprachigen Regime oder in einem frankophilen Umfeld entstanden sind. Am 6. Dezember 1774 trat die Allgemeine Schulordnung der Kaiserin Maria Theresia auch in den Österreichischen Niederlanden in Kraft. Sie führte die Schulpflicht für alle Kinder von sechs bis zwölf Jahren ein. Dazu musste es zunächst Schulbücher und ein Rechtschreibsystem geben. So wurde die *Nieuwe Nederduitsche spraek-konst* (Neue niederländische Grammatik) von Jean des Roches aus dem Jahr 1761 die offizielle Rechtschreibung im späteren Belgien und damit die erste staatlich festgelegte niederländische Orthographie (Verschaffel 53–54; Willemys 103).

Es war die dank der französischen Armee nach französischem Vorbild gegründete Batavische Republik, die eine offizielle niederländische Rechtschreibung und Grammatik anfertigen ließ, und es war Louis Napoleon, der auf dem Thron des 1806 von Napoleon gegründeten neuen Königreichs Holland saß, der die offizielle Stellung der niederländischen Sprache als Artikel 10 in die Verfassung aufnehmen ließ (Willemys 106–107, Text nach Napoleon 5):

De Hollandsche Taal zal bij voortduring, uitsluitender wijze, gebruikt worden voor de Wetten, Publicatiën, Ordonnantiën, Vonnissen, en voor alle andere publieke Documenten, zonder eenige uitzondering.

[Die holländische Sprache wird weiterhin, ausnahmslos, für Gesetze, Veröffentlichungen, Verfügungen, Urteile und alle anderen öffentlichen Dokumente, ohne einzige Ausnahme verwendet.]

Dies war das erste und **einzige** Mal, dass Niederländisch offiziell in den Niederlanden als Landessprache in die Verfassung aufgenommen wurde (wenn man von dem bereits zitierten Erlass der Generalstaaten von 1582 absieht).¹¹

¹¹ Weder die Verfassung des Souveränen Fürstentums der Niederlande vom 29. März 1814 noch die Verfassung des Vereinigten Königreichs der Niederlande vom 18. August 1815 enthalten ein Artikel über die Landessprache. Lediglich das bereits erwähnte königliche Sprachendekret vom 15. September 1819 führte praktisch das Niederländische als Landessprache ein. Auch alle späteren Verfassungen der Niederlande berücksichtigen die nationale Sprache nicht. Mehrere Versuche verschiedener Regierungen des Ministerpräsidenten Mark Rutte in den letzten Jahrzehnten, das Niederländische (wieder) ins Grundgesetz aufnehmen zu lassen, scheiterten wegen Mangels an Interesse des Parlaments. Die belgische Lage ist eine andere: in der belgischen Verfassung, der sogenannten ‘Gecoördineerde Grondwet’ (koordinierte Verfassung) vom 11. Februar 1994, wird die Sprache in den Artikeln 2-4 direkt erwähnt. Art. 189 stellt sogar ausdrücklich, dass der Text des Grundgesetzes in der niederländischen, französischen und deutschen Sprache geschrieben ist.

In einem Land, das wenige Kriege auf dem eigenen Territorium erlebt hat und nach dem Ende des Achtzigjährigen Krieges im Jahr 1648 bis zum 21. Jahrhundert nur dreimal besetzt wurde,¹² bedeutete jede Okkupation einen tiefgreifenden Wandel in der Haltung der Bevölkerung zur Sprache und Kultur des jeweiligen Besatzers. So war nach der Befreiung von der französischen Besatzung die Mehrheit der Niederländer antifranzösisch gesinnt (Willemyns 110–111).

4.2. Gegen deutsche Einflüsse

Wie oben schon bemerkt worden ist, wurde die Sprache erst mit dem Sprachenbeschluss von 1819 deutlich vom Deutschen abgegrenzt. Auf Dialektebene wurde die Grenze zwischen Niederländisch und (Nieder)Deutsch sogar erst nach dem preußischen Geschäftssprachengesetz 1873, beziehungsweise der Einführung des niederländischen Schulpflichtgesetzes 1901, scharf gezogen (Engelbrecht 160–161).

Ursprünglich waren die niederländischen Sprachwissenschaftler überhaupt nicht besorgt über deutsche Einflüsse. Im Gegenteil, sie entlehnten gerne Wörter aus dem Deutschen, um dem unerwünschten französischen Einfluss entgegenzuwirken.¹³ Die meisten Entlehnungen erfolgten in der zweiten Hälfte des neunzehnten und der ersten Hälfte des zwanzigsten Jahrhunderts (Van der Sij, *Leenwoordenboek* 268, 270–271).

Doch gab es seit dem frühen neunzehnten Jahrhundert Widerstand gegen solche Einflüsse, dessen Anführer der romantische Dichter Willem Bilderdijk war, der 1808 in einem Gedicht schrieb (Bilderdijk 18):

Ach, onze taal verviel
 En Neerland heeft noch hart, noch ooren meer, noch ziel;
 Der Duitschen wanspraak heeft met Duitschen aard en zeden
 Den vaderlandschen smaak en geest en vatbaarheden
 Ja, 't oordeel zelfs verdoofd; wat zegge ik, uitgeroeid!
 En wee, wien 't Hollandsch bloed nog rein door de aadren vloeit!
 Die vindt geen Holland meer in Holland.

¹² Kriege in Europa: Erster Englisch-Niederländische Krieg (1652–1654), Zweiter Englisch-Niederländische Krieg (1665–1667), Holländischer Krieg/Dritter Englisch-Niederländische Krieg (1672–1678/1674), Vierter Englisch-Niederländische Krieg (1780–1784), Zweiter Koalitionskrieg (1799–1803), Sechster Koalitionskrieg (1812–1814), Zehntägige Kampagne (1831), Zweiter Weltkrieg (1940–1945). Besetzungen: 1672–1673 (sogenanntes Katastrophenjahr, Französisch-Englisch-Münsterisch-Kölnische Besetzung), 1795–1813 (Französische Besetzung), 1940–1945 (Deutsche Besetzung).

¹³ C.G.N. de Vooyo gibt in seinem Aufsatz "Purisme" aus 1925 (De Vooyo 7) einige treffende Beispiele.

[Ah, unsere Sprache verfiel
 und die Niederlande haben kein Herz mehr, keine Ohren und keine Seele;
 Die deutsche Mißsprache hat mit deutscher Natur und Sitten
 Den Geschmack und Geist und Veranlagung unserer Patrioten
 Ja, das Urteil betäubt auch; was soll ich sagen, vernichtet!
 Und wehe dem, dessen holländisches Blut noch rein in den Adern fließt!
 In Holland ist kein Holland mehr zu finden.]

Im Laufe des neunzehnten Jahrhunderts haben viele wichtige niederländische Sprachgelehrte sich gegen sogenannte ‘Germanismen’ widersetzt. Der Begründer des akademischen Fachs Niederländisch, Matthijs Siegenbeek, stellte 1847 sogar eine *Lijst van woorden en uitdrukkingen met het Nederlandsch taaleigen strijdende* (Liste der Wörter und Ausdrücke, die dem Charakter der niederländischen Sprache widersprechen) von 56 Seiten zusammen.

Matthias de Vries versuchte in seiner Einführung zum großen *Woordenboek der Nederlandsche Taal* eine Definition eines Germanismus aufzustellen. In der Zusammenfassung von Cornelis G. N. de Vooy (59) gibt es drei Kriterien:¹⁴

1. Ein Wort ist ein verwerflicher Germanismus, wenn es buchstäblich aus dem Deutschen übersetzt ist und strittig ist hinsichtlich der Eigentümlichkeit des Niederländischen, z.B. ‘jaarhonderd’, ‘leedvermaak’ (‘Jahrhundert’, ‘Schadenfreude’).

2. Ein Wort ist ein verwerflicher Germanismus, wenn es schon im Niederländischen besteht und zwar mit einer anderen Bedeutung, z.B. ‘schade’ = ‘jammer’, ‘betrachten’ = ‘beschouwen’ (‘Schade’, ‘betrachten’).

3. Ein Wort ist ein verwerflicher Germanismus, wenn es überflüssig ist, da schon ein gutes niederländisches Wort mit derselben Bedeutung besteht, z.B. ‘verwandelen’ = ‘veranderen’, ‘opgave’ = ‘taak’ (‘verwandeln’, ‘Aufgabe’).

Wie Van der Sijs (*Leenwoordenboek*, 238–239) bemerkt, sind viele Worte, die von Siegenbeek und De Vries als Germanismen angesehen wurden, im Laufe der Zeit dermaßen eingebürgert worden, dass keiner sie heute noch als solche identifiziert.

So wie die französische Besatzung zu Beginn des 19. Jahrhunderts eine Welle antifranzösischer Gefühle auslöste, spielte die deutsche Besatzung im Zweiten Weltkrieg eine ähnliche Rolle und zwar noch stärker in der Sprache. Nach 1945 wurden viele schon längst eingebürgerten Wörter auf einmal als ‘Germanismus’ abgelehnt. Man betrachtete sogar rein niederländische Wörter wie ‘benadrukken’ (‘nachdrücklich betonen’), ‘spitsuur’ (‘Hauptverkehrszeit’) oder ‘vanzelfsprekend’ (‘selbstverständlich’) als solche, obwohl sie im Deutschen einen ganz anderen Charakter haben (Theissen 596). Es dauerte eine Generation, bis in den 1970er

¹⁴ Der Wortlaut, zum ersten Mal von De Vooy in seinem oft zitierten Aufsatz “Hoe zijn germanismen te beschouwen” unter dem Pseudonym K. Veenenbos (230) abgedruckt (vgl. Van der Sijs, *Leenwoordenboek*, 238), stammt allerdings nicht von De Vries selbst, sondern ist eine Zusammenfassung von De Vooy.

Jahren die Bezeichnung ‘Germanismus’ in den Wörterbüchern weniger häufig verwendet wurde (Van der Sijs, *Leenwoordenboek*, 240–241). Dann wurde ein neuer ‘liebster Feind’ gefunden.

4.3. Gegen englische Einflüsse

Jener ‘liebste Feind’ ist das Englische. Mit der Industriellen Revolution hielten alle möglichen neuen technischen Entwicklungen Einzug in die Niederlande, und es wurden Neuerungen auch im politischen System aus der angelsächsischen Welt übernommen (Morciniec 244–245).

Obwohl die Niederlande um 1900 wegen der Burenkriege eine Welle antibritischer Stimmung erlebten, bewirkte der Erste Weltkrieg einen Mentalitätswandel in Richtung England, die nach dem Zweiten Weltkrieg durch die Befreiung durch die Amerikaner und Kanadier verstärkt wurde. Die Entwicklung des ‘American way of life’, der sich in der gesamten westlichen Welt durch Radio und Fernsehen spürbar machte, hat gewiss einen großen Beitrag dazu geleistet (Van der Sijs, *Leenwoordenboek*, 303). Die Geschichte wiederholte sich: während im neunzehnten Jahrhundert Widerstand gegen deutsche Lehnwörter aufkam, die früher nicht nur problemlos akzeptiert, sondern sogar erwünscht waren, geschah nun das Gleiche mit dem Englischen. Bis zur Mitte des zwanzigsten Jahrhunderts wurden englische Lehnwörter akzeptiert, doch vor allem in den letzten Jahrzehnten dieses Jahrhunderts begann man, sich dem Englischen zu widersetzen.

Dabei spielt die Tatsache eine Rolle, dass Niederländisch, obwohl es die Muttersprache der großen Mehrheit der Bevölkerung ist, seit den 1990er Jahren allmählich aus der Wirtschaft und, was noch schwerer wiegt, aus den Universitäten und Hochschulen verdrängt wird. So veröffentlicht ein niederländischer Konzern wie Philips seit einigen Jahrzehnten seine Jahresberichte nur in englischer Sprache, und an vielen Universitäten können Masterabschlüsse ausschließlich auf Englisch erworben werden (Stegeman II 462).

Aus der großen Zahl von Kolumnen, Artikeln und Kommentaren, die vor allem in den letzten zwei Jahrzehnten in der niederländischen Presse erschienen sind, erwähne ich hier nur zwei. Der erste ist ein Beitrag des konservativen Kolumnisten Gerry van der List (13), der die stiefmütterliche Lage des akademischen Fachs Niederländisch mit dem Interesse an der Sprache im Ausland konfrontiert, wobei er insbesondere Wrocław hervorhebt. Er stellt auch fest, dass der durchschnittliche Flame viel stolzer auf seine Muttersprache ist, wohl, weil er für den Gebrauch seiner Sprache kämpfen musste. Der Philosoph Ad Verbrugge erörtert (zitiert bei Dessing), wie die englische Sprache im Zuge der Betonung des Publizierens in wichtigen internationalen Fachzeitschriften beträchtliche Fortschritte gemacht hat, wodurch die akademische Welt ihre Aufgabe, der

niederländischen Gesellschaft zu dienen, aus den Augen verloren hat. Er weist auch auf das Folgende hin: zu Beginn des zwanzigsten Jahrhunderts, als fast die gesamte Hochschulausbildung auf Niederländisch erfolgte, kamen viele ausländische Dozenten und Studenten an die niederländischen Universitäten, was die Verwendung von (schlechtem) Englisch eigentlich unnötig macht.

5. Zum Schluss: Eine bedrohte Sprache?

In den vergangenen Jahrhunderten wurde Niederländisch mehrfach zur gefährdeten Sprache oder sogar für ‘fast tot’ erklärt. Die bekannteste Studie der letzten Jahre war die des Soziologen Abram de Swaan, der in seinem Werk *Woorden van de wereld* (Wörter der Welt) den Superstatus des Englischen als globale Weltsprache analysierte und nebenbei meinte, dass Niederländisch in der ehemaligen Kolonie Indonesien nicht Fuß gefasst habe, sich freiwillig aus Südafrika zurückgezogen habe und zudem innerhalb der Europäischen Union nur schwach positioniert sei. Er kam zu dem Schluss, dass Niederländisch an der mangelnden Wertschätzung durch seine eigenen Muttersprachler scheitern könnte.

Gerade diese Arbeit war Anlass für zahlreiche Studien anerkannter niederländischer Sprachwissenschaftler wie Reinier Salverda und Cor van Bree. Salverda stellte in seiner Besprechung fest, dass De Swaan mit seiner Analyse zwar einige klare Punkte setzt, aber zum Beispiel die Stärken des Niederländischen in Flandern ausblendet. Die am besten fundierte Gegenstudie kam vom derzeitigen Nestor der niederländischen Linguistik, Cor van Bree, der in seinem *Het Nederlands in gevaar?* (Die niederländische Sprache in Gefahr?) einige Fakten aus der Studie von De Swaan einräumt, andererseits feststellt, dass das Niederländische sehr lebendig ist: es gibt fast 23 Millionen Sprecher (mehr als alle skandinavischen Sprachen zusammen), es ist eine der stärksten Sprachen der Europäischen Union und wird auf allen Ebenen der Gesellschaft verwendet. Er empfiehlt jedoch, die niederländische Sprache in der Verfassung zu verankern, wie es in Belgien der Fall ist, und die Praxis, Masterabschlüsse nur in englischer Sprache anzubieten, aufzugeben.

Als Fazit kann man sagen, dass in den 440 Jahren, die vergangen sind, seit die Generalstaaten Niederländisch zur Landessprache erklärt haben, die Sprache zwar oft als gefährdet bezeichnet wurde, aber letztlich doch lebensfähig ist. Zeigt nicht gerade die Diskussion über die wahrgenommene Bedrohung der Sprache den Willen, für ihr Überleben zu kämpfen? Das vielleicht beste Argument für die Robustheit der Sprache ist die Tatsache, dass sich an der Universität Wrocław, an dem dank des Jubilars Norbert Morciniec vor etwa einem halben Jahrhundert errichteten Lehrstuhl, sich jedes Jahr Hunderte von Kandidaten für ein Studium des Niederländischen bewerben.

Bibliographie

- Bilderdijk, Willem. *De dichtwerken van Bilderdijk. Deel 7*. A. C. Kruseman, 1857.
- Blécourt, Anne S., en Nicolaas Japikse. *Klein plakkaatboek van Nederland. Verzameling van ordonnantien en plakaten betreffende regeeringsvorm, kerk en rechtspraak (14e eeuw tot 1749)*. J.B. Wolters, 1919.
- Braune, Wilhelm. *Althochdeutsches Lesebuch*, herausgegeben von Karl Helm. Max Niemeyer Verlag, 9. Auflage, 1928.
- Coornhert, Dirck Volckertszoon. *Officia Ciceronis, leerende wat yeghelijck in alle staten behoort te doen, bescreven int Latijn door den alder welsprekensten Orator Marcum Tullium Ciceronem, ende nu eerst vertaelt in nederlantscher spraken*. Ian van Zuren, 1561.
- De Swaan, Abram. *Woorden van de wereld: Het mondiale talenstelsel*. Bakker, 2002. (Ursprüngliche Ausgabe: *Words of the World: The Global Language System*, Polity, 2001).
- De Vooyoys, Cornelis G. N. *Verzamelde taalkundige opstellen. Tweede bundel*. J.B. Wolters, 1925.
- Degroote, Gilbert. “Vanden drie blinde danssen”. *De Gulden Passer*, vol. 20, 1942, S. 261–278.
- Depuydt, Katrien. “Oudnederlands en het Oudnederlands Woordenboek”. 2012. URL: https://ivdnt.org/wp-content/uploads/2020/06/onw_inleiding.pdf.
- Dessing, Maarten. “‘De overheid moet dringend een visie op onderwijs formuleren’. Filosoof Ad Verbrugge over de toekomst van de universiteit in Nederland”. *De Lage Landen*, Nr. 1, 2020, S. 11–19.
- Dibbets, G. R. W. *Twe-spraak van de Nederduitsche letterkunst (1584)*. Van Gorcum, 1985.
- Du Bois, Albert. «Belges» ou Français? A. Lemerre, 1902.
- Gessler, Jan (Hsg.). *Het Brugsche Livre des Mestiers en zijn navolgingen. Vier aloude conversatieboekjes om Fransch te leeren*. Consortium der Brugsche meesters boekdrukkers, 1931.
- Goossens, Jan. “Hoe is het Nederlandse taalgebied tot stand gekomen?” *Ausgewählte Schriften zur niederländischen und deutschen Sprach- und Literaturwissenschaft (Niederlande-Studien, vol. 22)*, herausgegeben von Heinz Eickmans et al. Waxmann, 2000, S. 261–278. Ursprünglich in *Neerlandica Wratislaviensia*, vol. 9, 1996, S. 63–78.
- Engelbrecht, Wilken. “Niederdeutsch, Nederduitsch und Deutsch. Gedanken zu den in Zeit und Raum verlaufenden Sprachgrenzen”. *Amici amico III. Festschrift für Ludvík E. Václavek (Beiträge zur deutschmährischen Literatur, vol. 17)*, herausgegeben von Fila-Fürst, Ingeborg und Jaromír Czmero. Univerzita Palackého v Olomouci, 2011, S. 151–164.
- Frijhoff, Willem. “Verfransing? Franse taal en Nederlandse cultuur tot in de revolutietijd”. *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, vol. 104, 1989, S. 592–609.
- Goossens, Jan. “Was ist Deutsch – und wie verhält es sich zum Niederländischen?” *Ausgewählte Schriften zur niederländischen und deutschen Sprach- und Literaturwissenschaft (Niederlande-Studien, vol. 22)*, herausgegeben von Heinz Eickmans et al. Waxmann, 2000, S. 331–374. Ursprünglich Heft *Nachbarn*, vol. 11, Presse- und Kulturabteilung der kgl. niederländischen Botschaft, 2. Auflage, 1985.
- Gymnick, Jan. *Titus Livius, Dat is / de Roemsche historie oft Gesten / doer den alderwelsprekensten ende vernaempsten historiscrivere Titum Livium bescreven (...) nu eerstmael in onser Nederlantscher spraken ghedruckt*. Jan Grapheus, 1541.
- Hoener, Robert. *Das Deutschtum im Ausland vor dem Weltkrieg*. B.G. Teubner, 1918.
- Jongkees, Adriaan G. *Het groot privilegie van Holland en Zeeland (14 maart 1477)*. Heule, 1985.
- Kiedroń, Stefan. *Niederländische Einflüsse auf die Sprachtheorie von Justus Georg Schottelius (Germanica Wratislaviensia, vol. 87)*. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1991.
- Krämer, F.L.J. (Hsg.). *Lettres de Pierre de Groot, ambassadeur des Provinces-Unies à Abraham de Wicquefort, résident des Ducs de Brunswick (1668–1674), publiées d’après les manuscrits*. Martinus Nijhoff, 1894.

- Lambrecht, Joos. *Nederlandsche spellinghe, uutghesteld by vraghe ende antwoorde: Tot onderwijs der jonghers voor haar earste beghin*, herausgegeben von Heremans, J. F. J. und F. Vanderhaeghen. C. Annoot-Braekman, 1882.
- Leupenius, Petrus. *Aanmerkingen op de Neederduitsche taale*. Hendryk Donker, 1653.
- Luttenberg, G. *Chronologische verzameling der wetten en besluiten, betrekkelijk het openbaar bestuur in de Nederlanden, sedert de herstelde orde van zaken in 1813*. Tjeenk Willink, 1844.
- Meert, Hippolyte. *Lettre au Roi sur la séparation de la Wallonie et de la Flandre door Jules Destrée, gevolgd door het antwoord à Monsieur Destrée door H. Meert*. M. Weissenbruch / Algemeen Nederlandsch Verbond, 1912.
- Morciniec, Norbert. *Historia języka niderlandzkiego*. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Filologicznej we Wrocławiu, 2017.
- Napoleon, Louis. *Publicatie van Zijne Majesteit den Koning van Holland. Imhoudende de Constitutie voor het Koninkrijk Holland. Gearresteerd den 7den Augustus 1806*. Koninklijke Staats-Drukkerij, 1806.
- Niebaum, Hermann und Jürgen Macha. *Einführung in die Dialektologie des Deutschen*. Niemeyer, 1999.
- Oostrum, Wilhelmina H.D. *Justus van Effen. De Hollandsche Spectator, 26 mei 1732–27 oktober 1732: aflevering 61–105*. Astraea (Duivenhoekreeks, vol. 12), 1999.
- Salverda, Reinier. “Taal is méér dan taal. Over Woorden van de wereld van Abram de Swaan”. *Ons Erfdeel*, vol. 45, Nr. 2, 2002, S. 176–185.
- Schulz, Dora und Heinz Griesbach. *Deutsche Sprachlehre für Ausländer – Grundstufe. Teil 2*. Max Hueber Verlag, 6. Auflage, 1967.
- Siegenbeek, Matthias. *Lijst van woorden en uitdrukkingen met het Nederlandsch taaleigen strijdende*. Luchtmans, 1847.
- Stegeman, Jelle. *Handbuch Niederländisch. I. Sprache und Sprachkultur von den Anfängen bis 1800*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2014.
- . *Handbuch Niederländisch. II. Sprache und Sprachkultur von 1800 bis heute*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2016.
- Ten Kate Hzn, Lambert. *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der nederduitsche sprake. Eerste deel* herausgegeben von Noordegraaf, Jan und Marijke van der Wal. Canaletto, 2001.
- Theissen, Siegfried. *De germanismen in de moderne Nederlandse woordenschat*. Belgisch Interuniversitair Centrum voor Neerlandistiek (Bouwstoffen en studiën voor de geschiedenis en de lexicografie van het Nederlands, vol. 13), 1975.
- Van Bree, Cor. *Het Nederlands in gevaar? En andere prangende taalkwesties*. Prisma – Het Spectrum, 2014.
- Van Maerlant, Jacob. *Sinte Franciscus Leven van Jacob van Maerlant*, herausgegeben von Maximilianus O.F.M. Cap. Tjeenk Willink, 1954.
- Van den Vondel, Joost. *Aenleidinge ter Nederduitsche Dichtkunste*, herausgegeben von Kees Blokland et al. Instituut De Vooy, 1977.
- Van der List, Gerry. “Weg met het Nederlands?” *Elsevier Weekblad*, vol. 75, Nr. 30, 2019, S. 10–15.
- Van der Sijs, Nicoline. *Leenwoordenboek. De invloed van andere talen op het Nederlands*. Sdu Uitgevers, 1996.
- . *Calendarium van de Nederlandse taal. De geschiedenis van het Nederlands in jaartallen*. BIM Media, 2006.
- Van der Wal, Marijke. “De Opstand en de taal. Nationaal bewustzijn en het gebruik van het Nederlands in het politieke krachtenveld”. *De Zeventiende Eeuw*, vol. 10, 1994, S. 110–115.
- Van der Werve, Jan. *Het Tresoor der Duytsscher talen: Een seer profjityck boeck voor alle de ghene: die de Latijnsche sprake ende meer andere niet en connen / ende bysondere die het*

Recht hanteeren. Hans de Laet, 1553. Elektronisch verfügbar auf URL: https://www.dbnl.org/tekst/werv004scha01_01/index.php.

Veenenbos, K. (Pseudoniem von Cornelis G. N. de Vooy). “Hoe zijn germanismen te beschouwen?” *De Nieuwe Taalgids*, vol. 3, 1909, S. 190–201, 225–239.

Verschaffel, Tom. *De weg naar het binnenland. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1700–1800: de Zuidelijke Nederlanden*. Bert Bakker, 2017.

De Vreese, Willem. “Over de benamingen onzer taal inzonderheid over ‘Nederlandsch’”. *Verslagen en Mededelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde*, 1909, S. 417–592.

Willemys, Roland. *Dutch: Biography of a Language*. Oxford University Press, 2013.

Ewa JAROSIŃSKA

Uniwersytet Warszawski

Over veelvoudige tangconstructies in de Nederlandse zin

Abstract

The article presents the syntactic phenomenon of discontinuous structures in Dutch, such as separable verbs and pronominal adverbs. They pose many difficulties for Polish students of Dutch. The article explains more thoroughly the types of separable constructions and the conventions that lead to their creation. Special attention is directed towards cases where the discontinuous forms interlock so that they come to a ‘clash’ of prepositions, e.g. *Daar komt het op aan* or *Jacobs haalt het voorbeeld aan van de academische ziekenhuizen van Nijmegen en Duitsland*. This accumulation of prepositions often leads to misunderstandings in the right tone of voice and Polish students’ interpretation of sentences. The correct formation of the interlocking structures is one of the most challenging skills with which the students learning Dutch will be confronted.

Keywords: syntax of Dutch, discontinuous structures, word order, separable verbs, pronominal adverbs.

1. Inleiding

In deze bijdrage wordt de aandacht gevestigd op een bijzonder verschijnsel in de Nederlandse syntaxis, namelijk het gebruik van meerdere scheidbare constructies in de zin en de moeilijkheden die daarbij voor buitenlandse, in dit geval Poolse, Nederlands lerende studenten ontstaan (vgl. Jarosińska 2008). Deze moeilijkheden zijn aan enkele belangrijke factoren te wijten. Ten eerste is er de interferentie van de uitgangstaal, in dit geval de moedertaal Pools. De interferentie heeft, vooral als de twee taalsystemen (het systeem van de uitgangstaal en het systeem van de doeltaal) sterk van elkaar verschillen, een sterke, bemoeilijkende invloed op het leren van de doeltaal, in dit geval het Nederlands. Het Pools kent namelijk het principe van de tangconstructie niet en de werkwoordelijke elementen treden hier in contactpositie op (“Dem Polnischen ist das Klammerprinzip fremd, die verbalen

Elemente weisen im Allgemeinen Kontaktstellung auf”, Engel 1999). Ook is de scheiding van voornaamwoordelijke bijwoorden het Poolse taalsysteem vreemd; dus de confrontatie met de scheidbare constructies, het herkennen, begrijpen en verder juist en actief toepassen ervan vormen een grote uitdaging voor de leerders. Ook kan de kennis van het Engels, die de meeste studenten al op school hebben opgedaan, eveneens weinig hulp bieden en het verwante Duits zal ook voor de meerderheid van hen weinig baten, aangezien tegenwoordig slechts zelden een enkele student of zelfs niemand in de lectoraatsgroep aan onze universiteit deze taal beheerst.

In deze bijdrage worden voorbeelden van scheidbare constructies gepresenteerd en besproken; voorbeelden die uit mijn observaties om de boven genoemde redenen een grote hinderpaal voor de leerders vormen. De voorbeelden, verzameld tijdens mijn lespraktijk uit verschillende geschreven bronnen zoals krantenberichten, instructies, huisreglementen, etc. als ook door mezelf ontwikkeld, vormen samen een klein corpus. Dit corpus werd aan studenten van cursusniveau B1 voorgelegd met de bedoeling om ze de zinnen zonder voorbereiding hardop te laten lezen. Het ging erom na te gaan in hoeverre het voor de studenten moeilijk is de reeds in de cursus besproken scheidbare constructies in concrete maar wel onbekende zinnen logisch te verbinden en de juiste accenten in de zin te leggen. Ook werden de studenten gevraagd enkele voorbeelden van het Pools naar het Nederlands te vertalen om te zien of ze de besproken structuren actief kunnen gebruiken.

Het fenomeen van scheidbare vormen is een vast bestanddeel van het Nederlandse grammaticale systeem. Het berust op het principe dat nauw samenhangende delen van een zinselement in bepaalde syntactische situaties gescheiden optreden. De meest spectaculaire splittingsen doen zich voor bij de werkwoorden waar het bestaan van analytische tempusvormen, het gebruik van modale werkwoorden, passieve vormen of scheidbaar samengestelde werkwoorden constant voor discontinue constructies zorgt. De vormen van het type:

De werkwoordelijke tangconstructie

In mededelende zinnen:

1. Ik **heb** de hele middag in de bibliotheek **gewerkt**.
2. Ik **moet** nog een spreekbeurt **voorbereiden**.
3. Bij de heropening **worden** vele bezoekers **verwacht**.
4. Bij de treinbotsing **liep** de conducteur een hoofdmond **op**.

In vraagzinnen zonder vraagwoord:

5. **Worden** bij de heropening vele bezoekers **verwacht**?

In imperatiefzinnen:

6. **Trek** de jas snel **aan**!

zijn een karakteristiek element van de zinsbouw van het Nederlands. Deze ver uit elkaar geplaatste maar nauw samenhangende delen van het predicaat, die in de respectievelijke zinstypen vaste plaatsen innemen, zorgen voor het tot stand komen van de zogenaamde werkwoordelijke tang. Dit verschijnsel werd voor het eerst door C.B. van Haeringen benoemd. Hij noemde het uit elkaar plaatsen van de nauw samenhangende verbale delen “de tang” (Haeringen 1947). De verbale delen omvatten de overige zinsdelen (behalve het zinsdeel op de eerste plaats in mededelende zin) zoals een tang en vormen een soort fundament van de hele zinsconstructie.

Het beheersen van dit topologisch principe betekent voor Poolse leerders van het Nederlands een grote uitdaging. Bij het vormen van dergelijke zinnen zijn de studenten geneigd de werkwoordelijke elementen zo dicht mogelijk bij elkaar te plaatsen waardoor foutieve zinnen ontstaan (bv. ‘Ik **moet voorbereiden** nog een spreekbeurt’ of ‘Bij de treinbotsing **liep op** de conducteur een hoofdword’). Tijdens hardop voorlezen van de zinnen uit het corpus maakten de studenten nog relatief weinig fouten bij het leggen van het zinsaccent omdat er maar één soort tang aanwezig was en de lengte van de zinnen ook meeviel.

2. Scheiding van voornaamwoordelijke bijwoorden

In de Nederlandse zin zijn de werkwoordelijke elementen echter niet de enige die in discontinue vormen kunnen optreden. De mogelijkheid tot splitsing doet zich ook voor bij voornaamwoordelijke bijwoorden. Deze woordsoort is “het resultaat van de combinatie van een voorzetsel en een verwijswoord” (Vandeweghe 2005). In het Pools komt deze splitsing echter niet voor: we hebben in deze taal met een woordgroep te maken waarvan de elementen altijd naast elkaar staan (daarop/*na tym*, daarmee/*z tym*). Er moet hier wel op worden gewezen dat, terwijl de tang die door de predicaatsdelen gevormd wordt niet kan worden gemedend, ik refereer hier aan de vaste posities van de predicaatsdelen, wat in het geval van de voornaamwoordelijke bijwoorden in het Nederlands niet altijd het geval is. Het bijzondere kenmerk van de voornaamwoordelijke bijwoorden berust juist in het feit dat ze aaneen en/of gesplitst kunnen optreden. Het is echter niet de bedoeling van dit artikel om op de vragen van wel of niet gesplitst verder in te gaan (vgl. Van der Horst 1992). Wij willen hier veeleer onze aandacht op het fenomeen van de frequent voorkomende gesplitste vormen vestigen. De *ANS* zegt daarover het volgende: “Voornaamwoordelijke bijwoorden komen ook gesplitst voor. Voornaamwoordelijke bijwoorden, zoals *eraan*, *erop*, *daaraan*, *hierop* en *waarover*, kunnen meestal door andere elementen in de zin van elkaar gescheiden worden. Bij voornaamwoordelijke bijwoorden die samengesteld zijn met het onbeklemtoonde *er*, is de tendens tot splitsing heel algemeen” (*ANS* 1997, bd. 1, 501).

Volgens de *ANS* (1997, bd. 1) brengt deze splitsing geen betekenisverschil met zich mee, maar kan het als een stilistische variant beschouwd worden. De *ANS* (1997, bd. 1) merkt daarbij op dat de gesplitste voornaamwoordelijke bijwoorden vooral in de gesproken taal voorkomen, ongesplitste zijn meer schriftalig taalgebruik. Bovendien geeft de Zuid-Nederlandse variant, die in België gesproken wordt, de voorkeur aan de ongesplitste vormen, terwijl de gesplitste vorm vaker in Nederland gebruikt wordt (*ANS* 1997, bd. 1). En zoals het gebruik van de werkwoordelijke tang al een uitdaging is voor de studenten, is het handhaven van gesplitste voornaamwoordelijke bijwoorden al helemaal een hindernis.

De grote moeilijkheid bij het gebruik van de gesplitste bijwoordelijke voornaamwoorden – de ongesplitste leveren bij hun toepassing minder problemen op – is het resultaat van de ingewikkelde en verschillend gestructureerde zinspatronen die daarbij kunnen ontstaan. Hieronder zullen de verschillende volgordes met de splitsbare voornaamwoordelijke bijwoorden nader worden geïllustreerd.

7. Zij vertelt **daar** veel **over**.
8. **Daar** vertelt zij veel **over**.
9. Elke dag vertelt zij **daar** veel **over**.

Zoals aan het bovenstaande te zien is, vormen de delen van het gesplitste voornaamwoordelijke bijwoord *daarover* een tang, die afhankelijk van de positie van het losse deel **daar** één of alle overige zinsdelen lijkt te omarmen.

Ten dele vergelijkbaar verloopt het gebruik van voornaamwoordelijke bijwoorden die het onbeklemtoonde **er** bevatten, met echter dit verschil, dat het onbeklemtoonde **er** minder plaatsingsmogelijkheden heeft en niet op de eerste zinsplaats kan staan en dus geen tang kan vormen die alle zinsdelen omvat:

10. Zij vertelt **er** veel **over**.
11. ***Er** vertelt zij veel **over**.
12. Elke dag vertelt zij **er** veel **over**.

Het voorlezen van de voorbeeldzinnen door de studenten verloopt hier nog wel correct, temeer de zinnen vrij kort zijn en de tang weinig elementen omvat. Toch levert het zelfstandig vormen van deze structuren voor de studenten veel problemen op.

3. Gelijktijdige optreden van twee tangen

Een syntactisch fenomeen van het Nederlands en tegelijk een bijzonder ingewikkeld hoofdstuk binnen de volgorde in de zin voor de leeders, is het gelijkelijke optreden van beide genoemde splitsbare constructies d.w.z. de werkwoordelijke en die van de voornaamwoordelijke bijwoorden.

13. Ik heb **daar** niet **op** *gerekend*.
 14. **Daar** heb ik niet **op** *gerekend*.

Het gelijktijdige gebruik van de twee gesplitste structuren leidt tot het ontstaan van een reeks vrij gecompliceerde volgordes van de zinslementen die afhankelijk van de positie van het gesplitste element van het voornaamwoordelijk bijwoord **daar** veranderen. In zin 13 omarmt de werkwoordelijke tang de constructie van het gesplitste voornaamwoordelijk bijwoord volledig, terwijl in zin 14 beide tangen elkaar afwisselen. De keuze voor de een of de andere structuur hangt o.a. samen met de accentuering van het vooropgeplaatste **daar** en de verwijfsfunctie. Een derde mogelijkheid van de woordschikking zien we bij uitdrukkingen zoals (15).

15. **Daar** ben ik *bang voor*.

In dit geval sluit de voornaamwoordelijk bijwoordelijke tang de werkwoordelijke in. Als we **daar** naar het middenveld verplaatsen, zullen we dan weer een nieuwe volgorde van in elkaar grijpende tangen zien ontstaan zoals (16).

16. Ik ben **daar** *bang voor*.

Anders dan in (13) sluit het scheidbare element van de voornaamwoordelijk bijwoordelijke tang de zin af, en niet het werkwoordelijk deel.

Hiermee komen de studenten voor meer ingewikkelde zinspatronen te staan. Bij het voorlezen ervan horen we enkele fouten in het zinsaccent, maar aangezien de zinnen vrij kort zijn, zijn ze overzichtelijk, waardoor de studenten het goede zinsaccent leggen. Het zelfstandig gebruik van zulke constructies moet door langdurig oefenen voorafgegaan zijn; maar zelfs dan worden fouten niet gemeden (bv. (13) 'Ik heb gerekend daar niet op' of (15) 'Daar ik ben voor bang').

4. Het tegelijkertijd voorkomen van de voornaamwoordelijk bijwoordelijke tang en de werkwoordelijke tang met scheidbaar werkwoord

Voor Poolse leerders ontstaan de grootste moeilijkheden in de volgorde van de zinslementen echter in zinnen waar, zoals in hoofdstuk 3 aangeduid, beide genoemde tangen tegelijk voorkomen, maar het predicaat uit een scheidbaar samengesteld werkwoord bestaat:

Mededelende zin:

17. Ik *zie hier* de meerwaarde niet **van in**.

Vraagzin:

18. *Kom je **daar** nog eens **op terug**?*

Imperatiefzin:

19. *Pas **daar** de kleur **op aan**!*

In de bovenstaande zinnen liggen tweevoudige tangconstructies voor: in (17) de werkwoordelijke ‘zie...in’ en de voornaamwoordelijk bijwoordelijke ‘daar...van’, in (18) respectievelijk ‘kom...terug’ en ‘daar...op’, en in (19) ‘pas...aan’ en ‘daar...op’. De werkwoordelijke tang sluit telkens de bijwoordelijke in en in (18) en (19) omarmt ook alle overige zinslementen.

Het predicat bestaande uit een splitsbaar werkwoord fungeert met een vast voorzetsel dat aan een voorwerp (voorzetselvoorwerp) voorafgaat (bijv. ‘uitkijken naar’, ‘zich voorbereiden op’, ‘afhangen van’ etc.).

Behalve de bovenvermelde plaatsingsmoeilijkheden doet zich nog een ander opmerkelijk volgordeverschijnsel voor. Op het einde van de boven aangehaalde complexe zinsstructuren komen twee verschillende losse voorzetsels naast elkaar te staan, die tot twee aparte tangconstructies behoren en beide de rechtse arm ervan vormen, maar op een verschillende manier, want uit het tweede deel van het voornaamwoordelijk bijwoord en van het eerste deel van het scheidbaar samengesteld werkwoord (als infinitief). Dit blijkt voor de leerders Nederlands een extreme moeilijkheid te zijn, zowel bij de juiste interpretatie van dergelijk gevormde zinnen als ook het actieve gebruik ervan. De moeilijkheid bij de interpretatie ligt in het feit dat de met de respectievelijke voorzetsels corresponderende elementen (dus het werkwoord en het bijwoord ‘hier’, ‘daar’) niet in hun directe omgeving te vinden zijn. Meer nog: het voorzetsel dat eerst komt (17-‘van’, 18-‘op’, 19-‘op’), hoort bij het element dat later in de zin genoemd wordt, dus het deel van voornaamwoordelijk bijwoord (17-‘hier’, 18-‘daar’, 19-‘daar’), en het voorzetsel dat daarachter verschijnt (17-‘in’, 18-‘terug’, 19-‘aan’) hoort bij het zinslement dat eerst in de zin genoemd wordt, dus de persoonsvorm (17-‘zie’, 18-‘kom’, 19-‘pas’). Een heel gecompliceerde logistieke operatie dus, die enorm veel oefening moet vergen om begrepen en geautomatiseerd te worden. Het actieve gebruik ervan wordt heel sterk bemoeilijkt door de onzekerheid van de leerders over de juiste plaatsing van alle losse delen van de scheidbare constructies.

Het verschijnsel van het samenvallen van losse voorzetsels zien we behalve in bovengenoemde gevallen ook in bepaalde uitdrukkingen zoals:

20. **Daar** ben ik **van** af.
21. **Daar** is niets **op** tegen.
22. **Daar** kan ze maar niet **over** uit.
23. Hij is **er** erg **aan** toe.
24. Hij is **er** wel **op** uit.

Poolse studenten vinden het leren, toepassen en interpreteren van zulke structuren enorm moeilijk, zo blijkt uit mijn ervaring. Het hardop voorlezen van deze zinnen loopt bijna nooit goed af. De studenten struikelen bij het lezen, beginnen opnieuw en accentueren de zinnen verkeerd (meestal leggen ze de klemtoon op het eerste voorzetsel).

5. Tangconstructies in de bijzin

In bijzinnen verandert de volgorde van de besproken elementen enigszins, maar wordt daardoor niet minder ingewikkeld. Een nieuwe en zeker bemoeilijkende factor is de eindpositie van de werkwoordelijke elementen.

25. Ik weet dat dit idee **daar** wel **aan** *bijdraagt*.

Zoals in de voorbeeldzin zichtbaar wordt, verdwijnt in de bijzin de werkwoordelijke tang. Daarvoor in de plaats komt de bijzinsvolgorde, waardoor alle werkwoordelijke elementen op het einde van de zin komen te staan en zo de werkwoordelijke eindgroep vormen ('bijdraagt'). Er ontstaat echter een nieuwe soort tang, namelijk die tussen de conjunctie 'dat' en de predicaatsdelen op het einde van de zin ('bijdraagt'). Deze bijzinstang sluit de bijwoordelijke tang 'daar ... aan' in, die wederom de partikel 'wel' insluit. Wat in de bijzinnen gemakkelijker schijnt te zijn is het niet-gesplitste optreden van de delen van het scheidbare werkwoord – 'bijdragen' – wat de volgorde en de interpretatie van de zin enigszins vergemakkelijkt in vergelijking met de hoofdzin, waar de scheidbare delen van het werkwoord gescheiden voorkomen.

Toch kan het gebeuren, vooral in het spreektaalgebruik en in het noordelijk taalgebied van het Nederlands, dat, ondanks het feit dat in de bijzin de werkwoordelijke elementen op het einde van de zin horen te staan en het voorzetsel van het scheidbare werkwoord en het werkwoord zelf aaneen worden geschreven, toch van die laatste regel afgeweken wordt. Het volgende voorbeeld illustreert dit:

26. Hij zegt *dat* we **daar** onmiddellijk *mee op* moeten *houden*.

Opnieuw worden de leerders in (26) met losse voorzetsels geconfronteerd, die dicht bij elkaar staan (vgl. 17–24). Dit is het resultaat van het gesplitste voorkomen van het voornaamwoordelijk bijwoord **daarmee** en eveneens het bijzondere scheiden van het samengesteld werkwoord 'ophouden'. Deze laatste splitsing ontstond door het verschuiven van het modaalwerkwoord 'moeten' tussen de scheidbare elementen van het werkwoord 'ophouden'. Door deze verschuiving komt nog een volgende tang tot stand, waarvan de armen, de scheidbare delen van het werkwoord 'op' en 'houden', het modaalwerkwoord 'moeten' omarmen. In deze zin hebben we dus met drie verschillende soorten tangen te maken.

Uit het onder de studenten gevoerd onderzoek blijkt dat zinnen van het type (25) minder moeilijk actief te handhaven zijn dan de zinnen van het patroon (17), ook al vraagt hier de eindpositie van het werkwoord in de bijzin nog extra aandacht. Dit bevestigt de observatie dat de gelijktijdige splitsing van voornaamwoordelijke bijwoorden en scheidbare werkwoorden in de zin een bijzonder moeilijke constructie is voor leeders van het Nederlands met Pools als moedertaal. Door de werkwoordelijke delen in (25) ('bijdraagt') aan elkaar vast te schrijven, staan de twee losse voorzetsels niet meer misleidend naast elkaar, zoals in (17) ('van in'). Bij het voorlezen was het zinsaccent echter correct, omdat de studenten al eerder geleerd hadden welke voegwoorden de eindpositie van het werkwoord veroorzaken.

De zin (26) is het moeilijkst. Dat komt door de extra splitsing van 'ophouden', waardoor, zoals reeds vermeld, een derde tang in deze zin ontstaat. Het hardop voorlezen van deze zin was een echt struikelblok en verliep met moeite en met foutieve intonatie.

6. Het doorbreken van de tangconstructie

Aanvullend op wat reeds gezegd werd over de opmerkelijke opeenvolging van twee voorzetsels die tot twee verschillende tangconstructies toebehoren, wordt nog op een ander bijzonder syntactisch verschijnsel gewezen. Dit komt tot stand in zinnen met de doorbroken werkwoordelijke tangconstructie, een structuur die in het Nederlands vrij gebruikelijk is. Zoals de *ANS* constateert: "In het Nederlands is het helemaal niet ongewoon om elementen buiten de zogenaamde tang achter in de zin te plaatsen" (*ANS*, 1997, bd. 2). Dat betekent dat bepaalde zinsdelen die normaal gezien binnen de tang staan, daarbuiten, aan het einde van de zin, worden geplaatst zonder de grammaticale regels te verstoren. Heel vaak betreft dit attributen die door *van* worden voorafgegaan of voorzetselobjecten die door een vast voorzetsel worden ingeleid. Als de tang door een scheidbaar werkwoord gevormd wordt, kunnen we volgende constructies tegenkomen:

27. Hij *haalt* het voorbeeld *aan van* de academische ziekenhuizen van Nijmegen en Duitsland.

naast

28. Hij **haalt** het voorbeeld van de academische ziekenhuizen van Nijmegen en Duitsland **aan**.

In (27) zien we de achteropplaatsing van het attribuut 'de academische ziekenhuizen van Nijmegen en Duitsland' voorafgegaan door het voorzetsel 'van'. Het predicaat wordt gevormd door het scheidbare werkwoord 'aanhalen'.

De 'botsing' van de voorzetsels 'aan' en 'van' die respectievelijk bij 'haalt' en 'de academische ziekenhuizen van Nijmegen en Duitsland behoren', zorgt bij

de leerders van het Nederlands voor verwarring en foutieve interpretatie, vooral in geschreven teksten, waar geen aanwijzing in de vorm van juiste intonatie aanwezig is.

Een ander geval:

29. Hij *stemde* graag *in met de aanschaf van 120 kunstwerken*.

naast

30. Hij *stemde* graag *met de aanschaf van 120 kunstwerken in*.

In (29) staat het voorzetselvoorwerp ‘met de aanschaf van 120 kunstwerken’ buiten de werkwoordelijke tang. In (28) en (30) wordt het probleem van de bemoeilijkende ‘botsing’ van de voorzetsels gemeden door het in stand houden van de werkwoordelijke tang.

Alhoewel de doorbroken tangconstructie als een variant van de woordschikking met de volle tang geldt, is de frequentie van gebruik opvallend groot, zodat we kunnen vermoeden dat juist deze structuur de gebruikelijke is. De toepassing wordt echter beperkt door het feit dat niet alle zinslementen buiten de tang geplaatst mogen worden. Een opvallende eigenschap van achteropgeplaatste delen is dat ze door voorzetsels worden voorafgegaan. Daardoor komen de twee voorzetsels, die tot twee verschillende zinslementen behoren, dicht naast elkaar te staan, samen met het scheidbaar element van het werkwoord

Het is voor de leerders van het Nederlands buitengewoon bezwaarlijk om met dergelijke constructies, zowel in passief als ook in actief gebruik, om te gaan. Het foutloos gebruik van scheidbare werkwoorden alleen is al een behoorlijke drempel. Daartoe komt nog het niet altijd even strikt beschreven gebruik van de regels van de doorbreking van de tang. Om die redenen is het voor de studenten heel ingewikkeld om uit te maken met welke elementen in de zin ze deze naast elkaar geplaatste voorzetsels daadwerkelijk moeten verbinden. Bij het hardop voorlezen van deze onbekende zinnen is de intonatie daarom bijna altijd fout. Aangezien de leerders de relatie tussen de inhoudelijk samenhangende maar in de zin gesplitste delen niet direct kunnen herkennen, begrijpen ze de zinnen ook verkeerd.

7. Samenvatting

Mijn voornemen in deze korte uiteenzetting was om op enkele aparte moeilijkheden te wijzen, waarmee buitenlandse, in dit geval Poolse, studenten Nederlands bij het aanleren van Nederlandse volgordepatronen geconfronteerd worden. In het bijzonder werd de nadruk gelegd op het kenmerkende verschijnsel van verschillende tangconstructies in de zin, d.w.z. de werkwoordelijke en die van scheidbare voornaamwoordelijke bijwoorden. De moeilijkheden die studenten hebben bij het

zelfstandige vormen van zulke zinnen werden onderstreept. De studenten scheiden bv. de scheidbare werkwoorden niet: ‘ze uitrusten veel’, ‘ik neerzet mijn fiets’ in plaats van ‘ze rusten veel uit’, ‘ik zet mijn fiets neer’. Veel fouten ontstaan ook in de zinnen met de bijzinstang, waar het werkwoord op het einde van de zin moet verschijnen: ‘Sorry dat ik kom te laat’, in plaats van ‘Sorry dat ik te laat kom’. Ook de tang in de hoofdzin wordt gemeden: ‘Gisteren is gestolen mijn auto’ in plaats van ‘Gisteren is mijn auto gestolen’.

Door vlijtig oefenen en geduldig corrigeren kunnen er echter positieve resultaten worden bereikt.

Verder werden in deze bijdrage de verschillende posities die de tangconstructies ten opzichte van elkaar in de zin kunnen innemen, getoond en werd er ook op het samenvallen van de voorzetsels als losse delen van de genoemde tangconstructies gewezen die een sterk bemoeilijkende factor bij het leren van de Nederlandse woordvolgorde zijn. Zo blijkt dat dit probleem niet alleen Poolse taalleerders maar ook taalbewuste native speakers van het Nederlands treft, waarvan de vele taalvragen aan taaladviesrubrieken zoals www.onzetaal.nl getuigen.

Het onderzoek werd uitgevoerd aan de hand van een klein corpus voorbeeldzinnen met verschillende tangconstructies en hun combinaties, als ook met enkele zinnen om de constructies naar het Nederlands te vertalen. Dit corpus werd vervolgens voorgelegd aan een groep Poolse studenten van B1-niveau. Daaruit bleek dat één tang in de zin, vooral de werkwoordelijke, hoe ongewoon hij ook is voor studenten met het Pools als moedertaal, na eerder uitleggen en oefenen, juist hardop kan worden voorgelezen, met de juiste beklemtoning, en dat ook actief gebruik met weinig fouten gehandhaafd kan worden. Toch blijken bij de voornaamwoordelijke bijwoordtang meer moeilijkheden op te treden, bij zowel de zinsaccentuering tijdens het voorlezen als ook het zelfstandig actief gebruik (zinnen om te vertalen).

De grootste problemen doen zich echter voor wanneer er in de zin meer tangen voorkomen. De meest gecompliceerde woordvolgorde constateren we bij twee tangconstructies in de zin waarvan één tang door een scheidbaar samengesteld werkwoord gevormd is.

Hoe kan men dus de leerders uit de nood helpen? Een verstandige manier lijkt het gelijkmatige en afzonderlijke uitleggen en oefenen van eerst minder complexe volgordepatronen te zijn, zoals de enkelvoudige tang gevormd door scheidbare werkwoorden of de bijzinstang. Voornaamwoordelijke bijwoorden worden afzonderlijk besproken, eerst in de ongesplitste en pas dan in de gesplitste vorm. Daarna kan men geleidelijk overgaan tot de meer gecompliceerde zinsstructuren zoals de tweevoudige tang met een scheidbaar werkwoord en gesplitst voornaamwoordelijk bijwoord, of de doorbreking van de werkwoordelijke tang. Het is belangrijk om aan de leerders vanaf het begin uit te leggen hoe de interferentie van hun moedertaal de verwerving van een vreemde taal beïnvloedt en de bron van fouten

kan zijn. De geautomatiseerde kennis van hun moedertaal wordt namelijk in heel sterke mate op hun kennis van de vreemde taal overgedragen, wat het leerproces bemoeilijkt, in het bijzonder daar waar de twee taalsystemen grote verschillen in structuur vertonen, zoals met de scheidbare constructies in het Pools en het Nederlands het geval is. Om de interferentiefouten tegen te gaan zullen de leerders door intens contrastief oefenen bewust worden van de constructies en vormen die in hun moedertaal niet voorkomen en in de vreemde taal wel aanwezig zijn, en ze ook onthouden. Substitutie-, transformatie- en contrastieve vertaal oefeningen zullen hen daarbij helpen.

De werkwoordelijke tangconstructies, de gesplitste vormen van de voornaamwoordelijke bijwoorden als ook de doorbroken werkwoordelijke tangconstructies zijn nu eenmaal een feit in het Nederlandse taalsysteem. Gezien hun hoge gebruiksfrequentie en stilistische functie zijn ze uit het algemeen taalgebruik niet weg te denken. Daarom ook is de beheersing ervan door de buitenlandse leerders gewoon onontkoombaar, niettegenstaande de terechte opmerking van Czochral-ski (2005), die constateerde dat “de door de tangconstructies geconditioneerde volgorde [...], het moeilijkste hoofdstuk van de Nederlandse spraakkunst voor Polen en misschien over het algemeen ook voor sprekers van andere niet-Germaanse talen vormt”.

Bibliografie

- Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Martinus Nijhoff uitgevers/Wolters Plantyn, 1997.
- Czochral-ski, Jan. “Een voor Polen moeilijk hoofdstuk van de Nederlandse grammatica”. *Studien zur Deutschkunde. Auswahl von Professor Jan Czochral-skis Abhandlungen und Beiträgen herausgegeben von Lech Kolago*, 2005, XXX. Band, pp. 290–296.
- Engel, Ulrich. *Deutsch-polnische kontrastive Grammatik*. Gross, 1999.
- Van Haeringen, C.B. “Tangconstructies en reacties daarop”. *De Nieuwe Taalgids*, vol. 40, 1947, pp. 1–7.
- Van der Horst, Joop M. “Splitsen of niet splitsen van voornaamwoordelijke bijwoorden”. *Forum der Letteren*, jaargang 1992, pp. 127–146.
- Jarosińska, Ewa. “Over scheidbare structuren in het Nederlands en het Duits”. *Neerlandica Wratislaviensia*, vol. 17, 2008, pp. 201–209.
- Klooster, Wim. *Grammatica van het hedendaags Nederlands. Een volledig overzicht*. Sdu Uitgevers, 2003.
- Smedts, Willy, en William van Belle. *Taalboek Nederlands*. Pelckmans, 1993.
- Vandeweghe, Willy. *Grammatica van de Nederlandse zin*. Garant, 2005.

Agata KOWALSKA-SZUBERT

ORCID: 0000-0002-5690-7053

Uniwersytet Wrocławski

“Ik ga graag naar het krachtstation” – ofwel: wat vindt men in oude woordenboeken?

Abstract

Norbert Morciniec is the author of the first Polish-Dutch and Dutch-Polish dictionary, which was published in the 1970s. Ever since, students have seemed to be using it.

This article seeks to answer the question of what use value dictionaries published nearly fifty years ago have. Dutch entries beginning with the letters E and F were analyzed. The research questions were: (1) Are these words still present in Dutch in 2022? (2) Has their form or meaning changed? The conclusions show that old dictionaries can still sometimes be helpful; however, it is better to use more up-to-date ones. This in no way undermines the role and importance of Professor Morciniec’s dictionary for the first Polish generations of Dutch speakers.

Keywords: old dictionary, meaning, change of meaning, change of form.

1. Bij wijze van een inleiding

Norbert Morciniec is onder meer (mede-)auteur van het eerste woordenboek Pools-Nederlands en Nederlands-Pools na WO II. De eerste druk verscheen in 1977 (45 jaar geleden dus!), en de laatste van de in totaal zeventien in 2015, dus niet zo lang geleden. Er zijn, aldus de auteur zelf, geen wijzigingen of veranderingen aangebracht in de geselecteerde woordenlijst of in de vertaal-equivalenten van deze woorden. Qua inhoud is dus de eerste uitgave gelijk aan de laatste; ook de spelling is niet aangepast. De totale oplage bedraagt 51.000 exemplaren (elke uitgave telde er 3.000). Eerst droeg het woordenboek de naam *Mały słownik holendersko-polski/polsko-holenderski*, dan werd het omgedoopt tot *Mały słownik niderlandzko-polski/polsko-niderlandzki*. Het werd uitgegeven in Polen door Wiedza Powszechna, maar de druk anno 1993 is verschenen in samenwerking tussen Wiedza Powszechna en Kluwer. Jarenlang was het het enige vertaalwoor-

denboek voor het taalpaar Nederlands en Pools. Het volgende (hand)woordenboek Nederlands-Pools/Pools-Nederlands verscheen pas in 2009, bij de Nederlandse uitgeverij Pegasus, en alweer was Norbert Morciniec (ditmaal niet meer onder een pseudoniem verborgen) een van de hoofdredacteurs van dit nieuwe woordenboek.

Het is een klein woordenboek, en dus een woordenboek met een bepaald volume. In het voorwoord lezen we het volgende:

Het “Klein Woordenboek Nederlands-Pools en Pools-Nederlands” bevat 49.000 woorden, waarbij hun belangrijkste betekenisnuances zijn aangegeven. Het woordenboek bevat de algemene woordenschat van het hedendaags Nederlands en Pools. Daarnaast is echter ook de meest gebruikte vakterminologie opgenomen, o.a. van techniek, natuurkunde, geneeskunde, sport” (Martens 1985: 7).

Het is ontstaan op basis van een woordenboek uit de reeks vertaalwoordenboeken van Langenscheidt, de betekenissen zijn mede geverifieerd met behulp van het *Verklarend woordenboek der Nederlandse taal (vooral ten dienste van het onderwijs)* van M.J. Koenen en J.N. de Vooys.¹

Dit woordenboek wordt door de studenten tot op heden gebruikt, wat soms tot vreemde semantische constructies kan leiden. De zin in de titel is op zich grammaticaal niet incorrect, maar betekent iets anders dan de student van plan was uit te drukken. Het Poolse woord *siłownia* dat de student in kwestie wilde gebruiken, stond in de tweede helft van de 20^e eeuw nog voor het Nederlandse ‘krachtstation’. Nu is de eerste betekenis ‘sportschool’.

Deze merkwaardige zin, die een product is van onze studenten, gaf aanleiding tot de volgende overwegingen. Dat woorden verouderen, spreekt vanzelf. We kunnen het zelfs over een ‘levenscyclus van woorden’ hebben: woorden ontstaan, gaan een poosje mee en als ze niet een nieuw leven (een nieuwe betekenis) ingeblazen krijgen, dan raken ze stilaan verouderd om uiteindelijk helemaal uit het lexicon te verdwijnen. Met andere woorden, we kunnen de gebruiksfrequentie van afzonderlijke woorden onderzoeken. Woorden die vaak worden gebruikt, worden ook in een woordenboek opgenomen. Hoe kleiner de gebruiksfrequentie, hoe kleiner ook de kans om een bepaald woord in een recent woordenboek te vinden.

De hoofdbedoeling van de voorliggende bijdrage is een onderzoek naar betekenisverschuivingen binnen de lemmata die in het woordenboek van Nico Martens (pseudoniem van Norbert Morciniec) en Elke Morciniec zijn opgenomen. De onderzoeksvragen luiden als volgt:

¹ Mijn grote dank aan de jubilaris zelf, prof. Norbert Morciniec alias Nico Martens dus, voor de informatie over o.m. de inhoud van de afzonderlijke uitgaven, de grootouders van het Woordenboek en over de statistieke getallen in de voorafgaande alinea’s.

– zijn de Nederlandse lemmata in de herwerkte woordenlijst nog altijd in het Nederlands anno 2022² aanwezig? Zo ja, is de vorm ervan in het Nederlands ongewijzigd gebleven of zijn ze enigszins veranderd?

– zijn de Poolse pendanten van de onderzochte Nederlandse lemmata in het woordenboek inderdaad nog altijd betekenis-equivalenten ervan? Zo nee, binnen welke van de twee talen heeft zich een betekenisverschuiving afgespeeld?

Binnen het volume van een artikel is het niet mogelijk om het hele woordenboek te onderzoeken. Zo is besloten om bij wijze van een gerichte steekproef te werken: de auteur dezes was toentertijd lid van het team dat het *Handwoordenboek Nederlands-Pools* (ook onder hoofdredactie van N. Morciniec) bewerkte. Haar taak was de eerste redactie van de lemmata beginnende met een E en een F. Woorden in het Klein Nederlands-Pools woordenboek die met één van deze twee letters beginnen, vormen het corpus van dit onderzoek.

2. Een paar woorden over woordenboeken

Het *Klein woordenboek Pools-Nederlands/Nederlands-Pools* (verder in de tekst: het *KW*) is, zoals in de inleiding vermeld, voor het eerst in 1977 verschenen, eerst onder de titel *Mały słownik holendersko-polski/polsko-holenderski* (<https://www.bibliotheek.nl/catalogus/titel.800412443.html/kluwer-ma-y-s-ownik-holendersko-polski--polsko-holenderski/>). Ten behoeve van het onderzoek is gebruikgemaakt van de uitgave gedateerd in 1995.

“Het maken van woordenboeken is geen kans- of hopeloos verouderd ambacht omdat het al 4000 jaar bestaat” (Sterkenburg 2007). Wel is het altijd een uitdaging als het om een tweetalig woordenboek gaat voor een woordpaar dat eerder geen dergelijk woordenboek ter beschikking had. Prędota (2004) heeft onderzoek gedaan naar de eerdere lexicografische bronnen met een Pools en Nederlands gedeelte; er waren er wel enkele, alleen nooit eerder tweetalig. In dat opzicht is het *Klein woordenboek* van Morciniec pionierswerk. Martin (2006) definieert een vertaalwoordenboek als volgt: “Een vertaalwoordenboek (tweetalig/bilinguaal woordenboek) is een woordenboek dat een systematische representatie geeft van de betekenis en het gebruik van woorden en woordcombinaties in de brontaal door middel van vertalingen in de doeltaal, gebruik makend van macro- en microstructuur en rekening houdend met de functie van het woordenboek en de noden/vaardigheden van de beoogde doelgroep” (Martin 2006: 106). Het *KW* voldoet aan de criteria zoals verwoord in de aangehaalde definitie. De vraag is dus zeker niet naar de kwaliteit van het werk, maar het is een vraag naar de bruikbaarheid van woordenboeken als ze een bepaalde leeftijd bereikt hebben.

² De hedendaagse betekenis wordt geverifieerd aan de hand van de elektronische versie van *Van Dale Groot woordenboek der Nederlandse taal*, in de tekst aangeduid met de afkorting *DVD*.

Helemaal onafhankelijk van de kwaliteit van de woordenlijst is het immers zo dat de taal verandert. De vorm van een gegeven woord kan om allerlei redenen een aanpassing/omvorming ondergaan. Het woord in kwestie kan ook uit het actieve gebruik verdwijnen of een betekenisverschuiving meemaken.

3. Analyse

Het *KW* bevat 277 lemmata beginnende met de letter ‘e’ en 268 beginnende met de letter ‘f’. Dit geeft echter niet het volledige volume van de woordenverzameling weer omdat er nog woorden voorkomen die behandeld worden als een nest samenstellingen. Een voorbeeld: onder het hoofdlemma *eenhandig* gaan ook nog de volgende woorden schuil: *eenheid*, *eenhoevig*, *eenhoofdig* en *eenhoorn*, en bij *familiegoed* horen nog *familiekwaal*, *familienaam*, *familiestuk* en *familiewapen*. Merkwaardig is hierbij dat zowel *een* als *familie* als simpex opgenomen zijn, net als een reeks andere woorden die anders (als het eerste lid) aan composita bijdragen.

3.1. Actualiteit van de lemmata

Laten we eerst kijken naar de Nederlandse woorden op zich. Wat vrijwel meteen opvalt, is de kwestie van de spelling. Het *KW* is vóór de spellingsherziening 1995 opgesteld en dus worden sommige lemmata nog zonder tussen-n gespeld (*ebbehout*). Ook worden sommige woorden met een k gespeld waar nu een ‘c’ hoort (*eindprodukt*, *exakt*). *Echt* (gelabeld als znw. m.) staat in de digitale *DVD* gemarkeerd als archaïsch; van de het-vorm maakt het *KW* geen vermelding. Een kijkje in het *WNT*³ maakt duidelijk dat dit geen nieuwe aanpassing in het Nederlands is; ‘echt’ wordt sinds de 16^e eeuw vermeld, met alle grammaticale geslachten. *Edelaardig* wordt door *DVD* ook als archaïsch gelabeld, met verwijzing naar *edelmoedig* (dit woord zelf staat onder hetzelfde hoofdlemma). *Edoch* wordt vandaag de dag beschouwd als archaïsch en ironisch (dat ironiserende karakter vindt ook een bevestiging in het *WNT*). De uitdrukking *een domme eend* (‘een domme gans’) kent de *DVD* helemaal niet. Ook *enghartig* is volgens de *DVD* verouderd, net als *ergdenkend* en *evenknie*.

De letter ‘f’ begint met *faam* – en hier hebben we meteen een spellingaanpassing ten opzichte van de *DVD*: het werkwoord in *te goeder naam en faam*

³ Het *WNT* staat voor het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, het monumentale naslagwerk voor de Nederlandse woordenschat in zijn historische aspecten. Dit woordenboek werd geraadpleegd wanneer we de leeftijd van een gegeven lemma wilden controleren. Dit leek soms nuttig te zijn, en wel wanneer de *DVD* geen antwoord gaf op een bepaalde vraag die er gesteld moest worden bij een gegeven lemma.

bekendstaan wordt tegenwoordig aaneengeschreven (wat in het *KW* niet het geval is). *fabricaat* wordt tegenwoordig met een ‘c’ gespeld, en *faecaliën* (‘faeces’) – *fecaliën* (‘feces’). Bij *familiaar* verwijst de *DVD* naar *familiair*, wat ervan kan getuigen dat de tweede vorm tegenwoordig vaker voorkomt dan de eerste. De betekenis van *fatsoen* (‘vorm’, ‘model’) is ook als verouderd gelabeld. *Favoriet* komt alleen als zelfstandig naamwoord voor, terwijl de adjectivische vorm in de *DVD* als eerste staat vermeld. *Fluctuatie* komt in het *KW* nog in de vorm van *fluktuatie*. *Fluks* is als archaïsch gelabeld. *Foksia* is in de *DVD* niet als trefwoord aanwezig – wel wordt je meteen doorverwezen naar ‘fuchsia’. *Fournituur* heeft volgens de *DVD* geen meervoud maar fungeert als een verzamelnaam voor *fournituren* die op hun beurt geen enkelvoudsvorm hebben.⁴ De adjectivische vorm van *frank* is volgens de *DVD* archaïsch. De door het *KW* gehanteerde meervoudsvorm *fruiten* wordt door de *DVD* als ongebruikelijk gezien.

3.2. Adequaatheid van de vertaalequivalenten

Bij de semantische analyse van vertaalequivalenten zien we twee soorten gevallen. Aan de ene kant zijn er gevallen waarin de hedendaagse Nederlandse betekenis niet te vinden is binnen de ter beschikking staande Poolse equivalenten. Dit geldt vooral bij woorden die meerdere betekenissen hebben. Aan de andere kant hebben we gevallen waarbij het Poolse betekenis-equivalent niet (meer) in gebruik is of zelf een betekenisverschuiving meegemaakt heeft waardoor het geen correcte vertaling (meer) is van het Nederlandse lemma. De twee groepen worden afzonderlijk besproken.

3.2.1. Geen trouwe representatie van de hedendaagse Nederlandse betekenis

De grootste kwaal voor de tegenwoordige gebruiker van het *KW* zal zeker het feit zijn dat de aangeboden Poolse vertaalequivalenten zich binnen bepaalde contexten helemaal niet zullen laten plaatsen. Het komt doordat de lemmata in de woordenlijst heel vaak meerdere betekenissen hebben waarvan slechts een gedeelte in aanmerking werd genomen. Sommige van deze in het *KW* aanwezige betekenissen staan binnen het betekenisprofiel van de *DVD* niet op de eerste plaats. Uitgaande echter van de eenvoudige veronderstelling dat de volgorde van de betekenissen in de *DVD* te maken moet hebben met de gebruiksfrequentie van de betekenissen,

⁴ In deze context is het ook de moeite van het vermelden waard dat de spellingcontrole in de versie van Word waar nu gebruik van wordt gemaakt, het woord ‘fournituur’ niet herkent en het verbetervoorstel juist ‘fournituren’ is.

kan men vaststellen dat er in het *KW* bepaalde betekenissen weggelaten zijn.⁵ Hieronder volgt een overzicht van dergelijke gevallen.

De *eendvogel* is nog altijd een eend. De *DVD* vermeldt ook ‘domoor’ als een tweede betekenis van dit woord. Daar vinden we geen spoor van terug in het *KW*, wat tot merkwaardige vertaalproeven kan leiden. Bij ‘eng’ missen we een belangrijke betekenisnuance, nl. *een licht gevoel van angst gevend*. Bij *engagement* staat geen equivalent voor wat vandaag de dag binnen de *DVD* als eerste betekenis geldt: ‘verbintenis, m.n. als artiest bij een of ander gezelschap’. Het equivalent in het *KW* duidt op een verloving, en verder op het erbij betrokken zijn.

Het woord *eikel* is rijk aan betekenissen. Het *KW* reduceert deze alleen tot de betekenis 7 in de *DVD*: ‘voorste deel van de penis’. De overige betekenissen zijn buiten beschouwing gelaten.

De *DVD* reduceert de hedendaagse betekenis van het woord *equipe* uitsluitend tot de sport ‘ploeg die deelneemt aan een (internationale) wedstrijd’. In het *KW* zijn de vertaalequivalenten heel wat ruimer: ‘team’, ‘ploeg’ zonder verdere restricties.

Onder *faam* vindt men het eerste directe vertaalequivalent van ‘naam’ staan, nl. *imię* – verder is het nergens te vinden, ook in het Pools-Nederlands gedeelte van het *KW* niet. En bij *fameus* duiden de Poolse vertaalequivalenten eerder op ‘tof’, ‘uitstekend’ dan op ‘beroemd’.

Fantaseren kent in het *KW* twee betekenissen: ‘dagdromen’ en ‘improviseren in de muziek’. De *DVD* vermeldt er nog een derde bij: ‘ijlen’, ‘bazelen’ – daar is in het *KW* geen sprake van. *Fantasia* heeft volgens de *DVD* liefst acht betekenisprofielen waarvan we er in het *KW* drie terugvinden: ‘verbeeldingskracht’, ‘hersenschimmen’ en ‘muziekimprovisatie’. Het is dus in deze zin interessant dat we overblijfselen van de gemiste betekenis van ‘fantaseren’ in het betekenisveld van ‘fantasie’ wel zien, maar bij het werkwoord in kwestie niet. Misschien was het destijds een bewuste keuze van de auteurs van het *KW* om de derde betekenis niet op te nemen.

Fantoom wordt volgens het *KW* vertaald als *przywidzenie* en dit is een goed equivalent voor *droombeeld* (in het Pools echter niet per se schrikwekkend zoals de *DVD* dit wil). Van de tweede betekenis in de *DVD*, nl. ‘model van het menselijk lichaam of een deel ervan, waarop iem. zich oefent in verloskundige en andere ingrepen’ valt in het *KW* niets te bespeuren. Omdat echter Resusci Anne, dus het standaardfantoom, pas sinds 1960 wordt gebruikt, kan het best zo zijn dat het gebruik dan wel de bekendheid ervan in de jaren ‘70 nog niet breed genoeg was om een plaatsje in een klein woordenboek te veroveren. Nu ligt de zaak helemaal anders.

Onder *fataal* vinden we in het *KW* goede vertaalequivalenten, maar geen betekensequivalent van *noodlottig* in de meest definitieve betekenis des woords.

⁵ Een klein woordenboek is qua omvang per definitie beperkt en de auteurs ervan moeten soms bewust kiezen of ze een bepaald lemma met al zijn definities al dan niet zullen opnemen.

Een frase als “een ongeluk met fatale afloop” zou je er niet correct mee kunnen vertalen.

Ferm is voorzien van vertaalequivalenten voor de betekenis *flink*; er is echter niks in het *KW* dat op ‘stevig’ zou doelen. Bij *figureren* komt in de vertaalequivalenten de betekenis van ‘optreden als figurant’ niet terug. Frappant is echter dat er wel een vertaalequivalent van *optreden* (t.w. *występować*) bij staat.

Naar het blijkt, heeft het lemma *file* in de afgelopen jaren een aanzienlijke betekenisverschuiving meegemaakt. Van de algemene ‘rij van zich achter elkander bewegende personen of zaken’ (*WNT*) heeft het zich gespecialiseerd in de richting van “rij van achter elkaar staande, wachtende of zich achter elkaar bewegende personen of voertuigen”. Het *WNT* doet een beroep op een *Van Dale* uit 1976: “Filevorming, het ontstaan van files in een verkeersstroom, V. DALE [1976]”. Het is dus duidelijk waarom deze definitie nog net niet in het *KW* in aanmerking kon worden genomen: de uitgave van de *Van Dale* en van het *KW* hebben vrijwel in dezelfde tijd plaats gehad, er werd dus parallel aan gewerkt. Vreemd genoeg treft men het Poolse vertaalequivalent van dit lemma wel in een Pools woordenboek uit deze tijd aan, t.w. *Wielki słownik języka polskiego* [Groot woordenboek van de Poolse taal] onder redactie van W. Doroszewski (eerste editie 1956–1969). Indien *file* echter in de hedendaagse betekenis pas in de late jaren ‘70 in de Nederlandse woordenboeken werd gesignaleerd, is de afwezigheid van dit vertaalequivalent helemaal gegrond.

Het werkwoord *fileren* lijkt door de auteurs stiefmoederlijk te zijn behandeld. Van al de zes betekenissen die we in de *DVD* tegenkomen, hebben ze zich uitsluitend op één geconcentreerd, die op vlees-/visbewerking betrekking heeft. Misschien ligt het aan de aard van de overige betekenissen die of vaktermen zijn (in het veld van de muziek of van kaartspelen) of in de richting van een diepe metafoor gaan waar in een klein woordenboek inderdaad weinig ruimte voor is.

Fascinerend lijkt het hoofdlemma *flat* met als bijkomend lemma *flatgebouw*. Dat laatste woord heeft twee vertaalequivalenten: het eerste, t.w. *blok mieszkalny*, is perfect. Het tweede, t.w. *bucik damski z płaskim obcasem* [‘damesschoen met platte hak’] is een perfect vertaalequivalent van ‘flat’ (in de *DVD* betekenis 4).

Bij *flauwte* vermeldt het *KW* alleen de krachte- en bewusteloosheid, en de windstilte niet meer. Dit is bijzonder jammer, want het Poolse vertaalequivalent van de Nederlandse *flauwte* is ook een Nederlandse ontleening in het Pools: *flauta*.

Foef wordt in het *KW* vertaald als *podstęp*, *sztuczka*, *chwył trucje*, *list* – deze betekenissen vinden we in de *DVD* niet onder *foef* maar onder *foefje*. De vraag is of dit inderdaad het proces van de afgelopen decennia is; dat het diminutief op zich de betekenis van het basiswoord heeft overgenomen.

De bovenstaande analyse bevestigt het vanzelfsprekende feit dat het Nederlands in de afgelopen 45 jaar in sommige opzichten is veranderd. Dit geldt zowel voor de vorm van de woorden (de spelling, parallelle vormen, aaneen- en van

elkaar los schrijven) als van betekenisverschuivingen – al zijn ze in het onderzochte corpus niet erg zwaarwegend. De grootste betekenisstoepsing geldt vrijwel voor het woord *file*: de tegenwoordig meest voor de hand liggende vertaaloplossing kon inderdaad nog niet in aanmerking worden genomen toen het *KW* ontstond.

3.2.2. Betekenis- en vormveranderingen binnen de Poolse vertaalequivalenten

Ook het onderzoek naar Poolse vertaalequivalenten levert wat materiaal op dat erop wijst dat het Pools in de loop van de tijd is veranderd: we laten deze woorden dus het revue passeren.

Het werkwoord *echten* wordt nu vertaald met *przysposobić*. *Legitymować* is met betrekking tot een kind niet meer gebruikelijk.

De Poolse term *rozporządzenie* die als vertaalequivalent voor *edict* staat vermeld, is in zijn hedendaagse betekenis toegespitst op ‘verordening’. Het vertaalequivalent *edykt* bewaart als zodanig echter volledig zijn waarde.

Het Nederlandse woord *eenzaam* is van twee vertaalequivalenten voorzien. Het eerste, t.w. *samotny/samotnie*, geeft de betekenis van het Nederlandse lemma perfect weer. Het tweede, t.w. *bezludny/bezludnie*, ‘mensenvrij’ niet. We hebben het in het Pools over een *bezludna wyspa* ‘onbewoond eiland’ of een *bezludny teren* ‘onbewoond gebied, mensenvrij gebied’. Het betekenispectrum van *eenzaam* dekt ten dele de inhoud van het Poolse woord *bezludny*. Toch is *bezludny* ‘waar er geen mensen zijn (geweest), leven/hebben geleefd’ volgens mij een objectief begrip dat naar een waarneembare toestand verwijst, terwijl *eenzaam* eerder aan een gemoedstoestand refereert. Op een onbewoond eiland ben je per definitie eenzaam, hoewel je je er niet eenzaam hoeft te voelen. Dit laatste kan echter ook wel in de menigte, en de menigte sluit bij voorbaat de menseloosheid uit.

Een mooi voorbeeld van een betekenisverschuiving, vooral in het Pools maar ook lichtjes in het Nederlands, is het lemma *elektronisch*. De *DVD* differentieert er twee betekenissen van: 1: ‘betrekkking hebbend, werken door of met vrije elektronen’ (en het Poolse vertaalequivalent *elektronowy* duidt daar volledig op) en 2: ‘door middel van, werkend met, gebruikmakend van de elektronica’ – daar ontbreekt het volledig aan het vertaalequivalent *elektroniczny*. Dit is ook simpel te verklaren: de aanwezigheid van de elektronica in onze dagelijkse realiteit is jonger dan het *KW*.

Exclusief heeft goede vertaalequivalenten, maar in de hele reeks staat er een dat nader gepreciseerd moet worden. *Bez napiwku* betekent terugvertaald ‘zonder fooi’. De betekeniswaarde van *exclusief* is in deze context toch heel wat breder en heeft betrekking op de belastingen: ‘zonder btw’.

Het woord *fabrykować* heeft in de afgelopen jaren een duidelijke betekenisverschuiving meegemaakt: van neutraal is het overgegaan naar ‘valse stukken produceren’. Als zodanig past deze vertaling dus niet meer bij het neutrale Nederlandse werkwoord *fabriceren*. Hetzelfde geldt voor *fabricage*.

Bij het Nederlandse lemma *fan* ontbreekt het in 2022 aan het meest voor de hand liggende vertaalequivalent, t.w. *fan*. Dit is echter ook gegrond, aangezien het woord *fan* in het Pools pas sinds de late jaren tachtig van de vorige eeuw carrière maakt.

Het lemma *flikker* is voorzien van maar één vertaalequivalent: ‘homoseksueel’. Of de overige betekenissen in de loop van de tijd sterker/dominanter zijn geworden, is gezien het informele karakter van het woord moeilijk te beoordelen.

In het geval van *foezel* hebben de auteurs naar een vertaalequivalent gezocht en wat zij voorgesteld hebben, is best aanvaardbaar (semantisch komen de pendanten min of meer neer op ‘zelfgemaakte alcohol’). Toch bestaat er in het Pools ook een woord als *fuzel* ‘giftig nevenproduct dat ontstaat bij de productie van ethylalcohol door fermentatie’ dat nauwer aansluit bij de Nederlandse betekenis. Toegegeven moet hier echter ook worden dat dit woord in het Pools geen grote gebruiksfrequentie geniet.

Het Nederlandse lemma *folder* wordt vertaald als *reklamówka* of *folder*. Ook hier is de betekenisverschuiving binnen het Pools duidelijk zichtbaar. Een *reklamówka* is voor een Pool nu een ‘plastic boodschappentas’, en een *folder* is gewoon een ‘folder’ met de volledige overlapping van het betekenisveld.

Het laatste te bespreken lemma is *freelance*, dat als *wolny* (‘vrij’) is vertaald. Momenteel zouden we ook in het Pools gewoon het woord *freelance* gebruiken. Maar in die jaren is de invloed van het Engels op het Pools niet zo nadrukkelijk geweest.

Er zijn in het corpus enkele voorbeelden van equivalenten die met twee woorden moeten worden uitgedrukt. De in het *KW* voorgestelde vertaaloplossingen wijken in sommige gevallen af van hoe er nu wordt gesproken. Dit geldt voor het *eindprodukt*⁶ dat vandaag de dag geen *wyrób gotowy* meer is maar een *produkt końcowy*, voor de *erepoort* die geen *brama triumfalna* is maar een *luk tryumfalny*, voor de *familiekwaal* die geen *choroba rodzinna* is maar een *przypadłość rodzinna* of eventueel *choroba dziedziczna* (hoewel het laatste meer een equivalent voor *erfziekte* is), voor het *familiewapen* dat geen *herb rodzinny* is maar een *herb rodowy*, en een *feuilleton* is tegenwoordig geen *powieść odcinkowa* maar een *powieść w odcinkach*.

Een bijzonder geval binnen deze reeks is *fietspad* dat in het *KW* als *drożka dla rowerzystów* wordt aangeduid. In de afgelopen jaren heeft het Pools hier een specifiek begrip voor ontwikkeld, t.w.: *ścieżka rowerowa*. In de late jaren ‘70 van de vorige eeuw bestonden er in Polen nog geen fietspaden, er was dan ook geen desbetreffende benaming voor die er nu wel is.

Ook het onderzoek naar veranderingen binnen de Poolse vertaalequivalenten levert concrete gevallen op waar deze zich hebben voorgedaan. In tegenstelling

⁶ Spelling conform het *KW*.

tot het Nederlands gaat het niet om de spelling (het Pools heeft sinds bijna een eeuw geen algemene spellingrevisie meegemaakt). Er zijn nieuwe woorden geobserveerd die er in 1977 nog niet eens waren (niet in de gegeven betekenis althans) en wijzigingen in de connotaties. Er zijn binnen het corpus ook woorden die vervangen worden/zijn door andere begrippen en woorden die door hun specifieke betekenis van tegenwoordig niet meer de beste vertaaloplossing zouden zijn bij het desbetreffende Nederlandse lemma.

4. Bij wijze van een besluit

De analyse van het onderzoekscorpus heeft duidelijke antwoorden gegeven op de gestelde onderzoeksvragen. De Nederlandse lemmata in het (deel van het) *KW* zijn bijna allemaal in de *DVD* anno 2022 te vinden, zij het soms in een lichtjes aangepaste vorm (dit geldt vooral voor de spelling). Sommige ervan worden gelabeld als verouderd of archaisch. Dit neemt echter niet weg dat ze nog altijd in gebruik moeten zijn als ze in de online *DVD* te vinden zijn.

Er zijn wel semantische verschillen vastgesteld, zowel ten opzichte van het Nederlands als van het Pools. Sommige Nederlandse lemmata hebben tegenwoordig meer betekenissen dan gesignaleerd in het *KW*. De vraag of deze betekenissen al eerder bestonden en eenvoudig niet in aanmerking zijn genomen voor het *KW*, dan wel of ze zich op een later moment gingen vormen, was niet het onderwerp van deze studie, en blijft dus onbeantwoord. We hebben ook afwijkingen vastgesteld in de wederzijdse equivalentie van de Nederlandse en Poolse lemmata. Er kon worden geobserveerd dat Poolse woorden anno 1977 een andere betekenis hadden dan wat in 2022 het geval is, maar er zijn geen vormverschillen waargenomen.

De overkoepelende vraag voor deze studie betrof vooral de bruikbaarheid en het nut van oude woordenboeken. Aan de hand van het voorgaande mag wel duidelijk zijn dat oude woordenboeken veel minder betrouwbaar zijn dan recentere bronnen. Voor een deel kunnen ze nog best worden gebruikt. Aan beginnende taalleerders zou het echter af te raden zijn, vooral wanneer je nu op het internet direct diverse woordenlijsten kunt raadplegen.

Voor het internettijdperk en voor het verschijnen van het Pegasus-woordenboek was het *KW* voor het woordpaar Nederlands-Pools onmisbaar; en het heeft allang zijn diensten bewezen.

Bibliografie

- Doroszewski, Witold, redacteur. *Wielki słownik języka polskiego*. PAN, 1958–1968.
 Martens, Nico, en Elke Morciniec. *Mały słownik niderlandzko-polski/polsko-niderlandzki*. Wiedza Powszechna, 1995.

- Martin, Willy. *Over woordenboeken*. 1e druk, Prisma Woordenboeken en Taaluitgaven, 1996.
- Prędoła, Stanisław. *Mehrsprachige Wörterbücher des 16. bis 18. Jahrhunderts mit einem niederländischen und polnischen Teil*. Peter Lang, 2004.
- Van Sterkenburg, Petrus. G. J. “Woorden van en voor emotie” (afscheidsrede Universiteit van Leiden), <https://hdl.handle.net/1887/19583> (laatst geraadpleegd op 8 maart 2022).

Digitale woordenboeken

- www.anw.ivdnt.org – *Algemeen Nederlands Woordenboek* (laatst geraadpleegd op 10 maart 2022).
- www.sjp.pwn.pl – *Słownik języka polskiego PWN* (laatst geraadpleegd op 11 maart 2022).
- www.vandale.nl – *Dikke Van Dale* (laatst geraadpleegd op 10 maart 2022).
- www.wnt.ivdnt.org – *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (laatst geraadpleegd op 10 maart 2022)
- www.wsjp.pl – *Wielki słownik języka polskiego PAN* (laatst geraadpleegd op 11 maart 2022).

Erik-Jan KUIPERS

ORCID: 0000-0001-6248-0642

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

Contrastieve analyse van juridische persoonsnamen vanuit morfologisch perspectief

Abstract

In this paper Dutch and Polish personal nouns appearing in legal texts are discussed from a morphological point of view. The contrastive analysis was based on examples excerpted from the law of succession as presented in the Civil Code of the Kingdom of the Netherlands and the Republic of Poland. The conclusions drawn from this analysis concern the following problems: the motivation of the personal nouns, the structural differences between the two legal languages, the productivity of formative models and the (im)possibilities of their translation.

Keywords: personal nouns, legal texts, legal translation, law of succession, contrastive analysis, morphology.

1. Inleiding

In bijdragen over juridisch taalgebruik wordt met name de terminologie als typisch kenmerk van juridische taal beschouwd, waarmee juristen pogen een hoge nauwkeurigheidsgraad te bereiken om misverstanden te vermijden en ambiguïteit uit te sluiten (Van den Bergh 93; Snel Trampus 193; De Groot 17–19; Pintens 51–53; Klimaszewska 135; Tryczyńska 96). Uit het streven naar een hoge nauwkeurigheidsgraad bij de codificatie van het geldende recht – een proces dat in de negentiende eeuw begon – zijn er benoemingsvelden voor juridische grondbegrippen ontstaan. Een van deze benoemingsvelden vormen de persoonsnamen (Wouters 10).

Persoonsnamen spelen een belangrijke rol binnen de groep van *concreta* in juridische teksten (Maes 221) en daarom zal in deze bijdrage dit benoemingsveld onderzocht worden. Als specifiek voorbeeld heb ik gekozen voor een nadere

beschrijving van de persoonsnamen zoals die in een corpus bestaande uit de belangrijkste bronnen van het geldende Nederlandse en het Poolse erfrecht, boek 4 van het Nederlands Burgerlijk Wetboek respectievelijk het vierde boek van het Pools Burgerlijk Wetboek, voorkomen.

Het erfrecht is het geheel van rechtsregels, dat de overgang regelt van het vermogen van een overleden persoon op een of meer andere personen. Het vermogen dat overgaat heet ‘nalatenschap’; de overledene wordt aangeduid als ‘erflater’. Degenen die de ‘nalatenschap’ verkrijgen, heten ‘erfgenamen’ (Van Riessen 150). Hiervoor zou in principe met twee of hoogstens drie persoonsnamen kunnen worden volstaan. Dat dit er in de praktijk enigszins anders uitziet, blijkt wel uit de volgende voorbeelden. Zo wordt bijvoorbeeld *de testateur* afhankelijk van de graad van abstractie en van zijn juridische rol meervoudig benoemd: ‘echtgenoot’, ‘erflater’, ‘erfsteller’, ‘geregistreerd partner’, ‘lastgever’, ‘moeder’, ‘ondertekenaar’, ‘ouder’, ‘overledene’, ‘schenker’, ‘stamvader’, ‘vader’ enz. Vooral voor de personen die de nalatenschap al dan niet verkrijgen, beschikt het Nederlandse erfrecht over een brede waaier aan benamingen: ‘afstammeling’, ‘begiftigde’, ‘bewindvoerder’, ‘erfgenaam’, ‘erfgerechtigde’, ‘erven’, ‘executeur’, ‘legataris’, ‘mede-erfgenaam’, ‘onwaardige’, ‘rechtsopvolger’ enz.

De verschillende persoonsnamen voor dezelfde natuurlijke personen zullen echter niet vanuit juridisch oogpunt, maar vanuit een taalkundig perspectief onder de loep worden genomen. Aan de hand van juridische persoonsnamen afkomstig uit het Poolse en het Nederlandse erfrecht wil ik laten zien, welke woordvormingsprocedés bij de vorming van deze persoonsnamen een rol spelen en hoe de juridisch relevante kenmerken van invloed zijn op de benoemingshandeling. Een antwoord op deze vragen kan pas gegeven worden na onderzoek van de structuur en de vorming van deze persoonsnamen en na een contrastieve analyse van de resultaten.

2. Stand van het onderzoek

Contrastief onderzoek naar juridische terminologie en met name met betrekking tot het erfrecht is de laatste jaren steeds meer in het middelpunt van de belangstelling gekomen. Het betreft echter enerzijds voornamelijk onderzoek naar de (on)mogelijkheid van equivalentie tussen juridische termen uit verschillende rechtstalen en veelvuldig wordt erop gewezen dat de bestaande juridische woordenboeken onvolledig zijn, soms onjuiste termen bevatten en daarom niet als enige bron gebruikt mogen worden. Vooral het gebruik en de analyse van juridische parallelteksten dienen het uitgangspunt te zijn voor het vinden of vormen van functionele equivalenten (Kubacki 2007/2008: 118; Kizińska 2015: 192; Betańska 2018: XXIV–XXVIII). En anderzijds werden er talenparen onderzocht, waar al

sinds jaar en dag juridische woordenboeken voorhanden zijn. Kubacki onderzocht termen uit het Poolse en Duitse erfrecht, Kizińska uit het Poolse en Britse erfrecht en Betańska uit het Poolse en Franse erfrecht.

Vooral Kubacki wijst erop dat er in wetenschappelijke bijdragen omtrent juridische vertalingen voornamelijk gekeken wordt naar problemen van equivalentie tussen juridische termen. Volgens hem is de analyse van parallelteksten voor vertalers een *conditio sine qua non* om het juiste register en de usance te kunnen bepalen bij hun keuze of de vorming van een term in de doelrechtstaal, omdat juridische woordenboeken onvolledig zijn en daardoor vertalers om de tuin kunnen leiden. Kubacki pleit ervoor dat een analyse van parallelteksten dient te bestaan uit een taalkundige analyse van de juridische termen rekening houdend met vaak voorkomende woordvormingsprocedés in de doelrechtstaal. Het is dus zaak inzicht te krijgen in deze woordvormingsprocedés om een verantwoorde keuze te kunnen maken. Verder wijst hij erop dat er soms meerdere passende equivalenten kunnen zijn als de algemene taal een voertaal is in meerdere landen (Duitsland, Oostenrijk, Zwitserland), maar dat in zo'n geval het land waar van de vertaling gebruik gemaakt gaat worden bepalend is voor de keuze van het betreffende equivalent.

Het ontbreken van een dergelijke analyse op basis van het talenpaar Pools-Nederlands op het gebied van het erfrecht gaf de aanzet tot dit onderzoek.

3. Onderzoeksopzet

Voor het onderzoek naar de persoonsnamen in het Nederlandse en het Poolse erfrecht werd er gebruik gemaakt van twee aparte corpora. Persoonsnamen uit het Nederlandse erfrecht komen uit de meest recente versie van boek 4 van het Nederlandse Burgerlijk Wetboek. De wettekst werd eerst bewerkt en daarna geconverteerd naar een standaardtekstdocument dat de ongeformatteerde wettekst bevat (een txt-bestand). Voor het Poolse erfrecht werd dezelfde bewerking uitgevoerd op basis van de nieuwste versie van *księga czwarta* (vierde boek) van de *Kodeks Cywilny* (Burgerlijk Wetboek). Deze bewerking was noodzakelijk om de beide corpora te kunnen analyseren met behulp van TextSTAT, een programma voor tekstanalyse.¹ TextSTAT maakt het mogelijk woordvormen automatisch te verzamelen waarbij voor dit onderzoek gekozen werd voor het getal 10 als minimale frequentie van de woordvorm binnen het corpus, zodat er alleen met persoonsnamen rekening werd gehouden die minimaal tien keer in het corpus voorkwamen. Aansluitend moesten via handmatige selectie de persoonsnamen eruit gefilterd worden. De op deze wijze verkregen persoonsnamen uit zowel het

¹ In deze bijdrage werd gebruik gemaakt van de laatste versie van TextSTAT: <https://neon.niederlandistik.fu-berlin.de/textstat>.

Nederlandse als het Poolse erfrecht werden vervolgens geanalyseerd en ingedeeld naar woordvormingsprocedé. Uiteindelijk was voor elke persoonsnaam bekend hoe vaak deze in het corpus voorkwam en tot welk woordvormingsprocedé het behoorde, maar ook werd zo informatie verkregen over het aantal persoonsnamen gevormd met behulp van hetzelfde procedé en dus behorend tot dezelfde subgroep. De resultaten van deze analyse worden hieronder gepresenteerd.

4. Woordstructuur van persoonsnamen in het Poolse erfrecht

De persoonsnamen zijn gelet op hun structuur:

- Afleidingen
 - door middel van een achtervoegsel
 - *-iciel*, zoals *przedstawiciel* ('vertegenwoordiger'), *wierzyciel* ('schuldeiser'), *właściciel* ('eigenaar');
 - *-(n)ik*, zoals *dłużnik* ('schuldenaar'), *komornik* ('deurwaarder'), *przeciwnik* ('tegenstander'), *uczestnik* ('betrokkene');
 - *-un*, zoals *opiekun* ('voogd');
 - *-ek*, zoals *członek* ('lid'), *małżonek* ('echtgenoot'), *świadek* ('getuige');
 - *-acz*, zoals *posiadacz* ('bezitter', 'houder');
 - *-ca*, zoals *dozorca* ('opziener', 'toezichthouder'), *nabywca* ('koper', 'verkrijger'), *radca* ('rechtskundig adviseur'), *wykonawca* ('uitvoerder'), *zarządca* ('beheerder');
 - *-ny* zoals *krewny* ('bloedverwant'), *wstępny* ('bloedverwant in opgaande lijn').
 - zonder toevoegsel
 - met een deelwoord als grondwoord, zoals *obciążony* ('een persoon die met iets belast is'), *obowiązany* ('een persoon die ergens toe verplicht is'), *pozwany* ('gedaagde'), *uprawniony* ('gemachtigde').
 - met een adjectief als grondwoord, zoals *biegły* ('gerechtsdeskundige'), *zmarły* ('overledene'), *zainteresowany* ('belanghebbende', 'geïnteresseerde').
- Ongelede woorden zoals *dziecko* ('kind'²), *osoba* ('persoon'), *powód* ('klager'), *strona* ('partij').

² De vertalingen vanuit het Pools naar het Nederlands zijn van de hand van de auteur van deze bijdrage.

- Samenstellingen
 - met het bindmorfeem *-o-* en het achtervoegsel *-ca*, zoals *spadkobierca* ('erfgenaam'), *spadkodawca* ('erflater'), *wnioskodawca* ('aanvrager', 'verzoeker').
 - met het bindmorfeem *-o-* en het achtervoegsel *-ni*, zoals *maloletni*³ ('minderjarige').
 - met het voorvoegsel *współ-*, zoals *współspadkobierca* ('mede-erfgenaam'), *wspóluczestnik* ('mede-betrokkene'), *współwłaściciel* ('mede-eigenaar').
- Leenwoorden, zoals *adwokat* ('advocaat'), *konsument* ('consument'), *kurator* ('curator', 'voogd'), *mediator* ('mediator'), *notariusz* ('notaris').
- Woordgroepen, zoals *obciążony obowiązkiem wykonania dalszego zapisu* ('degene die belast is met de uitvoering van verdere legaten').

4.1. Verdeling naar omvang en frequentie van het woordvormingsprocedé binnen het corpus

Het Poolstalige corpus bevat 148.807 woorden en 6565 hiervan zijn persoonsnamen. Binnen deze groep bestaan er grote verschillen als we kijken naar de omvang en de frequentie van het woordvormingsprocedé (Diagram 1).

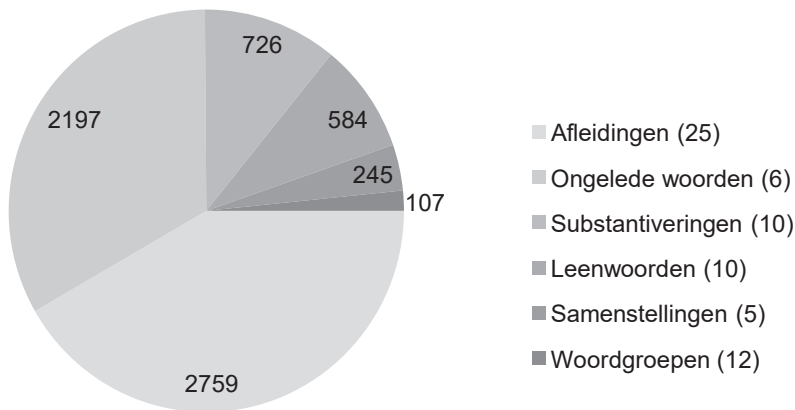

Diagram 1. Omvang en frequentie van woordvormingsprocedés

In het bovenstaande cirkeldiagram is de frequentie weergegeven, d.i. het aantal keren dat persoonsnamen binnen de betreffende subgroep in het corpus

³ In dit geval een samenstelling van een adjectief (*maly*) en een substantief (*lat*) met elkaar verbonden door het bindmorfeem *-o-* voorzien van het achtervoegsel (*-ni*) en met een klinkerwisseling van de stamklinker van *a* naar *e*.

voorkomen, terwijl in de legenda naast de naam van het woordvormingsprocedé het percentage afgelezen kan worden.

4.1.1. Afleidingen

Met een oogopslag is in diagram 1 te zien dat afleidingen qua omvang en frequentie de grootste subgroep vormen (47%), wat erop duidt dat dit woordvormingsprocedé van buitengewoon belang is binnen het Poolse erfrecht. Hierbij dient opgemerkt te worden dat er binnen deze subgroep tevens een grote variatie bestaat, zie hiervoor diagram 2.

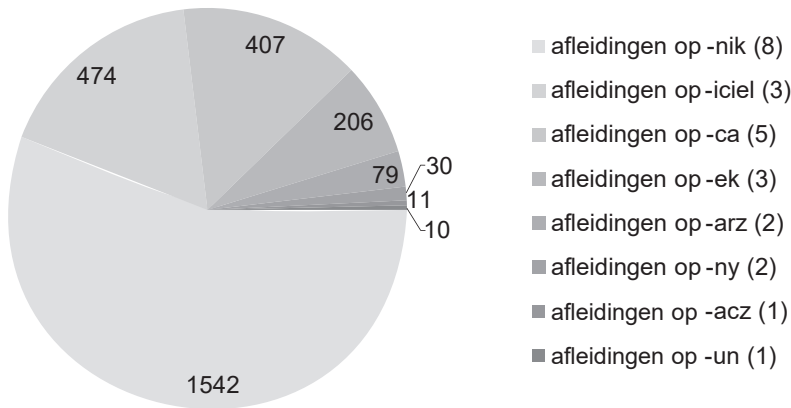

Diagram 2. Omvang en frequentie binnen de subgroep afleidingen

• Afleidingen door middel van een achtervoegsel

Binnen de subgroep afleidingen vertegenwoordigen de afleidingen door middel van een achtervoegsel de grootste groep (90%) en kunnen er de volgende achtervoegsels worden onderscheiden: *-nik*, *-iciel*, *-ca*, *-ek*, *-arz*, *-ny*, *-acz* en *-un*.

Het leeuwendeel van de afleidingen heeft *-(n)ik* als achtervoegsel en verder een werkwoordsstam, een substantief of een adjectief als grondwoord (50%). Alleen als het grondwoord een werkwoordsstam is, kunnen de door deze persoonsnamen benoemde juridische rollen morfologisch geanalyseerd worden. Bij substantivische en adjectivische grondwoorden is dit niet meer mogelijk, wat van hun vergaande lexicalisering getuigt.

Hoewel de vorming van persoonsnamen door middel van afleiding een breed scala aan mogelijkheden biedt, prevaleren in het Poolse erfrecht woordgroepen die op uiteenlopende wijze zijn gestructureerd. Het voorkomen van relatief veel woordgroepen met een benoemingsfunctie laat zich aan de ene kant verklaren door het streven van juristen naar een zo nauwkeurig mogelijke weergave van

alle kenmerken van de betreffende rol. Aan de andere kant komt dit ook voort uit de in wezen beperkte mogelijkheden van het woordvormingssysteem voor terminologische doeleinden. Deze beperkingen zijn veelal van fonologische aard zoals bijvoorbeeld wat de distributie van de achtervoegsels *-iciel* (*Morfologia*, 402) en *-ek* (425) betreft. Afleidingen op *-acz* (0,5%) en *-ca* (13%) zijn in het erfrecht ondervetegenwoordigd, hoewel ze tot de meest productieve afgeleide achtervoegsels onder de Poolse persoonsnamen gerekend worden (401). Een andere beperking bij de vorming van persoonsnamen berust op het feit dat de deelnemers aan rechtszaken in Polen niet op basis van twee of meer motieven tegelijk benoemd kunnen worden, omdat er voor de vorming van dergelijke samengestelde substantieven in het Pools geen productief procedé voorhanden is. De samenstellende afleiding, zoals dit benoemingsprocedé structureel wordt genoemd, speelt geen wezenlijke rol, omdat er maar weinig lexemen zijn die zich lenen als grondwoord voor de vorming van dit soort substantieven.

De afleidingen met het achtervoegsel *-ca* (13%) zijn met vijf persoonsnamen vertegenwoordigd. Het zijn de persoonsnamen: *dozorca* ('opziener'), *nabywca* ('koper'), *radca* ('rechtskundig adviseur'), *wykonawca* ('uitvoerder') en *zarządca* ('beheerder') die uit de geprefigeerde werkwoorden: *dozorować* ('toezicht houden'), *nabywać* ('kopen'), *radzić* ('adviseren'), *wykonywać* ('uitvoeren') en *zarządzać* ('beheren') werden afgeleid.

De drie afleidingen met het achtervoegsel *-iciel* (15%): *przedstawiciel* ('vertegenwoordiger'), *wierzyciel* ('schuldeiser') en *właściciel* ('eigenaar') hebben een semantische structuur die verregaand gelexicaliseerd is vanwege hun ondoorzichtige motiveringsrelatie (*Morfologia* 402).

De persoonsnamen *krewny* (bloedverwant) en *wstępny* (bloedverwant in opgaande lijn) (1%) zijn in zoverre gelexicaliseerd dat men nu alleen nog maar van hun gestructureerdheid kan spreken (Grzegorzczkowska & Puzynina 246).

Nauwelijks vertegenwoordigd in de groep juridische persoonsnamen zijn afleidingen door middel van de achtervoegsels *-acz* (0,5%), *-ek* (7%) en *-un* (0,5%). Het zijn afleidingen met een werkwoordsstam als grondwoord zoals *posiadacz* ('bezitter', 'houder'), *świadek* ('getuige') en *opiekun* ('voogd') waarvan de betekenis zich eenvoudig uit de grondwoorden: *posiadać* ('bezitten', 'houden'), *świadczyć* ('getuigen') en *opiekować się* ('zorgen voor') laat herleiden.

• Afleidingen zonder toevoegsel

De afleidingen zonder tussenvoegsel vormen slechts 10% van de afleidingen en kunnen worden opgedeeld in afleidingen zonder tussenvoegsel met een deelwoord als grondwoord (8%) en zulke met een adjectief als grondwoord (2%). Bij de afleidingen met een deelwoord als grondwoord komen de vormen van het voltooid deelwoord net zo vaak voor als de vormen van het tegenwoordige deelwoord. Het gebruik van het tegenwoordige of het voltooid deelwoord hangt

ervan af, of een persoon een actieve of een passieve rol in een rechtszaak moet vervullen. Een typische eigenschap van deze persoonsnamen is het feit dat bij het substantivische gebruik van de deelwoorden de werkwoordelijke aanvulling haar naamsvorm behoudt en niet weglaatbaar is, behalve als de basissemantiek reeds de vereiste juridische informatie bevat zoals *obciążony dalszym zapisem* ('degene die belast is met de uitvoering van verdere legaten') – *obciążony* ('lasthebber'), *uprawniony do zachowku* ('legitimarisch') – *uprawniony* ('gerechtigde'), maar: *obdarowany* ('begiftigde'), *wydziedziczony* ('onterfde erfgenaam'), *zainteresowany* ('belanghebbende', 'geïnteresseerde').

4.1.2. Ongelede woorden

De ongelede woorden vormen qua frequentie de op een na grootste subgroep (33%), maar hierbij moet opgemerkt worden dat de variatie binnen de ongelede woorden zeer gering genoemd kan worden. De lexemen zoals *strona* ('partij') en *osoba* ('persoon') vertonen om tekstspecifieke redenen een buitengewoon hoge frequentie.⁴ De reden hiervoor is dat deze ongelede woorden in principe in hun algemene betekenis worden gebruikt, voor zover in de bovengenoemde wetteksten hun juridisch relevante betekenissenmerken niet worden geaccentueerd. Een dergelijke terminologische accentuering wordt goed duidelijk bij het lexem *strona* dat in de rechtstaal uitsluitend van toepassing is op een persoon of personen die bij een rechtszaak zijn betrokken.

4.1.3. Samenstellingen

De samenstellingen vormen een bescheiden 10% van de persoonsnamen in het corpus en kunnen als volgt worden opgedeeld:

- Samenstellingen met het bindmorfeem *-o-* en het achtervoegsel *-ca* (x persoonsnamen), zoals *spadkobierca* ('erfgenaam'), *spadkodawca* ('erflater'), *wnioskodawca* ('aanvrager', 'verzoeker').
- Samenstellingen met het bindmorfeem *-o-* en het achtervoegsel *-ni* (x persoonsnamen), zoals *maloletni* ('minderjarige').
- Samenstellingen met het voorvoegsel *współ-* (x persoonsnamen), zoals *współspadkobierca* ('mede-erfgenaam'), *współuczestnik* ('mede-betrokkene'), *współwłaściciel* ('mede-eigenaar').

Samenstellingen met het achtervoegsel *-ca*, zoals *spadkobierca* ('erfgenaam'), *spadkodawca* ('erflater') en *wnioskodawca* ('aanvrager', 'verzoeker') worden bin-

⁴ *Strona* komt 970 keer in het corpus voor, *osoba* 835 keer.

nen de Poolse taalkunde als substantivische samenstellingen beschouwd met een substantief als grondwoord en een werkwoordsstam als nadere aanvulling die door het bindmorfeem *-o-* met elkaar worden verbonden (*Morfologia* 401; Masojć 22).

Samenstellingen met het achtervoegsel *-ni*, zoals *maloletni* zijn tekstsoortgebonden. De term *maloletni* is de aanduiding van een persoon die volgens het Poolse Burgerlijk Wetboek noch de leeftijd van 18 jaar heeft bereikt noch een huwelijk is aangegaan. In het civiel recht meer in het bijzonder in familie- en erfzaken wordt de term gebruikt om de volledige handelingsonbekwaamheid (voor personen tot 13 jaar) en de beperkte handelingsbekwaamheid (voor personen tussen 13 en 18 jaar) van deze personen tot uitdrukking te brengen (*Kodeks Cywilny. Księga pierwsza. Część ogólna*, art. 10 § 1 en 2).

Samenstellingen met het voorvoegsel *współ-* worden in het corpus voornamelijk vertegenwoordigd door samenstellingen bestaande uit het bijwoord *współ-* ('mede-') en een substantief. In de Poolse taalkunde worden ze als eenzijdig gemotiveerde samenstellingen beschouwd (*Morfologia* 464), omdat het bepalende lid *współ-* ('mede-') een gebonden morfeem is dat bovendien in samenstellingen met zowel een substantief *współspadkobierca* ('mede-erfgenaam'), *współuczestnik* ('mede-betrokkene'), *współwłaściciel* ('mede-eigenaar') als met een werkwoordsstam als grondwoord *współdziałać* ('gezamenlijk handelen', 'samenwerken'), *współuczestniczyć* ('mede deelnemen'), *współpracować* ('medewerken', 'samenwerken') voorkomt. De enige uitzondering hierop is een samenstelling van het type *maloletni* ('minderjarigen') bestaande uit een adjectief en een substantief.

4.1.4. Leenwoorden

Gelet op hun frequentie komen leenwoorden in het corpus op de vierde plaats (8%), maar zijn qua aantal persoonsnamen net zo goed vertegenwoordigd als de substantiveringen. De in het erfrecht aanwezige leenwoorden zijn zonder uitzondering internationalismen, zoals *adwokat* ('advocaat'), *konsument* ('consument'), *kurator* ('curator', 'voogd'), *minister* ('minister'), *prezes* ('voorzitter') en de met deze persoonsnamen verbonden juridische roldragers vervullen dan ook in hoge mate vergelijkbare functies die deze personen ook in andere rechtssystemen uitoefenen.

4.1.5. Woordgroepen

In de subgroep woordgroepen (2%) vertoont het lexeem *osoba* ('persoon') de hoogste frequentie in het corpus en fungeert daarbij als kern van een zelfstandig-naamwoordgroep. De betreffende juridische rol wordt in de vorm van een betrekkelijke bijzin, een bijvoeglijke bepaling of een bijvoeglijk gebruikt deelwoord uitgedrukt zoals *osoba, na rzecz której działa zarządca sukcesyjny* ('persoon voor

wie de executeur de nalatenschap afwikkelt’), *osoba powołana jako spadkobierca ustawowy lub testamentowy* (‘persoon benoemd tot wettelijk of testamentairerfgenaam’), *osoba pozostająca pod władzą rodzicielską lub opieką osoba blisko spadkodawcy* (‘persoon over wie een naaste van de erflater het ouderlijk gezag uitoefent of voor wie deze de zorg draagt’). Wanneer het noodzakelijk is om de juridische rol nader te benoemen, treden ook gesubstantiveerde deelwoorden of afgeleide persoonsnamen als kern van woordgroepen op, zoals *obdarowany wcześniej* (‘begiftigde aan wie op een eerder tijdstip werd geschonken’), *zainteresowani spadkiem* (‘belanghebbenden in een nalatenschap’), *samoistny posiadacz rzeczy* (‘bezitter’), *uczestnik postępowania* (‘procespartij’). Deze nauwkeurige inbedding van alle kenmerken behorende bij een juridische rol die pas door de toevoeging van een zinsdeel mogelijk wordt, draagt door het veelvuldige gebruik van deze woordgroepen bij aan hun verankering in de juridische woordenschat.

5. Woordstructuur van persoonsnamen in het Nederlandse erfrecht

De Nederlandse persoonsnamen zijn gelet op hun structuur:

- Afleidingen
 - door middel van een achtervoegsel ‘-aar’ (‘-enaar’), ‘-er’ en ‘-ster’
 - met een substantief als grondwoord zoals ‘rechter’, ‘schuldenaar’, ‘eigenaar’.
 - met een werkwoord als grondwoord zoals ‘verzoeker’, ‘eiser’, ‘vereffenaar’.
 - door middel van een substantiverings-e
 - met een adjectief als grondwoord zoals ‘belanghebbende’, ‘rechthebbende’, ‘deskundige’.
 - met een werkwoord als grondwoord zoals ‘geëxecuteerde’, ‘gedaagde’, ‘gemachtigde’.
- Ongelede woorden zoals ‘kind’, ‘lid’, ‘ouder’, ‘partij’, ‘persoon’.
- Samenstellingen
 - substantief + substantief zoals ‘voorzieningenrechter’, ‘echtgenoot’, ‘boedelnotaris’
 - Copulatieve samenstellingen met een koppelteken zoals ‘rechter-commissaris’, ‘derde-beslagene’, ‘procureur-generaal’
 - Samenstellende afleidingen zoals ‘beslaglegger’, ‘deurwaarder’, ‘erflater’.
 - Leenwoorden zoals ‘advocaat’, ‘executeur’, ‘legataris’, ‘legitimaris’, ‘notaris’.

5.1. Verdeling naar omvang en frequentie van het woordvormingsprocedé binnen het corpus

Het Nederlandstalige corpus bevat 140.652 woorden en 5901 hiervan zijn persoonsnamen. Binnen deze groep bestaan er grote verschillen als we kijken naar de omvang en de frequentie van het woordvormingsprocedé (Diagram 3).

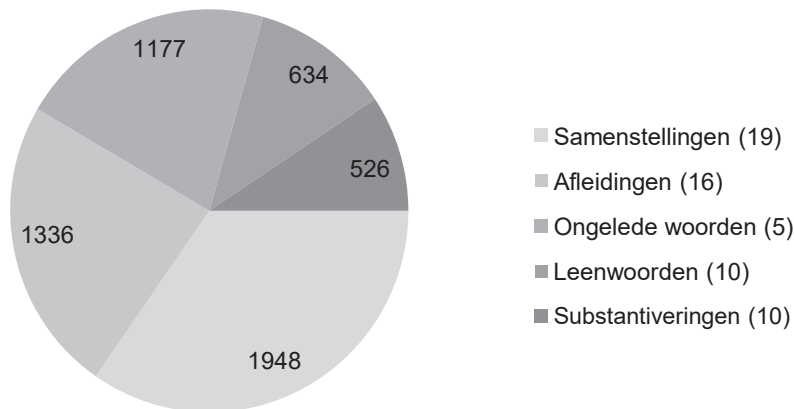

Diagram 3. Omvang en frequentie van woordvormingsprocedés

In het cirkeldiagram hierboven is de frequentie weergegeven, terwijl in de legenda naast de naam van het woordvormingsprocedé het aantal verschillende persoonsnamen binnen deze subgroep is aangegeven.

5.1.1. Afleidingen

De grootste subgroep qua omvang en frequentie vormen de afleidingen (36%), wat erop duidt dat binnen het Nederlandse erfrecht dit woordvormingsprocedé een belangrijke rol speelt (Diagram 3). Binnen deze subgroep bestaan er echter ook aanzienlijke verschillen (Diagram 4).

• Afleidingen met het achtervoegsel ‘-aar’ (‘-enaar’), ‘-er’ en ‘-ster’

De subgroep afleidingen bestaat op zijn beurt weer uit afleidingen gevormd door middel van een achtervoegsel ‘-aar’ (‘-enaar’), ‘-er’ en ‘-ster’ met als grondwoord een substantief zoals ‘rechter’, ‘schuldenaar’, ‘eigenaar’ (41%) of een werkwoord zoals ‘verzoeker’, ‘eiser’, ‘vereffenaar’ (21%) die zowel wat de omvang als ook het aantal verschillende persoonsnamen op de eerste plaats komen.

De afleidingen met het achtervoegsel ‘-aar’ (‘-enaar’), ‘-er’ en ‘-ster’ behoren voor het merendeel tot de algemene woordenschat: ‘eiser’, ‘schuldenaar’, ‘ver-

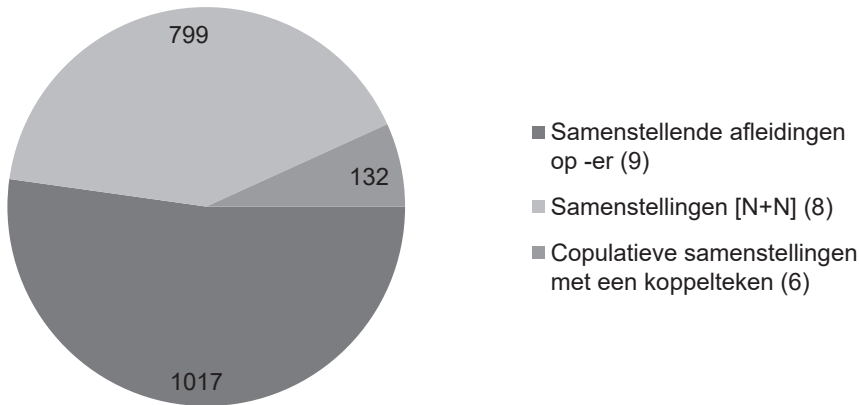

Diagram 4. Omvang en frequentie binnen de subgroep afleidingen

tegenwoordiger'. Tekstsoortgebonden zijn daarentegen 'rechter', 'vereffenaar', 'verzoeker'. Ook de afleidingen met een substantiverings-e maken grotendeels deel uit van de algemene woordenschat zoals 'deskundige', 'belanghebbende', 'gemachtigde', terwijl 'geëxecuteerde', 'gedaagde', 'rechthebbende' eerder gebonden zijn aan de tekstsoort.

De persoonsnamen met het achtervoegsel '-aar' ('-enaar'), '-er' en '-ster' die tot de algemene woordenschat behoren, beschikken over een te ruime extensie voor juridische aangelegenheden, daarom worden ze door een attributie in de vorm van een bepalend lid bij de afleiding beperkt: 'eiser' → 'eiser in conventie', 'eiser in reconventie', 'vertegenwoordiger' → 'zaakvertegenwoordiger', 'procesvertegenwoordiger'.

De bepalende leden bakenen het taakgebied af waarbinnen de betreffende persoon een actieve rol speelt. De tekstsoortgebonden afleidingen, zoals 'rechter', 'vereffenaar' en 'verzoeker' zijn minder geneigd om samenstellingen te vormen, omdat ze geen nadere bepaling benodigen om de betreffende persoon te identificeren.

Het achtervoegsel '-aar' ('-enaar'), '-er' en '-ster' voegt aan de afgeleide persoonsnamen de betekenis toe dat het een (mannelijke) persoon betreft die de door het werkwoord genoemde handeling verricht (*Algemene Nederlandse Spraakkunst* § 12.3.1.4.iii.1 b). De grondwoorden duiden een juridisch relevante handeling aan die een persoon bij de uitvoering van de erfrechtelijke zaak dient te verrichten. Er bestaat dus een vergaande analogie tussen de vorming van juridische persoonsnamen en de alledaagse beroepsaanduidingen met het achtervoegsel '-aar' ('-enaar'), '-er' en '-ster', waarbij het grondwoord een dominerende handeling uitdrukken, zoals bij 'bakker', 'leraar' en 'metselaar'.

• Afleidingen met een substantiverings-e

De afleidingen gevormd door middel van een substantiverings-e met als grondwoord een adjectief zoals ‘belanghebbende’, ‘rechthebbende’, ‘deskundige’ (23%) of een werkwoord zoals ‘geëxecuteerde’, ‘gedaagde’, ‘gemachtigde’ (15%) komen binnen de subgroep afleidingen op de tweede plaats.

Gesubstantiveerde adjectieven zijn vanuit denotatief perspectief oninteressant, omdat personen alleen op grond van eigenschappen benoemd kunnen worden die op hen betrekking hebben en deze zijn in juridische context van ondergeschikt belang, zoals bijvoorbeeld in de algemene woordenschat de persoonsbenamingen ‘de afvallige’, ‘de blinde’, ‘de dode’ enz. Bovendien drukken adjectieven eigenschappen of relaties tussen twee grootheden uit die langdurig van aard zijn, terwijl juridische relaties tussen twee personen in het kader van een rechtszaak meestal van korte duur zijn. De gesubstantiveerde adjectieven in het corpus zijn dan ook van dien aard dat ze een persoon in een langdurige relatie aanduiden, zoals ‘de derde’, ‘de deskundige’, ‘de minderjarige’. Het betreft hier trouwens overkoepelende termen ten opzichte van de gebruikelijke persoonsnamen die goeddeels gelexicaliseerd zijn en dus ook onafhankelijk van de context begrijpelijk zijn.

De persoonsnamen die verbaal gemotiveerd zijn, en waarvoor er geen gebruikelijke benoemingsvormen voorhanden zijn, worden niet met woordvormingsmiddelen, maar door de substantivering van het betreffende deelwoord gevormd. Afhankelijk van de beoogde actieve of passieve rol binnen het kader van de rechtszaak, wordt het tegenwoordige deelwoord respectievelijk het voltooid deelwoord gesubstantiveerd. Aldus hebben substantieven gebaseerd op een tegenwoordig deelwoord een actieve betekenis, zoals bijvoorbeeld ‘de belanghebbende’, ‘de beslagene’, ‘de langstlevende’, ‘de overledene’, ‘de rechthebbende’. Persoonsnamen gemotiveerd door een voltooid deelwoord benoemen personen aan wie in een rechtszaak een passieve rol wordt toebedeeld, bijvoorbeeld ‘de begunstigde’, ‘de gedaagde’, ‘de geëxecuteerde’, ‘de gerechtigde’.

De substantiveringen van onovergankelijke werkwoorden zijn ten opzichte van de overgankelijke werkwoorden getalsmatig in de minderheid en duiden op personen wier handeling nog duurt, zoals ‘de langstlevende’, óf reeds is afgesloten, zoals bijvoorbeeld de ‘overledene’.

De meeste gesubstantiveerde persoonsnamen stelen op geprefigeerde werkwoorden zoals bijvoorbeeld ‘de overledene’, ‘de overlevende’ of verbale woordgroepen zoals de ‘belanghebbende’.

De neiging tot substantivering van uit deelwoorden bestaande grondwoorden wordt ingegeven door de juridische noodzakelijkheid om personen van een aanvullend onderscheidend criterium te voorzien dat of in het bepalende lid dan wel in het voorvoegsel genoemd wordt. Het gaat hier dan vaak om een tijdgebonden rol in een erfrechtelijke zaak, bijvoorbeeld ‘de eerstaangewezene’, ‘de eerstgenoemde’, ‘de laatstgenoemde’, ‘de langstlevende’, ‘de opvolger’, ‘de overlevende’.

5.1.2. Ongelede woorden

De subgroep ongelede woorden kent een grote omvang (20%), maar wordt in tegenstelling tot de samenstellingen en de afleidingen slechts door vijf persoonsnamen ‘partij’, ‘persoon’, ‘lid’, ‘kind’ en ‘ouder’ in het corpus vertegenwoordigd. Doordat ongelede woorden tot de algemene woordenschat behoren, zijn ze veelvuldig inzetbaar, maar worden in juridische documenten door nauwkeurigere of gespecialiseerde aanduidingen vervangen, waarvan de betekenisomvang vaak ruimer is dan die van de ongelede woorden, zodat ze in een zo groot mogelijk aantal situaties kunnen worden toegepast.

Een voorbeeld hiervan is de persoonsnaam ‘kind’ dat twee betekenisvarianten kent: 1. ‘mens in onvolwassen staat’, 2. ‘afstammeling’, ‘nakomeling’ (Van Dale 1422). Onder ‘afstammeling’ worden alle mensen begrepen die lichamelijk van iemand afstammen, dus ‘kinderen’, ‘kleinkinderen’, ‘achterkleinkinderen’ enz. Als men deze begrippen met elkaar vergelijkt, dan blijkt de eigenschap leeftijd voor het algemene taalgebruik een sleutelrol te spelen, terwijl het voor de begrippen ‘afstammeling’ en ‘nakomeling’ nagenoeg irrelevant is. De eigenschap bloedverwantschap is voor deze begrippen primair, terwijl dit kenmerk bij het begrip ‘kind’ eerder op de achtergrond staat. Dit is dan ook de reden dat het ongelede woord *kind* in het erfrecht een meer gespecialiseerde intentie heeft die aanvullend lexicaal in de vorm van een attribuut nader bepaald wordt, bijvoorbeeld ‘biologisch kind’, ‘gemeenschappelijk kind’, ‘echtelijk kind’, ‘buitenechtelijk kind’, ‘geadopteerd kind’, ‘kind uit een eerste/vorige huwelijk’.

Bovendien bieden de begrippen ‘afstammeling’ en ‘nakomeling’ de mogelijkheid om onnauwkeurige persoonsnamen (‘achterkleinkind’, ‘achterneef’, ‘halfbroer’, ‘halfzus’, ‘stiefkind’) te vermijden en de plaats van ontbrekende of ambigue persoonsnamen in het Nederlands (‘echtgenoot van de neef’, ‘echtgenoot van de schoonzus’, ‘oom van moederskant’, ‘de broers en zussen van de erflater’) in te nemen. Dit voorbeeld laat zien dat er begripsmatige specificatie door de abstractie van juridisch onbetekenende betekeniskenmerken van een algemeen-talig ongeleed woord plaatsvindt dat vervolgens gecodificeerd en uiteindelijk in de vaktaal opgenomen wordt, zodat met vaktalige begrippen onafhankelijk van hun talige context hun intentie tot uitdrukking kan worden gebracht.

Bij het gebruik van de ongelede woorden ‘persoon’ en ‘partij’ is het tegenovergestelde het geval. Met deze persoonsnamen worden mensen aangeduid die rechtshandelingen verrichten zonder dat de intentie van hun juridische rol in het grondwoord nader wordt bepaald. De precieze juridische rol wordt eerst in de talige context door een keur aan attributen gerealiseerd zoals ‘een tussenbeidekomende persoon’, ‘een uitgesloten persoon’, ‘de persoon die een vordering heeft’, ‘de meest gerede partij’, ‘een partij die gehouden is als getuige een verklaring af te leggen’. De woordgroepstructuur maakt het mogelijk bijkomende eigenschappen

van een juridische rol toe te voegen, omdat het syntactische systeem hiervoor meer mogelijkheden biedt, terwijl het woordvormingssysteem in dit opzicht beperkt is.

5.1.3. Samenstellingen

De subgroep samenstellingen bestaat merendeels uit samenstellingen van twee substantieven (88%), zoals ‘voorzieningenrechter’, ‘echtgenoot’, ‘boedelnotaris’, en voor een klein deel uit zogenaamde copulatieve samenstellingen met een koppelteken (12%), zoals ‘rechter-commissaris’, ‘derde-beslagene’, ‘procureur-generaal’.

In het algemeen zijn juridische persoonsnamen op één motief gebaseerd, maar er zijn er ook met twee benoemingsmotieven. Kenmerkend voor dit benoemingsproces zijn samenstellingen en samenstellende afleidingen (waarover meer in 5.1.4.) waarvan de structuur uitermate geschikt is om een verscheidenheid aan rollen weer te geven, vooral omdat de verschillende benoemingsmotieven doorzichtig zijn. Het grondwoord dat ook wel het bepaalde lid wordt genoemd, benoemt de juridische rol die een persoon in een rechtszaak speelt, terwijl het bepalende lid deze rol nader invult, zoals ‘derde-begunstigde’, ‘derde-belanghebbende’, ‘derde-schuldenaar’.

Het bepaalde lid kan een ongeleed woord zijn met een overeenkomstig bepalend lid, zoals ‘stiefkind’, ‘pleegkind’, ‘kleinkind’, ‘wederpartij’, ‘rechtspersoon’, ‘tussenpersoon’, een afleiding op ‘-er’/‘-aar’, zoals ‘belangenbehartiger’, ‘derde-schuldenaar’, ‘hoofdgerechtigde’ óf een gesubstantiveerd deelwoord, zoals ‘de eerstaangewezen’, ‘de eerststervende’, ‘de langstlevende’.

Met de afzonderlijke constituenten worden reeksen woorden gevormd die het gemakkelijker maken ze te begrijpen en ze toe te passen. Deze lexicale trend kan aan de hand van het begrip ‘erf(enis)’ onder de loep worden genomen dat steeds weer door andere begrippen nader bepaald wordt. Hier enkele voorbeelden: ‘erfbelasting’, ‘erfdeel’, ‘erfdochter’, ‘erfgenaam’, ‘erfgerechtigde’, ‘erfgoed’, ‘erfhuis’, ‘erfopvolger’, ‘erfrente’, ‘erfschuld’, ‘erfstelling’, ‘erftaks’, ‘erftante’, ‘erfwet’, ‘erfzoon’. Het begrip ‘erf(enis)’ vervult in de bovenstaande opsomming de functie van het bepalende lid met steeds een ander bepaald lid en vormt daarmee een reeks die overeenkomstig hetzelfde procedé is opgebouwd.

5.1.4. Samenstellende afleidingen

Samenstellende afleidingen (14%) bestaan uit syntactische woordgroepen en onderscheiden zich van samenstellingen door de wijze waarop ze gevormd worden, met andere woorden: de persoon als categorie wordt niet lexicaal, maar uitsluitend middels het achtervoegsel ‘-er’ weergegeven, bijvoorbeeld ‘erflater’, ‘deurwaarder’, ‘beslaglegger’ en ‘bewindvoerder’. Kenmerkend voor de samenstellende afleiding is tevens dat het laatste gedeelte niet afzonderlijk kan voorkomen:

‘later’, ‘waarder’, ‘legger’ of ‘voerder’ komen niet zelfstandig voor (*Algemene Nederlandse Spraakkunst* 12.3.3).

5.1.5. Leenwoorden

De leenwoorden vormen slechts 11% van het Nederlandse corpus onder hen bevinden er zich veel internationalismen zoals: ‘advocaat’, ‘arbiter’, ‘curator’ en ‘notaris’ die tevens de hoogste frequentie binnen deze subgroep hebben. De resterende leenwoorden zijn vrijwel allemaal uit het Frans ontleend en aan de Nederlandse spelling aangepast. Het betreft de bastaardwoorden: ‘dispacheur’, ‘executant’, ‘executeur’, ‘griffier’, ‘legataris’ en ‘legitimaris’.

6. Contrastieve vergelijking van de juridische persoonsnamen

Als men de Nederlandse en Poolse benamingen voor personen die een juridische rol dragen in erfrechtelijke zaken met elkaar vergelijkt, laten zich de navolgende overeenkomsten en verschillen vaststellen.

De keuze aan motieven waarmee deze personen worden aangeduid, is afhankelijk van het rechtssysteem, en de daarmee verbonden rechtstaal van het betreffende land. De verschillen in rechtssystemen en de daartoe behorende wettelijke regelingen leiden tot andere benoemingsbehoeften en -handelingen die in de rechtstaal tot uitdrukking komen. Het gebrek aan equivalentie is dus in dit geval terug te voeren op de systeemgebondenheid⁵ van de rechtstalen (De Groot 16–18). Een goed voorbeeld van systeemgebondenheid van de rechtstaal is het wettelijk geregelde juridische beroep *radca prawny* (‘rechtskundig adviseur’) dat in het Poolse rechtssysteem niet alleen een beschermde titel is en een afgeronde rechtenstudie vereist, maar tevens voorziet in een verplichte stage tegen betaling als ook in een afsluitend examen voor *radca prawny* (*Ustawa o radcach prawnych, art. 24*). Sinds 1 juli 2015 kan een *radca prawny* tevens in strafzaken de rol van verdediger op zich nemen die voordien uitsluitend was weggelegd voor advocaten (*Kodeks postępowania karnego, art. 82*). Het Nederlandse rechtssysteem kent

⁵ Onlangs hebben Paluch & Owsiniński (2020a: 40–43; 2020b: 264) gepoogd aan te tonen dat ook het zogenaamde linguïstische wereldbeeld van de wetgevers verantwoordelijk zou zijn voor een gebrek aan equivalentie doordat de talige weergave van de term de juridische lading ervan niet zou dekken. Aan de hand van de erfrechtelijke termen *Erblasser* (‘erflater’) en *spadkodawca* (‘erflater’) en het feit dat de overledene in het Duits de erfenis ‘nalaat’, maar in het Pools de overledene de erfenis ‘geeft’ en de erfgenaam deze ‘neemt’ menen zij een verschil in wereldbeeld waar te nemen, wat mijns inzien erg vergezocht is en ook niet voor de door hen beweerde verwarring zorgt bij personen die ermee geconfronteerd worden.

ook ‘rechtskundig adviseurs’, maar noch is de titel wettelijk beschermd noch wordt er een rechtenstudie van hen verlangd. Het is een persoon die advies geeft in juridische zaken. Dat kan een advocaat of jurist zijn, maar ook eender wie (*Fockema Andreae’s Juridisch Woordenboek* 277). Een rechtskundig adviseur kan in Nederland geen belangenbehartiger in rechtszaken zijn voor een partij (of meerdere partijen met een identiek belang) zoals in Polen.

Desalniettemin kunnen er opvallende overeenkomsten bij de keuze van de benoemingsmotieven vastgesteld worden. Het feit dat men deze verkiest bij de benoemingshandeling getuigt van hun juridische relevantie. De in deze bijdrage onderzochte roldragers werden in de meeste gevallen op grond van de door hen verrichte of nog te verrichten handelingen benoemd, dientengevolge worden de juridische persoonsbenamingen middels werkwoorden respectievelijk werkwoordgroepen uitgedrukt, bijvoorbeeld ‘gerechtigde’ – *uprawniony*, ‘schenker’ – *darczyńca*, ‘volmachtgever’ – *mocodawca*. Bij persoonsnamen bestaande uit samenstellingen of woordgroepen speelt de verbale motivatie geen rol, omdat de roldrager vanwege de benoemingsstructuur lexicaal in de vorm van een substantief moet worden uitgedrukt, bijvoorbeeld ‘pleegouders’ – *rodzice zastępczy*, ‘erfgerechtigde’ – *uprawniony do dziedziczenia*.

Bovendien vertoont zowel de Nederlandse als de Poolse wetgeving een streven naar grote nauwkeurigheid bij de persoonsbenaming, wat tot uitdrukking komt in de trend om personen op grond van twee verschillende motieven te benoemen. Deze benoemingshandeling wordt in de beide talen met verschillende woordvormingsprocedés verwezenlijkt. In het Nederlands zijn dit samenstellingen en in het Pools woordgroepen, zoals ‘derde-beslagene’ – *osoba trzecia, która jest we władaniu ruchomości dłużnika*, ‘erfonwaardige’ – *spadkobierca niegodny dziedziczenia*.

Door middel van de diverse benoemingsprocedés worden de betekenisdragende elementen in de morfemische structuur verschillend uitgedrukt. Zo wordt bijvoorbeeld bij de Nederlandse benaming ‘de derde’ de categorie persoon slechts op de achtergrond meegedacht, terwijl deze in het Pools in de overeenkomstige benoemingsstructuur expliciet wordt weergegeven – *osoba trzecia*. Andersom wordt het in het Nederlands eerder lexicaal en in het Pools eerder met behulp van een achtervoegsel uitgedrukt, vergelijk ‘erfgenaam’ – *spadkobierca*, ‘echtgenoot’ – *małżonek*.

De vergelijking van de structureel-semanticke concretisering van de functionele benoemingscategorie juridische persoonsnamen geeft inzicht in de ingewikkeldheid ervan en de manieren waarop deze worden gevormd. In het algemeen kan gesteld worden dat er voor dit doel ongelede woorden, afleidingen, samenstellingen, substantiveringen en woordgroepen toegepast worden, maar dat ze qua omvang en frequentie verschillen. De vergelijking maakt duidelijk dat er bij de vorming van persoonsnamen in het Pools meer van afleidingen door middel

van achtervoegsels gebruikt wordt gemaakt dan in het Nederlands. Waar het de benoemingsprocedés betreft, overwegen in het Nederlands samenstellingen (35%), afleidingen (24%) en ongelede woorden (21%), terwijl in het Pools afleidingen (47%) en ongelede woorden (33%) de boventoon voeren. Deze vaststellingen reflecteren de algemene trends en de taalgebonden eigenaardigheden van de onderzochte benoemingsprocedés.

De kwantitatieve en de kwalitatieve onderbouwing van de hierboven geanalyseerde woordvormingscategorie in twee talen maakt het mogelijk conclusies te trekken voor de wijze waarop tussen deze twee talen gecompenseerd kan worden en dat is weer van belang voor de vertaling van juridische teksten. Er kan bijvoorbeeld op deze wijze gecompenseerd worden tussen Poolse woordgroepen en Nederlandse samenstellingen of samenstellende afleidingen, hoewel dit gepaard gaat met een geheel andere concretisering van de betekenisdragende elementen, want bij samenstellingen en samenstellende afleidingen is de semantische structuur bondiger dan bij woordgroepen. Met deze verschillen in de manier waarop persoonsnamen worden verwoord, moeten bij het vertaalproces rekening gehouden worden, omdat de vertaalde juridische term aan het doeltalige taalgebruik moet voldoen.

De betekenis van samengestelde persoonsbenamingen blijkt uit het samenspel van de betekenis van het bepalende lid en de categoriale betekenis van het gevormde woord, waardoor dit verschilt van het bepalende lid. De categoriale betekenis wordt bij afleidingen gedragen door het achtervoegsel, bij samenstellingen door het bepaalde lid en bij woordgroepen door de kern van de zelfstandig-naamwoordgroep. Bij substantiveringen is deze categoriale betekenis eerder ondoorzichtig, zodat contextuele informatie het gebrek aan identificerende elementen in de benoeming moet compenseren, om op deze wijze het juiste begrip van zulke persoonsnamen te vergemakkelijken.

Aangezien met de bovenstaande woordvormingsprocedés ook andere subklassen van persoonsbenamingen gevormd kunnen worden, zou er beweerd kunnen worden dat de door deze woordvormingsprocedés toegevoegde betekenis niet in staat zou zijn de specifieke juridische betekeniscomponent van samenstellingen en samenstellende afleidingen weer te geven, omdat ze te algemeen is. Desondanks is het goeddeels mogelijk hun lexicale betekenis op grond van de relatie tussen de door woordvormingsprocedés toegevoegde betekenis en lexicale betekenis van het bepalende lid te voorspellen, tenzij deze motiveringsrelatie ondoorzichtig respectievelijk atypisch voor de benoemingscategorie is, zoals dat in het benoemingsdomein bij een substantivische motivering het geval is. Een verdere beperking voor de voorspelbaarheid van de lexicale betekenis zijn die betekeniskenmerken die in de woordvormingsstructuur niet formeel geconcretiseerd worden.

7. Conclusie

Inzicht in en kennis van hun motivering, structuur en het onderliggende woordvormingsprocedé kan behulpzaam zijn bij het vertalen naar de betreffende doeltaal. Uitgaande van de motiveringsrelaties en de analogie kan ook bij gebrek aan een equivalent in de terminologie van het doeltaalrechtssysteem voor de te vertalen term uit de brontaal een subsidiaire oplossing gevormd worden. Als voorbeeld voor een subsidiaire oplossing kan gekeken worden naar de persoonsbenaming *lawnik* ('lekenrechter'). In Polen zijn er verschillende manieren om gewone burgers te laten deelnemen aan de rechtspraak en deze deelname wordt gegarandeerd door art. 182 van de *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej* ('Poolse grondwet'). Volgens de *Prawo o ustroju sądów powszechnych* ('wet op de rechterlijke organisatie') kan eenieder *lawnik* worden die de Poolse nationaliteit bezit, tussen de 30 en 70 jaar oud is, een middelbareschoolopleiding heeft afgerond en geen strafblad heeft. Een *lawnik* kan zowel in civiele zaken als ook in strafzaken rechtspreken en sinds 2018 maken ze zelfs deel uit van het *Sąd Najwyższy* ('Hooggerechtshof'). Bij de vertaling van deze term naar het Nederlands bestaat er geen direct equivalent, omdat er in het Nederlandse rechtssysteem geen rol is weggelegd voor de burger in de rechtspraak. Een subsidiaire oplossing kan in dit geval gevonden worden in het Belgische rechtssysteem dat een vergelijkbare, zij het minder uitgebreide deelname van burgers aan de rechtspraak voorziet. Het Belgische rechtssysteem heeft uiteraard zijn eigen rechtstaal, maar heeft tevens een officiële taal – het Nederlands – gemeen met Nederland. De rol van 'lekenrechter' in België is Nederlandse recipiënten met enige juridische kennis bekend, echter ook zonder kennis van de juridische rol van de 'lekenrechter' kan een taalgebruiker van het Nederlands zich er een beeld van vormen. De samenstelling 'lekenrechter' laat zich opdelen in twee woorden, nl. 'leek' en 'rechter'. De woordenboekdefinitie van 'leek' is een persoon die geen of weinig verstand van een bepaald vak heeft (Van Dale 1551). En een 'rechter' is een persoon die rechtspreekt (Van Dale 2327). Uit de betekenis van de afzonderlijke woorden laat zich zonder al te veel moeite een definitie afleiden: een persoon die rechtspreekt, maar niet veel of geen verstand heeft van rechtspreken. Een gebrek aan kennis en inzicht in dezen zou een passende vertaling bemoeilijken en slecht gevormde termen zouden hierdoor onvermijdelijk zijn, vooral ook omdat er tot op heden geen tweetalig juridisch woordenboek voor dit talenpaar beschikbaar is. Een passende vertaling van juridische persoonsnamen vergt daarom kennis van de benoemings-trends in de betreffende taal, van de soorten pendanten binnen een woordvormingscategorie en van de systeemgebonden verschillen op inhoudelijk en formeel niveau.

Uit het onderzoek waarvan de resultaten in deze bijdrage werden gepresenteerd, is gebleken dat de analyse van woordvormingsprocedés van nut kan zijn voor onderzoek naar de gestructureerdheid van de vaktalige woordenschat.

Hierbij konden zowel benoemingstrends als ook benoemingscompensaties vastgesteld worden die niet alleen van belang zijn om de juiste betekenis te kunnen opmaken, maar ook om het vertaalproces van juridische vakteksten te kunnen vergemakkelijken.

Bibliografie

Primaire literatuur

- Burgerlijk Wetboek Boek 4, Erfrecht*, 2021, www.wetten.overheid.nl/BWBR0002761/2018-09-19. Geraadpleegd 6 mei 2022.
- Kodeks Cywilny Księga czwarta, Spadki*, 2021, www.isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20200001740/U/D20201740Lj.pdf. Geraadpleegd 6 mei 2022.

Secundaire literatuur

- Algemene Nederlandse Spraakkunst*, geredigeerd door Walter Haeseryn *et al.* Martinus Nijhoff, 1997, 2021, §12.3.1.4.iii.1 b, e-ans.ivdnt.org/topics/pid/ans1203010403011ingtopic. Geraadpleegd 6 mei 2022.
- Betańska, Ewa, en Eryk Stachurski. *Egzamin na tłumacza przysięgłego. Tłumaczenie odpisów aktów stanu cywilnego*. Wydawnictwo C.H. Beck, 2018.
- De Groot, Gerard-René. “Juridisch vertalen: het overbruggen van verschillen tussen rechtsculturen en rechtssystemen”. *De kracht van vertaling – verrijking van taal en cultuur*, geredigeerd door Henri Bloemen *et al.* Platform Vertalen & Vertaalwetenschap, 1998, pp. 13–28.
- Grzegorzczkova, Renata *et al.*, redacteurs. *Morfologia. Gramatyka współczesnego języka polskiego*. Wydawnictwo Naukowe PWN, 1999.
- Grzegorzczkova, Renata, en Jadwiga Puzynina. *Słotwórstwo współczesnego języka polskiego*. Wydawnictwo Naukowe PWN, 1979.
- Kizińska, Anna. *Ekwiwalencja w tłumaczeniu tekstów prawnych i prawniczych. Polskie i brytyjskie prawo spadkowe*. Wydawnictwo C.H. Beck, 2015.
- Klimaszewska, Zofia. “Vaste woordverbindingen in het juridisch taalgebruik”. *Neerlandica Wratislaviensia*, vol. 14, 2003, pp. 135–139.
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.* (Dz.U. 1997, nr 78 poz. 483).
- Kubacki, Artur Dariusz. “Wybrane problemy przekładu niemieckich i polskich dokumentów z zakresu prawa spadkowego”. *Rocznik Przekładoznawczy*, vol. 3/4, 2007/2008, pp. 117–127.
- Maes, Fons (A.). “De overheid formuleert slecht: Regelingen en formuleren van de overheid”. *Overheid en burger: rechtstaat en communicatie: handelingen van het vierde Nederlands Taalcongres van de Vereniging Algemeen Nederlands*, geredigeerd door Marianne van Scherpenzeel. Vereniging Algemeen Nederlands, 1991, pp. 51–71.
- Masojć, Irena. *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Słotwórstwo rzeczowników*. Lietuvos edukologijos universiteti leidykla, 2015.
- Paluch, Anna, en Piotr Aleksander Owsiański. “O (nie)poprawności terminologii prawa spadkowego w polskim i niemieckim języku prawnym na przykładzie wybranych pojęć. Studium krytyczne”. *Głos prawa. Przegląd Prawniczy Allerhanda*, vol. 3, nr 1 (5), poz. 4, 2020 (a), pp. 37–52.

- . “Zum sprachlichen Weltbild in ausgewählten Begriffen aus dem Bereich des Erbrechts in der deutschen und polnischen Sprache”. *Colloquia germanica stetinensia*, vol. 29, 2020, pp. 255–276.
- Pintens, Walter. *Inleiding tot de rechtsvergelijking*. Universitaire Pers, 1998.
- Snel Trampus, Rita. “Het vertalen van vaktaal, in het bijzonder van juridische teksten”. *Handelingen Elfde Colloquium Neerlandicum: colloquium van docenten in de neerlandistiek aan buitenlandse universiteiten*, geredigeerd door Theo Hermans *et al.* IVN, 1991, pp. 193–207.
- Tryczyńska, Katarzyna. “Collocaties in het juridisch woordenboek van Fockema Andreae. Een frequentieanalyse”. *Neerlandica Wratislaviensia*, vol. 24, 2014, pp. 93–106.
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks postępowania karnego* (Dz.U. z 2022 r. poz. 1375).
- Ustawa z dnia 6 lipca 1982 r. o radcach prawnych* (Dz.U. z 2022 r. poz. 1166).
- Ustawa z dnia 27 lipca 2001 r. Prawo o ustroju sądów powszechnych* (Dz.U. 2001 nr 98, poz. 1070).
- Van Caspel, Ruud *et al.*, *Fockema Andreae's Juridisch Woordenboek*. Noordhoff Uitgevers, 2008.
- Van Dale Groot woordenboek van de Nederlandse taal*, geredigeerd door Ton den Boon *et al.* Van Dale Uitgevers, 2015.
- Van den Bergh, Govaert C. J. J. “Rechtstaal en rechtsvinding”. *Plus est en vous. Opstellen over recht en cultuur*. Tjeenk Willink, 1970, pp. 87–108.
- Van Riessen, Ben. “Familie en erfenis”. *U en de wet*. Uitgeversmaatschappij The Reader's Digest N.V., 1980, pp. 150–168.
- Wouters, Jos. “Wat is recht?”. *U en de wet*. Uitgeversmaatschappij The Reader's Digest N.V., 1980, pp. 8–20.

Muriel WATERLOT

ORCID: 0000-0002-1665-2543

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

Welke aanpak voor de Nederlandse vertaling van Poolse auditieve *verba sentiendi*?

Abstract

When translating verbs from auditory perception, the translator often limits himself to a semantic and syntactic analysis of the predicates in a sentence. However, there is also an enunciative dimension (i.e. the relationship between the speaker and the subject of auditory perception) to be taken into account. Linguists divide the verbs of auditory perception into two groups according to cognitive criteria: verbs of passive and active perception. In Polish, many auditory perception verbs have a prefix. In this article, we analyse how Polish passive auditory perception verbs and active auditory perception verbs are to be translated into Dutch.

Keywords: verbs of auditory perception, Polish prefixes, *verba sentiendi*, cognitive criteria, active auditory perception, passive auditory perception, translation strategies, translation analysis.

1. Aanleiding en doelstelling van dit onderzoek

De titel van dit artikel verwijst naar een vraag die ik me stelde toen de studenten van het eerste jaar van de masteropleiding neerlandistiek dit academiejaar (2021–2022) in het kader van de workshop ‘analyse vertaling literaire teksten’ een vertaalopdracht kregen waarbij ze zinnen met Poolse (geprefixeerde en niet-geprefixeerde) auditieve *verba sentiendi* moesten vertalen naar het Nederlands. Als brontekst koos ik fragmenten uit de *Zapiski więzienne* (Gevangenis-aantekeningen, 1982¹) van Kardinaal Stefan Wyszyński.² Ik opteerde voor een tekst van

¹ In 2006 werden de gevangenis-aantekeningen van Kardinaal Stefan Wyszyński uitgegeven in Polen (Uitgeverij: Warszawa-Choszczówka: Wydawnictwa im. Stefana kardynała Wyszyńskiego “Soli Deo”).

² Kardinaal Wyszyński was een onbetwistbare morele autoriteit voor de (Poolse) katholieken, een geestelijke medeschepper van sociale transformaties, die leidden tot de val van het commu-

Stefan Wyszyński omdat hij op 12 september 2021 zalig werd verklaard en in het bijzonder verbonden was aan de Katholieke Universiteit Lublin (KUL), eerst als student en doctorandus, vervolgens als bisschop van het diocees Lublin en groot-kanselier van de KUL, en tenslotte als primaat van Polen.

Kardinaal Wyszyński schreef de *Zapsiki więzienne* (1982) tijdens zijn drie jaar durende gevangenschap.³ Behalve een verslag van zijn persoonlijk dagelijks en geestelijk leven, bevatten zijn aantekeningen historisch waardevolle reflecties over de rol van kerk en staat in Polen, brieven, en gebeden en meditaties gelinkt aan natuurbeschrijvingen.

Voor de vertaalopdracht zelf koos ik willens en wetens voor fragmenten met auditieve waarnemingswerkwoorden die niet zomaar met *Google Translate* of *DeepL Translator* vertaald kunnen worden. Bij het nakijken van de vertalingen bleek dat meer dan 95% van de auditieve waarnemingswerkwoorden mét prefix door de studenten vertaald werden door *horen* of *zien*. Enkel *usłuchać* werd drie keer anders vertaald: twee keer door ‘advies krijgen’ en een keer door ‘gehoorzamen’.

Bij gebrek aan een Nederlandse vertaling van de *Zapsiki więzienne* (1982) ging ik – om beargumenteerde feedback te kunnen geven op de vertaling van auditieve *verba sentiendi* (vertaalopdracht) door mijn studenten – op zoek naar voorbeelden uit de vertaalpraktijk. In mijn zoektocht naar informatie over de Poolse waarnemingswerkwoorden, kwam ik het boek *Dzienniczek* (o.a. 1993, 2022) op het spoor, het *Dagboek* van de Poolse zuster Faustina Kowalska (1934–1938) dat in 1985 in het Nederlands vertaald werd en waarin *verba sentiendi* vaak voorkomen. Ik besloot ervan gebruik te maken als onderzoekscorpus (cf. 3.1). In dit artikel breng ik aldus verslag uit van de resultaten van de analyse van de Pools-Nederlandse vertaling van waarnemingswerkwoorden uit het *Dagboek* van zuster Faustina. De analyse zelf werd uitgevoerd op basis van cognitieve criteria die in de wetenschappelijke literatuur over deze verba worden genoemd en omschreven.

Aansluitend op de hierboven omschreven doelstelling, geef ik in de eerstvolgende paragraaf (paragraaf 2) van dit artikel eerst een bondig overzicht van bestaand onderzoek over Poolse *verba sentiendi*. Daarna omschrijf ik het onderzoekscorpus en de methodologie van mijn onderzoek (paragraaf 3). In de daaropvolgende paragraaf (paragraaf 4) volgt de analyse van de Pools-Nederlandse

nisme. In de jaren 1980–81 steunde en beschermde hij de ontluikende beweging “Solidariteit”. Vermeldenswaard is ook de vriendschap, de geestelijke band die er bestond tussen Kardinaal Wyszyński en de negentien jaar jongere Kardinaal Karol Wojtyła (die op 16 oktober 1978 werd verkozen als paus Johannes Paulus II).

³ Kardinaal Stefan Wyszyński bracht zijn gevangenschap door op vier plaatsen: Rywałd (25 september 1953 – 12 oktober 1953), Stoczek Klasztorny (12 oktober 1953 – 6 oktober 1954), Prudnik (6 oktober 1954 – 27 oktober 1955) en Komańcza (27 oktober 1955 – 26 oktober 1956).

vertaling van een aantal auditieve *verba sentiendi* uit een corpus zinnen uit het *Dagboek* van zuster Faustina. Het artikel wordt afgerond door een voorlopige conclusie met betrekking tot de vertaling van Poolse auditieve waarnemingswerkwoorden in het Nederlands.

2. Literatuuronderzoek

Gedetailleerde informatie over de Poolse waarnemingswerkwoorden vinden we in het werk van Sebastian Żurowski (2009, 2013). Volgens hem is de groep woorden in het Pools die verwijzen naar akoestische verschijnselen zeer groot en heterogeen (cf. waarnemingswerkwoorden, onomatopeeën, uitdrukkingen die verband houden met spraak) en bestaat deze groep hoofdzakelijk uit waarnemingswerkwoorden. Dit is een zeer specifieke groep werkwoorden, en een van de kenmerken ervan is de niet-standaard verwezenlijking van de categorie ‘aspect’ (Żurowski 2009: 152).⁴ Voor zover bekend is, heeft tot nu toe echter nog niemand zich systematisch beziggehouden met het aspect van waarnemingswerkwoorden in het Pools (Żurowski 151).

Wat ons bekend is over de semantiek van taaluitingen gerelateerd aan auditieve waarneming, zijn uitgebreide fragmenten in de werken van de internationaal bekende taalkundige Anna Wierzbicka (1980; 1996; 2004). Bij Wierzbicka staan de waarnemingswerkwoorden ‘zien’ en ‘horen’ (en ook ‘voelen’) op de lijst van zogenaamde ‘indefinibilia’ of ‘universalia’ die voorkomen in alle natuurlijke talen (Wierzbicka 2004: 9–13). Wierzbicka’s uitgangspunt is dat er in alle talen een bepaalde gemeenschappelijke verzameling van ondefinieerbare concepten bestaat, op basis waarvan verschillende talen hun specifieke configuraties creëren. ‘Indefinibilia’ zijn volgens haar universeel, en hun configuraties cultureel geconditioneerd (Żurowski 2006: 121).

Uit het literatuuronderzoek kwam tevens naar voren dat het taal- en verbaalkundig onderzoek naar waarnemingswerkwoorden zich vooral concentreert rond de werkwoorden ‘zien’ en ‘kijken’. Voor zover kon worden achterhaald, concentreert het zich vooral op de omschrijving van de semantische waarde en het syntactische gedrag van dit soort werkwoorden (Geeraerts 1986). We vonden in

⁴ Een voorbeeld van het bijzondere gedrag van waarnemingswerkwoorden treffen we aan bij het prefix ‘u-’, dat niet altijd wordt toegepast bij de vorming van het voltooid aspect van een werkwoord. In de lijst van Stanisław Karolak (Karolak 2005: 85) staan werkwoorden als *umilknąć*, *umrzeć*, *uniżyć się*, *upodobnić się*, *upuścić* en *urodzić*. Het werkwoord *usłyszeć* ontbreekt echter. Werkwoorden met het prefix ‘u-’ behoren bijgevolg niet tot een aparte groep, wat nodig zou zijn om te beweren dat dit morfeem een taaleenheid vormt. In het geval van de waarnemingswerkwoorden draagt het voorvoegsel ‘u-’ zich trouwens ook niet regelmatig. De tegenstelling *słyszeć-usłyszeć* is van andere aard dan *sluchać-usłuchać*. Ongeacht de functie ervan, is de aanwezigheid van de ‘u-’ hoegenaamd altijd ‘niet-categorisch’.

deze context een studie van Willy de Geest (1975) die een omschrijving maakt van complementaire constructies die we kunnen aantreffen bij dit soort werkwoorden.

Wat het contrastieve onderzoek betreft, vonden we een studie over *verba sentiendi* voor het Pools en het Frans en voor het Spaans en het Frans. Dorota Śliwa (2021) vergelijkt Poolse en Franse auditieve *verba sentiendi* op basis van een reeks cognitieve factoren. Renata Enghels (2005) onderzocht op haar beurt de semantische en syntactische repercussies van conceptuele verschillen tussen Spaanse en Franse auditieve en visuele waarnemingswerkwoorden.

Wat het Pools en het Nederlands betreft, werden de auditieve waarnemingswerkwoorden nog niet geëxploreerd. Met deze casestudie hoop ik een aanzet te geven tot verder contrastief onderzoek van waarnemingswerkwoorden en hun vertaling van het Pools naar het Nederlands en/of omgekeerd.

3. Onderzoekscorpus en methodologie

De *Algemene Nederlands Spraakkunst* (Haeseryn e.a. 18.5.4.8) definieert de *verba sentiendi* ‘zien’, ‘horen’, ‘voelen’, (‘ruiken’) als volgt: “Deze werkwoorden drukken een zintuiglijke waarneming uit (...)”. Omdat we te maken hebben met universalia is die definitie ook van toepassing op het Pools.

In deze paragraaf beschrijf ik eerst het onderzoekscorpus. Daarna stel ik de methodologie van dit onderzoek voor.

3.1. Onderzoekscorpus

Wat het corpus betreft, koos ik voor zinnen uit de *Dzienniczek* (Dagboek) van zuster Faustina Kowalska waarin dezelfde auditieve waarnemingswerkwoorden voorkomen als in de vertaalopdracht die ik aan de studenten had gegeven (en waarover sprake is in de inleiding van dit artikel).

Faustina Kowalska was een Poolse zuster van de 20e eeuw, een zieneres en mystica van de Congregatie van de Zusters van Onze-Lieve-Vrouw van Barmhartigheid. Op 30 april 2000 werd ze heilig verklaard door Paus Johannes Paulus II.

In haar dagboek lezen we dat Jezus haar vroeg om de devotie van de Goddelijke Barmhartigheid te verspreiden en Zijn afbeelding te schilderen met het onderschrift: “Jezus, ik vertrouw op U”. De ziel die deze afbeelding vereert, belooft Hij overwinning over vijanden hier op aarde, in het bijzonder in het uur van de dood. Het dagboek bevat veel dialogen tussen Jezus en zuster Faustina, en omdat auditieve waarnemingswerkwoorden vaak aan bod komen en het tekstgenre bovendien aansluit bij de vertaalopdracht die ik de studenten had gegeven, leek deze tekst mij het meest geschikt voor deze analyse.

Het dagboek werd in 1995 uit het Engels naar het Nederlands vertaald door Lenette Bom en draagt de titel: *Goddelijke Barmhartigheid in mijn ziel. Dagboek*. Voor een enkel auditief waarnemingswerkwoord dat niet in werk van zuster Faustina voorkwam, maakte ik gebruik van een zin uit de onlineversie van de Pools-Nederlandse vertaling van *Le Traité de la Vraie dévotion à la Sainte Vierge* (1843) [NI : *De verhandeling van de Ware Godsvrucht tot de Heilige Maagd Maria* (o.a. 1931); PL : *Traktat o prawdziwym nabożeństwie do Najświętszej Maryi Panny* (o.a. 1927)] van de H. Louis-Marie Grignon de Montfort (LGM-NL; LGM-PL) – eveneens een tekst van religieuze aard.

3.1. Criteria voor de analyse en vergelijking van auditieve *verba sentiendi*

Analyses met betrekking tot waarnemingswerkwoorden zijn vaak uitsluitend semantisch en syntactisch. Sommige taalkundigen opteren echter voor een cognitieve aanpak waarbij de semantische waarde van de werkwoorden wordt bepaald door factoren in de taalhandelingssituatie (of het communicatieve kader) zoals tijd, plaats, en fysieke en andere omstandigheden, zoals de relatie tussen spreker (zender) en waarnemer (ontvanger). Dergelijke analyses berusten gewoonlijk op een cognitief analysemodel waarbij volgens Śliwa (2021) gewoonlijk drie factoren centraal staan: (1) de zender en de aard van het geluid (stimulus), (2) de houding van de waarnemer (ten opzichte van de stimulus), (3) het verband van de auditieve waarneming met andere activiteiten van de waarnemer. Ik besloot om in dit onderzoek – naast een eerste analyse van de lexicografische betekenis van de prefixen zelf, van de werkwoorden en van hun afgeleide vormen – deze drie cognitieve factoren als aanvullende criteria te hanteren bij de analyse van de vertaling.

Criterium 1 of de zogenaamde ‘stimulus’ zijn in dit onderzoek de menselijke stem of de woorden die iemand uitspreekt. Syntactisch gesproken gaat het om woorden die het directe object vormen van de zin, waarbij het dus gaat om de woorden uitgesproken door een menselijke stem (‘iemand zegt iets’).

Criterium 2 houdt verband met de houding van de waarnemer of de mate van activiteit van de waarnemer. Wat dat betreft zal ik – in overeenstemming met Enghels (2005) – de werkwoorden indelen in ‘onvrijwillige waarnemingswerkwoorden’ (Fr: *verbes de perception involontaire*) en ‘vrijwillige waarnemingswerkwoorden’ (Fr: *verbes de perception volontaire*) (Enghels 2005: 1) die ik hierna ‘passieve waarnemingswerkwoorden’ en ‘actieve waarnemingswerkwoorden’ zal noemen. Bij passieve waarneming vangt de waarnemer ‘ongewild’ het geluid op (bijv. in het geval van werkwoorden zoals ‘horen’ – *śłyszeć*). Bij actieve waarneming engageert de waarnemer zich om het akoestische fenomeen op te vangen (bijv. in het geval van werkwoorden als *śluchać* – ‘luisteren’).

criterium 3 zal ik in het kader van dit onderzoek ‘relationele factor en reactie van de waarnemer’ noemen. Zoals reeds vermeld, impliceert de auditieve waarneming een interpersoonlijke relatie. Ook al zijn auditieve waarnemingswerkwoorden syntactisch autonoom, ze zijn semantisch niet autonoom, omdat de auditieve waarneming – psychische verwerking (intellectualisatie – als het ware een reactie impliceert van de waarnemer. Hoe die reactie eruit ziet, zal afhangen van de positie zender-waarnemer die gelijkwaardig, inferieur of superieur kan zijn. Wat hiermee wordt bedoeld, wordt duidelijk in paragraaf 4.

4. Analyse van de vertaling van Poolse auditieve *verba sentiendi* in het Nederlands

In deze paragraaf analyseer ik de Nederlandse vertaling van een aantal Poolse auditieve *verba sentiendi* op basis van de tweedeling **passieve** versus **actieve waarneming**. Voor elk van deze categorieën zal ik de werkwoorden telkens opsplitsen in twee groepen: auditieve waarnemingswerkwoorden met prefix, en auditieve waarnemingswerkwoorden zonder prefix.

Voor deze beide categorieën en subcategorieën waarnemingswerkwoorden zal ik eerst het lexicografische aspect onderzoeken van de werkwoorden en hun afgeleide vormen, en indien van toepassing, van de prefixen. Ook het grammaticale aspect zal worden vermeld, aangezien het invloed heeft op het temporele aspect en op de aard van de handeling (gewoonte of eenmalige handeling). Pas in tweede instantie onderzoek ik in welke mate de in paragraaf 3.2. omschreven cognitieve criteria de keuze van de vertaling beïnvloeden⁵.

4.1. Vertaling van Poolse auditieve werkwoorden zonder prefix

– Werkwoorden van **passieve** auditieve waarneming **zonder prefix** *słyszec* – ‘horen’

Het eerste werkwoord zonder prefix in de categorie ‘passieve auditieve waarneming’ is *słyszec* (NL: ‘horen’). Aspectueel hebben we te maken met een imperfectief. Zowel in de tegenwoordige als in de verleden tijd wordt dit werkwoord gebruikt in de betekenis van “een geluidssignaal opvangen” (vgl. *PWN*):
voorbeeld:

⁵ Voor de analyse van de Pools-Nederlandse vertalingen van de auditieve waarnemingswerkwoorden wordt geen gebruik gemaakt van vertaalwoordenboeken maar van semantische, syntactische en cognitieve aspecten die verband houden met de communicatieve context waarin de werkwoorden worden gebruikt.

[...] *staraj się żyć w skupieniu, abys słyszała głos mój, który jest cichy tak, że tylko dusze skupione go słyszeć mogą* [...] (Dz 1779).

Streef naar een leven van inkeer zodat je Mijn stem kunt horen. Die is zo zacht dat alleen ingekeerde zielen die kunnen **horen** (Db 1779).

Hier is criterium 2, of de houding van de waarnemer, in dit geval de passieve houding van waarneming, bepalend voor de keuze van het werkwoord.

– Werkwoorden van **actieve** auditieve waarneming **zonder prefix** *śluchać* – ‘luisteren’

Het werkwoord van actieve auditieve waarneming zonder prefix *śluchać* werd in het *Dagboek* van zuster Faustina vertaald door ‘luisteren’ (tien keer), ‘horen’ (twee keer) [cf. ‘de biecht horen’] en ‘gehoorzamen’ (zes keer). Rekening houdend met tijd en aspect kan *śluchać* vertaald worden door ‘luisteren’.

*Dawać pierwszeństwo zawsze innym we wszystkich okolicznościach, szczególnie na rekreacji, **śluchać** spokojnie, nie przerywając, chociażby dziesięć razy to samo mi opowiadano. Nigdy nie zapytam się o rzecz, która mnie bardzo ciekawi* (Dz 789).

Geef altijd en in alle omstandigheden de eerste plaats aan anderen. **Luister** in het bijzonder tijdens de recreatie en zonder iemand te onderbreken, al vertelt iemand tien keer hetzelfde. Ik zal nooit vragen stellen over iets dat mij heel erg interesseert (Db 789).

In de bovenstaande zin zien we dat zender en waarnemer op hetzelfde niveau staan (= criterium 3) en dat *śluchać* vertaald wordt door *luisteren*.

In de onderstaande zin daarentegen is de waarnemer hogergeplaatst dan de zender:

*Jezus z powagą i laskawością **śluchał**, com mówiła* (...) (Dz 1069).

Jezus **luisterde** ernstig en vriendelijk naar mijn woorden (...) (Db 1069).

En in het volgende voorbeeld bevindt de waarnemer (cf. zuster Faustina) zich in een lagere positie dan de zender (cf. een overste):

Nie dlatego powinniśmy **śluchać** i szanować przełożoną, że jest dobra, święta, roztropna, nie, nie dlatego, ale tylko dlatego, że mi miejsce Boga zastępuje, a **śluchając** jej, Bogu samemu jestem posłuszna (Dz 567).

We moeten de overste **gehoorzamen**, niet omdat ze goed, heilig of verstandig is, maar zuiver en alleen omdat ze God vertegenwoordigt. Door haar te gehoorzamen, gehoorzamen we God zelf (Db 567).⁶

⁶ Het werkwoord ‘gehoorzamen’ wordt drie keer gebruikt in de Nederlandse vertaling: twee keer als vertaling van het werkwoord *śluchać* (in de vorm van een infinitief en een gerundium), en een keer als vertaalstrategie waarbij – in de Nederlandse vertaling – het naamwoordelijk predicat *być posłuszna* (‘gehoorzaam zijn’) wordt vervangen door een werkwoordelijk predicat (‘gehoorzamen’).

We zien hier opnieuw dat criterium 3 in de vertaling een aanwijzing geeft voor de keuze van een werkwoord met passende semantische betekenis.

4.2. Vertaling van Poolse auditieve werkwoorden met prefix

– Werkwoorden van passieve auditieve waarneming met prefix

dosłyszeć – ...

Dosłyszeć is een perfectief werkwoord. Het prefix *do-* in *dosłyszeć* betekent “erin slagen te horen ondanks moeilijkheden” (vgl. *PWN*). In de vertaling hieronder zien we dat die nuance enigszins wordt weergegeven door het modale werkwoord ‘kunnen’ oftewel ‘in staat zijn’:

Wtem ujrzałam Matkę Najświętszą, która go osłoniła swym płaszczem – i rzekła: Odwagi, synu mój, odwagi, synu mój. I mówiła jeszcze coś, czego ja nie dosłyszałam (Dz 597).

Plots zag ik de Heilige Moeder die hem met haar mantel beschutte en zei: “Moed, mijn zoon, moed”. Ze zei nog iets anders dat ik niet **kon horen** (Db 597).

usłyszeć – ...

Het prefix *u-* heeft een aspectuele betekenis (perfectief) en heeft algemeen beschouwd geen invloed op de betekenis: “een geluid opvangen met het oor” (vgl. *PWN*).

Het werkwoord *usłyszeć* wordt gebruikt in de verleden tijd (*usłyszał*) (perfectief); in de toekomstige tijd staat het in de declaratieve (aantonende) wijs (*usłyszysz*) of gebiedende wijs (*usłysz mój głos* – ‘hoort mijn stem’) met het modale aspect van “voltooid zijn”. Het perfectief ‘*usłyszeć*’ – met prefix ‘*u-*’ – wordt in de verleden tijd vertaald door *hoorde*, zoals in de onderstaande zin:

Usłyszałam głos Jezusa (Dz 1657).

Ik **hoorde** de stem van Jezus (Db 1657).

Het werkwoord *usłyszeć* in de toekomstige tijd plaatst de handeling in de toekomst en geeft aan het voorvoegsel *u-* de modale waarde van een voltooide handeling (resultaat). In het onderstaande voorbeeld wordt de wensmodaliteit door het gebruik van *móc* – ‘kunnen’ tot uitdrukking gebracht:

Staram się o ciszę wewnętrzną, abym mogła usłyszeć Jego głos ... (Dz 1828).

Ik probeer mijn best te doen voor inwendige stilte om zo Zijn stem te **kunnen horen** (Db 1828).

Deze versterkte wensmodaliteit wordt in de Nederlandse vertaling ook uitgedrukt door ‘om zo te kunnen horen’, maar de nuance van toekomstige tijd is verdwenen.

– Werkwoorden van actieve auditieve waarneming met prefix

usłuchać – ...

Op basis van de betekenis van het prefix worden auditieve waarnemingswerkwoorden met prefix met het grondwoord *śłuchać* ingedeeld in twee groepen. *Uśłuchać* behoort tot de eerste groep die bestaat uit werkwoorden met een prefix (*u-*, *po-* of *wy-*), met een aspectuele betekenis (perfectief) en met causatieve (of factitieve) betekenissen (Śliwa 2021). Het prefix ‘u-’ heeft namelijk een aspectuele betekenis van perfectief (voltooide handeling met resultaat) en de causatieve betekenis van “gehoor geven aan iemands bevelen of raad” (vgl. *PWN*) zoals in de volgende zin:

Podobnie służy w Kanie Galilejskiej, którzy uśłuchali wskazania Najświętszej Dziewicy, dosąpili zaszczytu ujrzenia pierwszego cudu Jezusa Chrystusa, który na prośbę Matki Najświętszej przemienił wodę w wino (LGM PL 198).

De gasten der bruiloft te Cana, omdat zij Maria’s **raad gevolgd hadden**, werden vereerd met het eerste wonder van Jezus, die op de bede zijner heilige Moeder het water in wijn veranderde (LGM NL 198).

Wanneer we taalhandelingsituatie voor ogen houden – meer bepaald criterium 3 – merken we op dat de positie van de gasten ondergeschikt is aan de positie van Maria, de Moeder van Jezus en dat ze zich, zoals blijkt uit hun reactie, ‘onderwerpen’ aan haar advies. Bijgevolg wordt in de ‘omschrijvende’ vertaling ‘de raad volgen’ gebruikt.

wysłuchać (kogoś) – ...

Het prefix *wy-* is perfectiverend en de afleiding *wysłuch(iw)ać* en heeft als eerste betekenis “tot het einde toe beluisteren” (vgl. *PWN*) of – in het geval van personen – “tot het einde toe (aan)horen” (vgl. *PWN*).

Het werkwoord *wysłuchać* kan vanuit een pragmatisch standpunt semantisch ook “iemands verzoek of eis inwilligen” (vgl. *PWN*) betekenen: het werkwoord krijgt de extra semantische inhoud van een factitief.

In de onderstaande zin hebben we te maken met het werkwoord *wysłuchać* in de eerste betekenis, namelijk de aspectuele betekenis van een voltooide handeling:

Wysłuchałam tego wszystkiego, co mi Matka mówiła, i po chwili wyszłam (Dz 700).

Ik **luisterde** naar alles wat moeder tegen mij zei en ging toen naar buiten (Db 700).

In de tweede voorbeeldzin hebben we een waarnemingswerkwoord met een factitieve (of causatieve) betekenis waarbij de waarnemer hogergeplaatst is en zijn reactie er een is van ‘verhoren’:

Jezus wysłuchał prośby mojej (...) (Dz 41).

Jezus **verhoorde** mijn gebed (...) (Db 41).

We zien in dit voorbeeld dat criterium 3 – d.i. de positie van de waarnemer en zijn reactie – ons een aanwijzing geeft om in het Nederlands een passend werkwoord/equivalent te vinden.

In de vertaling van het *Dagboek* van Faustina zien we dat de vertaler niet altijd even consequent is, en de factitieve en de aspectuele betekenis niet onderscheidt:

I wysluchał Pan prośby mojej; wiele dusz wróciło do Pana (Dz 927).

Jezus **hoorde** mijn gebed. Vele zielen keerden naar Hem terug (Db 927).

‘Verhoren’ is hier een betere optie, omdat we iets verderop in de tekst vernemen dat Faustina’s gebed verhoord wordt en zij ervoor zorgt dat zielen worden gered.

Uit deze voorbeelden blijkt dat vooral bij actieve, vaak polysemische auditieve waarnemingswerkwoorden met prefix, criterium 3 (of de positie van de waarnemer die bepalend is voor zijn reactie) een hulpmiddel kan zijn bij de keuze van een werkwoord in het Nederlands.

We kunnen tevens opmerken dat in het Nederlands andere talige middelen moeten worden ingezet om de nuances van geprefixeerde werkwoorden uit te drukken. Soms gebeurt dit met een adverbium (‘**geduldig** luisteren’), soms met een modaal werkwoord (dosłyszeć – ‘**kunnen** horen’) en soms door een ander werkwoord te gebruiken (‘verhoren’, ‘gehoorzamen’) of een vaste verbinding (‘iemand’s raad opvolgen’).

5. Conclusie

Uit deze analyse blijkt dat bij het vertalen van auditieve *verba sentiendi*, naast de semantische en syntactische betekenis van dergelijke predicaten in zinsverband, ook rekening moet worden gehouden met elementen/aspecten (cf. tijd, plaats...) van de taalhandelingssituatie, en in het bijzonder met cognitieve c.q. relationele aspecten, zoals de houding van de waarnemer (actief of passief), de relatie zender-waarnemer en de reactie van de waarnemer op het akoestische signaal. Dit zijn aspecten waarmee een vertaalmachine zoals *Google Translate* – die studenten bij het maken van een vertaalopdracht (helaas) zeer vaak gebruiken – en een vertaalwoordenboek geen of weinig rekening houden/kunnen houden.

Dat betekent dat we op de vraag die ik me bij aanvang van dit onderzoek stelde, kunnen antwoorden dat er een gedifferentieerde aanpak nodig is. Wanneer een vertaler inderdaad zowel met semantische en syntactische als met cognitieve aspecten rekening houdt, zal hij in de doelttekst een equivalent van een waarnemingswerkwoord kunnen vinden dat dicht aanleunt bij de betekenis van dat werkwoord in de brontekst. Een dergelijke benadering stelt tevens de taal- of vertaaldocent in staat om beargumenteerde feedback te geven op vertalingen van

studenten, waarbij de docent hun bewustzijn zal vergroten van de modaliteiten en nuances die sommige auditieve *verba sentiendi* in hun moedertaal bezitten, wat de overdracht van hun semantische waarde in het Nederlands zeker zal bevorderen.

Bibliografie

Primaire bronnen en woordenboeken

- Dz Kowalska, Faustyna. *Dzienniczek* (1934–1938), <https://www.faustyna.pl/zmbm>. Geraadpleegd november–december 2021.
- Db Kowalska, Faustina. *Goddelijke barmhartigheid in mijn ziel. Dagboek van zuster Faustina*, vertaald door Lennette Bom. L.A.Bom, 1995.
- LGM-PL De Montfort, Louis. *Traktat o prawdziwym nabożeństwie do Najświętszej Maryi Panny*, https://louisgrignon.pl/download/traktat_o_prawdziwym_nabozenstwie.pdf. Geraadpleegd november–december 2021.
- LGM-NL De Montfort, Louis. *Volledig Handboek der Volmaakte Godsvrucht tot de Allerheiligste Maagd in den Geest van den Zaligen Louis-Marie Grignon de Montfort*, <https://www.yumpu.com/nl/document/read/13894983/het-gouden-boek-van-louis-marie-grignon-de-montfort>. Geraadpleegd november–december 2021.
- PWN *Słownik języka polskiego*, <https://sjp.pwn.pl/>. Geraadpleegd november–december 2021.

Secundaire bronnen

- De Geest, Willy. “Infinitiesconstructies bij Verba Sentiendi” *Transformationeel-generatieve grammatica in artikelen*, geredigeerd door H. Hulshof. H.D. Tjeenk Willink, 1975, pp. 343–369.
- Engels, Renata. “Les modalités de perception visuelle et auditive. Différences conceptuelles et répercussions sémantico-syntaxiques en espagnol et en français”. *Beihefte zur Zeitschrift für romanische Philologie*, vol. 339, 2007, <https://doi.org/10.1515/9783110944884>.
- Geeraerts, Dirk. *Woordbetekenis. Een overzicht van de lexicale semantiek*. Acco, 1986.
- Haeseryn, Walter *et al.* “18.5.4.8 Zien, horen, voelen, (ruik(en))”. *Algemene Nederlandse Spraakkunst* N.p., januari 2019. Web. 29 Jun. 2022, <<https://e-ans.ivdnt.org/topics/pid/ans18050408ling-topic>>.
- Śliwa, Dorota. “Une introduction à l’analyse des verbes polonais de perception auditive słyseć et słuchać et leurs traductions en français”. *L’art de vivre, de survivre, de revivre. Le 50e anniversaire des études romanes à l’Université de Łódź*, geredigeerd door Magdalena Lipińska en Magdalena Szeffińska-Baran. Wydawnictwo UŁ, 2021, pp. 275–286.
- Wierzbicka, Anna. *Dociekania semantyczne*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1969.
- . *Lingua Mentalis. The Semantics of Natural Language*. Academic Press, 1980.
- . *Semantics. Primes and Universals*. Oxford University Press, 1996.
- . “Polish and Universal Grammar”. *Studies in Polish Linguistics*, vol. I, 2004, pp. 9–27.
- Wyszyński, Stefan. *Zapiski więzienne* (1953 – 1956). Editions du dialogue, 1982.
- Żurowski, Sebastian. „Wyrażenia percepcji słuchowej w analizach semantycznych Anny Wierzbickiej”. *Prace Językoznawcze UWM*, vol. 8, 2006, pp. 117–127.
- . *Wyrażenia percepcji słuchowej w języku polskim. Analiza semantyczna*, rozprawa doktorska (promotieonderzoek). Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2013.

Jos WILMOTS

ORCID: 0000-0002-7748-8871

Universiteit Hasselt

Drieluik van woorden met een hulde-predella

Abstract

This article consists of four different smaller parts. Two of them discuss the vowel variation in a Dutch patronym respectively in a substance name; the other two contain mini collections of metaphors concerning the human body and animal names. The whole is presented as a triptych with a predella as a tribute to the jubilee, whom this volume of *Neerlandica Wratislaviensia* is dedicated. In visual arts a predella being the base of an altarpiece, here it is the foot of the triptych of words and deals with the pseudonym ‘Martens’, Norbert Morciniec in 1985 used as the co-author of a concise dictionary Dutch-Polish / Polish-Dutch. The lexicological sets may also, in two of the panels, be seen as a tribute to the lexicographer.

Keywords: patronyms, vowel variation, metaphor, parts of the human body, animal names.

1. Inleiding

Dit artikel bestaat uit vier afzonderlijke delen. Het geheel is opgevat als een triptiek, een drieluik met een dragend onderstuk dat in de vakliteratuur van de beeldende kunsten *predella* heet. Bij dit drieluik van woorden is de predella opgedragen aan de auteurs van het *Klein woordenboek Nederlands-Pools / Pools-Nederlands – Mały słownik niderlandzko-polski i polsko-niderlandzki*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1985, Nico **Martens** en Elke **Morciniec**. Als mede-auteur van dat woordenboek had Norbert Morciniec de alias ‘Martens’ gekozen. Inhoudelijk gaat dit deel uit van de klankvarianten van de familienaam Martens binnen ons taalgebied. Ook het linker luik heeft met klankvariatie van doen; het laat zien hoe een op zijn Brabants uitgesproken woord via het Brusselse Frans in het Belgisch Nederlands terecht kan komen. De andere twee luiken omvatten woordvelden: rechts worden metaforen van het menselijk lichaam onthuld;

in het middenpaneel gebruikt de mens namen die hij aan de dieren mocht geven op velerlei metaforische wijze.

2. Predella: Martinus en zijn ‘i’

Martinus is een Latijnse naam, een vleivorm van *Martius*, man van Mars. Andere van die vleivormen met achtervoegsel -inus zijn bv. Augustinus < Augustus – de aardige Augustus – en Justinus, een vriendelijke Justus. Als patroonheilige heeft Sint-Martinus voor de jongensnaam Maarten gezorgd, met varianten als Marten, Martin, Martijn, Tijn en Tinus; meisjes die naar hem genoemd zijn, heten o.m. Martina, Martine, Tineke, Tina, Tini, en voor beide geslachten dienen Mart, Marte en Tiny, aldus Wikipedia (www9).

Het in Vlaanderen meest voorkomende patroniem is Pe(e)ters / Pieters,¹ maar de naar Martinus genoemde groep doet daar niet echt voor onder: vóór de mobiele moderne tijd oorspronkelijk in West- en Oost-Vlaanderen Maertens, met oudere spelling ae voor lange aa, in Brabant meestal Mertens, in Midden Limburg Martens, in het noordoosten bij de Maas Meertens. P.J Meertens 1899–1985, die zijn naam gaf aan het bekende Instituut dat de Nederlandse taal onderzoekt en documenteert, kwam uit Zeeland. De varianten met a en ae zijn gauw verklaard: die komen overeen met Martinus en Maarten. Maar hoezo opeens Mertens, met die e van Sinte-Mette uit de Kempen? En Meertens met een lange ee? Die laatste twee zijn vormen met *umlaut*.

Umlaut? Dat zijn toch die twee puntjes die Duitsers soms op een ‘a’ / ‘o’ / ‘u’ zetten? Dat klopt, maar eigenlijk is het de daarmee weergegeven **klankverandering** zelf: ‘Not’ > ‘nötig’ / ‘voll’ > ‘völlig’ / ‘gut’ > ‘gütig’ / ‘Nacht’ > ‘nächtlich’ / ‘froh’ > ‘fröhlich’ / ‘Grund’ > ‘gründlich’. De ‘i’ in vetjes van de achtervoegsels ‘-ig’ en ‘-lich’ is namelijk de oorzaak van die klankverandering ... ook de ‘i’ van Martinus, die van Martens Mertens maakt en van Maertens Meertens. De *umlaut* berust als taalverschijnsel op een economisch principe of is aan articulatorisch comfort te wijten: de mondstand van ‘e’ / ‘eu’ / ‘u(u)’ ligt dicht bij de erop volgende ‘i’ dan ‘a’ / ‘o’ / ‘oe’. De uitspraak hoeft dus maar een kleinere afstand te overbruggen. In het Duits waren de twee puntjes oorspronkelijk twee verticale streepjes en nog eerder de oude letter ‘ſ’ voor ‘e’, die boven ‘a’ geschreven werd om aan te geven dat die eigenlijk als ‘e’ klonk; naar analogie dan ook boven ‘o’ en ‘u’, die een andere klank geworden waren.

De *umlaut* heeft in onze taal niet zo huisgehouden als in het Duits, maar nog afgezien van verkleinwoorden en meervoudsvormen in oostelijke dialecten

¹ Zulks volgens de gegevens van het Belgische Statistiekbureau op <https://statbel.fgov.be/nl/themas/bevolking/namen-en-voornamen/familienamen>. Zie deze webpagina ook voor de andere genoemde familienamen (www11).

heeft ze ook in de standaardtaal sporen nagelaten. Bovendien is in nog andere namen dan Mertens en Meertens de beklemtoonde klinker door een erop volgende *i* beïnvloed: Anthonissen klinkt in Limburg – in de richting van het Duitse taalgebied – Anthoenis of Theunis(sen), de meer westelijke Joris(sen) wordt er Jeuris(sen). En als beroepsnaam heeft De Bakker er een neef Beckers. Ook de naar de Heilige Apolonia genoemde Poleunis valt door zijn ‘*i*’ onder dezelfde klankwet.

In de standaardtaal zei ik: ook hier bestaat de *umlaut* echt, al zijn we er ons niet van bewust omdat er geen spelling mee gemoeid is: ‘lang’ > ‘lengen’ / ‘plat’ > ‘pletten’ / ‘vol’ > ‘vullen’ / ‘vallen’ > ‘vellen’. De werkwoorden met *e* zijn causatieven: ‘lang’ / ‘plat’ / ‘vol maken’, ‘doen vallen’. Voorts hoort bv. ‘dekken’ bij ‘dak’, ‘behendig’ bij ‘hand’, ‘helft’ bij ‘half’ en ‘keuken’ bij ‘koken’. De metten, het eerste van de zeven kerkelijke getijdengebieden in de Rooms-Katholieke en Orthodoxe Kerk, die in abdijen tussen drie en zes uur in de ochtend gezongen worden, zullen tegenwoordig niet meer zo bekend zijn, laat staan als etymologisch verwant met Latijn *matutinae* en *matutinum* / ‘ochtend’ herkend worden. In Vlaanderen staan de Brugse Metten in de geschiedenis voor een verrassingsaanval van een Brugse militie op het Franse bezettingsgarnizoen en de daarmee gepaard gaande moordpartij in de vroege ochtend van 18 mei 1302 (Lambert 187). En als die niet meer bekend zouden zijn, is er nog altijd het minitoernooi met vier clubs dat in de zomer voor begin van de voetbalcompetitie gespeeld wordt. Dat zijn de nieuwe Brugse Metten (www8).

3. Linkervleugel – Speculoos is speculaas

Twee dagen voor Sinterklaas 2020 maakte het Brussels Gewest bekend dat het ‘speculoos’ en de ambachtelijke vervaardiging ervan had opgenomen in zijn lijst van immaterieel cultureel erfgoed. Dit op vraag van de sector zelf. Aanleiding, zo werd erbij vermeld, was het besluit van koekjesfabrikant Lotus Bakeries om op de verpakking van zijn koffiekoekjes voortaan niet meer ‘Speculoos’ te vermelden, maar ‘Biscoff’, een samenstelling van afgekort **biscuit** en **coffee**. Internationaal was ‘speculoos’ als toelichting niet relevant, vonden de marketingmensen van de firma (www4).

Lotus had jarenlang verkondigd dat zijn koekjes geen ‘speculaas’ waren, want gemaakt volgens een ander recept. Het was daarin bijgetreden door o.m. het damesblad *Libelle*: *speculaas* zou Hollandse koek zijn, die zich van Vlaamse ‘speculoos’ onderscheidt door de kruiden die erin verwerkt zijn. Die ‘specerijen’ waren bij het ontstaan van de koek in de 17^e eeuw nog erg duur en in Vlaanderen onbetaalbaar, zo een desbetreffend artikel in het blad. Dus maakten ze daar andere koek, met ook een andere, lichtjes verschillende naam (www5). De stelling dat de laatste lettergreep van ‘specu-loos’ als achtervoegsel zou fungeren en het woord dus ‘zonder specerijen’ zou betekenen, was allicht niet serieus bedoeld.

Maar wat blijkt nu? Een van de Brusselse banketbakers – ‘patissiers’ – vertelt trots: “De liefde voor het product en de juiste grondstoffen, met name de **mix van kruiden**, dat is het geheim...” (www6). Tegenwoordig kunnen ze die dus ook in Brussel betalen, en toch blijft wat ze bakken voor hen ‘speculoos’. De verklaring is heel simpel: in het Brusselse dialect klonk [aa] als lange [oe] / [oo]: ‘water’ klinkt er als ‘woeter’ / ‘wooter’, ‘vader’ als ‘voeder’ / ‘vooder’. Zo kwam de koek vanuit het dialect in het Brusselse Frans terecht, met oo-spelling en met een accenttekening erbij ‘spéculoos’. Omdat ‘oo’ in de Franse spelling niet voorkomt, was er een tijd lang ook nog *spéculaus* – met ‘au’ als spelling voor lange ‘oo’ als in *haut* – maar die heeft niet standgehouden. Ook hiermee zou het overigens geen echt Frans woord geworden zijn (www10). *Google translate* maakt van ‘speculaas’ in het Frans *bisquit épice* – jawel, met kruiden – maar omgekeerd wordt dat ‘pittige biscuit’; dan zit het woord ‘speculaas’ niet in het vertaalalgoritme. Geef je in het vakje Nederlands ‘speculoos’ in, dan zegt het Franse *spéculoos*, met accentteken; en hier werkt de omkering perfect.

Twee factoren hebben de verspreiding van ‘speculoos’ in Vlaanderen in de hand gewerkt: het taalgebruik van de burgerij dat zich aan het Frans spiegelde, en de onzekerheid bij de eenvoudige **speculaaseter** – zoals het in het dialect klinkt, zal het wel fout zijn. Zo kan het gebeuren dat er in het warenhuis boven een stapel pakjes met opdruk ‘speculaas’ een bordje staat met ‘speculoos’.

In Brussel zullen ze het niet belangrijk vinden, maar de koek die nu op de lijst van hun cultureel erfgoed staat, is – met kruiden en al – ‘speculaas’. Dat ze die in hun eigen Frans en in het echte anders noemen, is hun democratisch recht. Nu Lotus Bakeries hen in de steek laat, willen ze hun koek zelf promoten – onder zijn eigen naam, zeggen ze. Op die lijst stonden al de biercultuur, de stoet van de Ommegang, de witloofteelt, de frietkotchoc, de poppentheater Toone en de Meyboom.²

4. Rechterpaneel – Van kop tot teen

Als we het lichaam van de mens als zijn meest vertrouwde realiteit beschouwen, komen er als vanzelf metaforen tot stand: het ‘oog’ van een naald, het ‘oor’ van een kopje, de ‘neus’ van een schip of een vliegtuig, de ‘hals’ van een fles, de ‘rug’ van een boek, de ‘armen’ van een lichter; en niet meteen op een vormge-lijkenis steunend maar op ruimtelijke overeenkomst wordt de onderkant van een berg zijn ‘voet’.

² Informatie over het Brussels immaterieel cultureel erfgoed is te vinden op de webpagina <https://erfgoed.brussels/ontdekken/de-brusselse-erfgoedinventarissen/inventaris-van-het-immaterieel-cultureel-erfgoed-ice/inventaris-van-het-immaterieel-cultureel-erfgoed-ice>.

Nog anders is het als een lichaamsdeel of de afstand tussen twee delen van het lichaam lengtemaat worden; dan gaat het niet om een gelijkenis maar om een grootte. Het metriek stelsel dat wij nu kennen dateert van 1791. In dat jaar bepaalde de na de Franse Revolutie van 1789 ingestelde *Académie des sciences* de ‘meter’ als het honderd miljoenste deel van de afstand tussen noordpool en evenaar. Tevoren was er de ‘voet’, maar die kon verschillen van land tot land, zelfs van stad tot stad. In termen van het latere metriek stelsel schommelde hij rond 30 cm; een zekere variatie was vanwege de menselijke natuur haast vanzelfsprekend. De Romeinen hadden al hun *pes* en de Angelsaksische landen hebben nog steeds hun *foot* – mv. *feet* – die ook gebruikt wordt in de internationale luchtvaart: transatlantisch wordt er gevlogen op een hoogte van 30.000 voet, tussen 9 en 10 kilometer. Die *foot* is dan wel gestandaardiseerd, en omgerekend 0,3048 m. Dat omrekenen blijkt via de ‘duim’ te zijn gebeurd, in het Engels *inch*, eigenlijk ‘twaalfde deel’, die gestandaardiseerd was op 2,54 cm. Dat hiermee van een royale breedte van een echte duim is uitgegaan, doet er verder niet toe (Den Boon & Hendrickx 994). De ‘el’, afkorting van ‘elleboog’, werd vroeger vooral gebruikt voor het afmeten van stoffen en was gelijk aan de lengte van de onderarm (ca. 69 cm; Den Boon & Hendrickx 1046). Een ‘span’ was de afstand tussen duim en pink bij een uitgestrekte hand (ca. 20 cm; Den Boon & Hendrickx 3640). De laatste twee maten zijn nooit gestandaardiseerd. Nog minder bekend is de ‘palm’, de breedte van een hand (ca. 10 cm; Den Boon & Hendrickx 2883).

Een oude inhoudsmaat heet ‘kop’, het tiende deel van een schepel. Dit woord zou van het Latijn *cuppa* kunnen komen, en dan is het niet noodzakelijk met een Germaanse hersenpan te associëren (Philippa I 115–116). Ook ons ‘kopje’ [koffie] valt onder deze noemer. Maar als ‘kop’ naar iets aan de bovenkant / voorkant verwijst, zijn we bij het begrip ‘hoofd’: boven een krantenartikel staat een ‘kop’, een speld heeft er een, en een mens kan zelf een ‘knappe kop’ zijn. Aan het ‘hoofd’ van een organisatie staat een directeur, vroeger had ook een school een ‘hoofd’. In samenstellingen kan het de / het ‘belangrijkste’ aangeven: **hoofd**activiteit, **hoofd**altaar, **hoofd**accent, **hoofd**aannemer, ... – als **hoofd**deel van een samenstelling in bruggen**hoofd**. Een synoniem van haven**hoofd** is golfbreker, die zelf een ‘kop’ heeft. In de zomer van 2012 stond in de krant *Het Nieuwsblad* dat er in het Vlaamse Duinbergen een zeiljacht was komen vast te zitten op de kop van de golfbreker (www7).

Een kinderliedje van de DD Company uit 2004 luidt *Hoofd, schouders, knie en teen*. Die volgorde, met daartussenin nog enkele andere begrippen, gaan we nu verder gebruiken. Aan het begin hadden we het al over ‘oor’, ‘oog’ en ‘neus’; daar komt nu de ‘mond’ bij, die van een kanon, een krater en van een rivier, al heet die laatste meestal ‘monding’. Ook de opening van een handschaaf, waarin het schaafijzer geklemd wordt, heet ‘mond’; van een andere orde is wel de ‘mond’ van de baarmoeder. In de mond zit een tong, en die heeft haar naam doorgegeven

aan een smal stuk land dat in zee uitsteekt, een **landtong**. Het stukje leer dat een schoen onder de veters afdekt, heet ‘tong’ en op Pinksterdag verschenen er boven de hoofden van de apostelen ‘vurige tongen’. Vaak worden die apostelen ook afgebeeld met een baard. Ook die heeft metaforische betekenissen. Het begrip komt in de vaktaal van scheeps- en molenbouw voor, maar het meest bekend is die niet echte ‘baard’ als blad van een sleutel, vooraan als je hem in het slot steekt. Een ‘snuitje’ kan een aardig kind zijn, naast een ‘snoetje’, een geliefd persoon van de vrouwelijke kunne ook, maar als die in de volkstaal het verkleiningsuffix verliest, is het lieflijke helemaal weg: een ‘snuit’ is dan een vrouw die over alles een vaak lawaaijerige mening heeft.

In de borstkas zitten de longen. Ook die hebben een metaforische variant. In van Dale *Groot Woordenboek der Nederlandse taal* staat onder het desbetreffende lemma: “de longen van een stad, de parken e.d. waar dankzij de aanwezigheid van bomen zuurstof wordt aangemaakt” (Den Boon & Hendrickx 2245).

Een ‘brave borst’ is een goedzak, iemand die meestal alles goed vindt en zeker niemand kwaad zal doen. Minder bekend is dat ‘borst’ in de respectieve vaktaal van o.m. werktuigkunde, schrijnwerkerij en bouw een bepaalde vorm van een onderdeel aangeeft. Maar in de borst van de mens zit vooral zijn hart. En dat hart krijgt een metaforische betekenis als ‘middelpunt van’ / ‘drijvende kracht van’: *Hart van Nederland* is een nieuws- en actualiteitenprogramma van de Nederlandse commerciële omroep SBS6 met vooral landelijk en regionaal nieuws. *Hart van Europa – Hoe Duitsland ons uit de crisis voert en tegen welke prijs* is een boek uit 2014 van Marnix Kropp, en *Hart van Afrika* een bordspel rond Livingstone en de kolonisatie van Afrika. Een ander middelpunt ligt een beetje lager dan het hart: de *navel van de wereld* was oorspronkelijk een steen in de tempel van het Griekse Delfi, maar ook bij de Inca’s in Peru blijkt er een te zijn geweest, en het Paaseiland wordt weleens zo genoemd. Ook in moderne tijden blijft de ‘navel’ actueel: toen in 2017 het Leidseplein verkeerskundig heringericht was, stond daarover in het *Amsterdamsdagblad.nl* een commentaarstuk *Het Leidseplein: De navel van de wereld* (www1). En Antwerpen doet daar niet voor onder; dat is volgens sommigen de *navel* van de LGBT-wereld (www3).

Die navel had met de ‘buik’ van doen, en daarin zitten onder meer darmen. Maar in Vlaanderen heet ook een [tuin]slang zo. Een bewijs van milde zelfspot is het hilarische zinnetje dat iemand ooit verzon bij een gefingeerde actie van de brandweer; die arriveert voor het pand dat in lichterlaaie staat en begint met de voorbereiding: ‘De pompiers rolden hun darmen af’. De ‘buik’ zelf heeft zijn naam doorgegeven aan delen van schip en vliegtuig en aan de **buikfles**. Een *Bocksbeutel* zoals in het Duits hebben wij niet; bij ons geen flessen als de ‘balzak’ van een bok. Wél is de ‘kloot’, bij Vondel en tot in de 18e eeuw nog gewoon een bolvormig voorwerp, later door een betekenisverenging vrijwel alleen nog een vulgaire aanduiding van de teelbal. De reductie van de uitroep ‘Het is kloten van

de bok’, waarin het meervoud zonder eind-n uitgesproken werd, leverde ‘[Dat is] klote’ op, dat door een interpretatie als predicatief adjectief eerste deel van samenstellingen kon worden: ‘kloteweer’. In 1995 heb ik een anders gedistingeerd iemand de samenstelling ‘klotespelling’ horen vormen. Een en ander verwijst niet direct naar het menselijk lichaam, maar de associatie is er natuurlijk wel met de Vlaamse variant ‘Dat is van mijn kloten’ en met ‘kloot’ voor saai, lullige vent en ‘klootzak’ / ‘kloothannes’ voor ‘rotvent’. Over de samenstelling ‘klotewijf’ kan men maar beter niet in termen van de biologie nadenken, al is ‘kutwif’ in geen geval fraaier, ‘kut’ zijnde immers een vulgaire variant van ‘vagina’ / ‘vulva’. De scheldnaam ‘kutmarokkaan[tjes]’ wordt soms nog geassocieerd met de in 2002 vermoorde Nederlandse politicus en socioloog Pim Fortuyn, maar hoewel taboe is hij sindsdien niet uitgestorven. Een net iets minder pejoratieve term dan ‘klootzak’ is ‘lul’ voor ‘sul’ / ‘sukkel’, maar ook die is net als ‘kloot’ pas door een betekenisverschuiving tot het menselijke lichaam gaan behoren; oorspronkelijk was het gewoon een buisvormig voorwerp.

Als de ‘romp’ het lichaam van de mens is zonder hoofd en ledematen, dan vallen de benen en dus ook de knieën daarbuiten. De etymologie van het woord is onzeker, maar dat neemt niet weg dat een schip en een vliegtuig een *romp* hebben, net als een gebouw. Een driehoek heeft ‘benen’ en ook een passer. Het gewricht tussen boven- en onderbeen heet ‘knie’, en ook een haakse bocht in een rivier heet zo, net als een rechthoekig verbindingsstuk tussen twee buizen, dat leuk genoeg ook ‘elleboog’ genoemd wordt.

En zo zijn we helemaal beneden aan het menselijke lichaam aangekomen, bij de ‘voet’, die we als lengtemaat leerden kennen maar die in werkelijkheid tenen heeft. De overdrachtelijke ‘teen’ is de voorkant van een sok of een kous, en onze Vlaamse televisiekok gebruikt geregeld een ‘teentje’ knoflook.

5. Middenpaneel – Mens en dier

Nieuwe bijbelvertaling Genesis 2, 18–20:³

God, de HEER, dacht: Het is niet goed dat de mens alleen is, ik zal een helper voor hem maken die bij hem past. Toen vormde hij uit aarde alle in het wild levende dieren en alle vogels, en hij bracht die bij de mens om te zien welke namen de mens ze zou geven: zoals hij elk levend wezen zou noemen, zo zou het heten.

“De mens gaf namen aan al het vee, aan alle vogels en alle wilde dieren, maar hij vond geen helper die bij hem paste”. – En dan pas krijgt hij dus een vrouw, al is dat in het scheppingsverhaal zeker niet als noodoplossing bedoeld. Van belang is in deze context dat niet God maar de mens namen aan de dieren

³ Zie <https://debijbel.nl/bijbel/NBV/GEN.2/Genesis-2>.

geeft. Zo horen die namen ook direct in zijn taalwereld en kan hij er allerlei mee gaan doen, ze tot directe metafoor maken of ze daarin opnemen.

In dit stuk worden geen gezegden, spreekwoorden noch vaste verbindingen met diernamen besproken, alleen het metaforische gebruik van zulke namen op zich, eventueel voorafgegaan door een epitheton, in tweede instantie ook het gebruik ervan in samenstellingen of afleidingen, maar altijd uitsluitend betrekking hebbend op de mens.⁴ Zo worden ‘bok’ en ‘paard’ als turntoestellen niet behandeld, evenmin als de ‘haring’ voor onze tent en de ‘slang’ waarmee we water sproeien. We gaan ook geen ‘koevoet’ gebruiken en niet ‘de kat een bel aanbinden’, al willen we situaties vermijden waarin we ‘een paling bij de staart hebben’. Dat een ‘zwaluwstaart’ behalve de achterzijde van chique mannelijke feestkleding in de vaktaal van timmerlieden een kunstig verbindingsstuk van twee houten elementen is (Den Boon & Hendrickx 4759), doet er hier niet toe, noch dat Nederlandse hagelslag in Vlaanderen ook als ‘muizenstrontjes’ wordt gezien.⁵

5.1 Directe metaforen: diernamen waar een menselijk wezen achter schuilgaat

‘aap’ / ‘beer’ / ‘koe’ / ‘kalf’ / ‘os’ / ‘ezel’ / ‘veulen’ / ‘bok’ / ‘geit’ / ‘(ranke) gazelle’ / ‘schaap’: ‘arm schaap’ – ‘zwart schaap’ / ‘hond’ / ‘vos’ / ‘poes’ / ‘eend’ / ‘gans’ / ‘kippetje’ / ‘duif’ / ‘late vogel’ / ‘witte raaf’ / ‘grijze muis’ / ‘uil’ / ‘papegaai’ / ‘gier(en)’ / ‘haai’ / ‘(kleine) garnaal’ / ‘kwal’ / ‘mossel’ / ‘bezige bij’ / ‘spin’ / ‘(arme) luis’ / ‘vlinder’ / ‘mol’ / ‘rat’

Een ‘aap’ kan een wat primitieve man zijn, iemand die iets niet kan – een formulier invullen bv. – iemand die zich onnozel gedraagt ook of die men minacht. Een ‘aangeklede aap’ is een lelijk mens; spottend is een politiemans / suppoost / hotelportier wel eens ‘geüniformeerde aap’ genoemd – het *ANW (Algemeen Nederlands Woordenboek)* somt een hele reeks zulke epitheta op.⁶ En voorts staat ‘aap’ ook voor een wispelturig maar daarom niet ondeugend kind. Een ‘beer (van een vent)’ is een sterke, zware, soms ook wat logge man. Maar ook een normaal gebouwd iemand kan ‘beresterk’ zijn; het eerste deel ‘bere-’ is trouwens vrij productief: ‘beregloed’ / ‘bereleuk’ / ‘bere-interessant’ e.a. Ook de hiermee verwante samenstellingen met ‘ape-’ hoeven niet per definitie denigrerend te zijn: ‘apetrots’.

Alles wat dom, slecht, lelijk kan zijn aan een vrouw zit zichtbaar in de metaforische ‘koe’; daar kan een desbetreffend epitheton aan voorafgaan, maar nodig is dat niet. Een ‘kalf’ is ook niet noodzakelijk zoon of dochter van een ‘koe’

⁴ Veel van de genoemde uitdrukkingen zijn beschreven bij Ton den Boon, *Een lust voor het oog* (2014). Voor het overige is de auteur uitgegaan van zijn eigen kennis.

⁵ Zie <https://anw.ivdnt.org/article/muizenstrontjes>.

⁶ Zie <https://anw.ivdnt.org/article/aap>.

in die betekenis, het is gewoon een onnozel iemand.⁷ En hoewel het *ANW* dat niet vermeldt, is een ‘os’ een dom mens, althans volgens *van Dale* (Den Boon & Hendrickx 2816). Voor dom wordt ook de overdrachtelijke ‘ezel’ gehouden, met een verwijzing naar het uitzicht van het echte dier ‘domoor’ (Den Boon & Hendrickx 1117). Die eigenschap gold al ten tijde van Pieter Bruegel de Oude: *De ezel op school* heet een van zijn pentekeningen uit 1556. Het onderschrift ‘Al reijst den esele ter schoolen om leeren, ist eenen esele hij en sal gheen peert weder keeren’ liegt er niet om (www2). Nu kan een dwarsligger, iemand die tegenwerkt en moeilijk doet, voor ‘ezel’ doorgaan, maar ook die betekenis moet niet altijd en overal bestaan hebben, anders zou Jezus Christus op Palmzondag niet op een ezelsveulen Jeruzalem binnengereden zijn, had er in de kerststal naast de os geen ezel kunnen staan of liggen, en was die laatste niet aangesproken voor de vlucht naar Egypte. Wél krijgt hij bij Franciscus van Assisi opnieuw duidelijk pejoratieve allures; die spreekt zijn eigen magere lichaam aan als ‘broeder ezel’. Een gewoon ‘veulen’ is een speels jongmens. Een ‘bok’ als manspersoon krijgt in de woordenboeken allerlei negatieve epitheta mee: ‘koppig’, ‘dom’, ‘lastig’, ‘onhebbelijk’, ‘geil’ (Den Boon & Hendrickx 546). Zijn vrouwelijke figuurlijke wederhelft ‘geit’ is veeleer dom en onnozel. En daarmee contrasteert duidelijk de ‘(ranke) gazelle’, een (grote) snelle loopster bv. Met een ‘schaap’ heb je te doen, het is een beklagenswaardig iemand, soms maar niet altijd een meisje. Dat aspect wordt nog versterkt met een voorafgaand adjectief ‘arm’, en een ‘zwart schaap’ is een familielid dat niet echt geaccepteerd is, of een niet gewaardeerd lid van een groep. In het meervoud zijn ‘schapen’ meestal volgzzaam, vaak mak en ook wel achterlijk, maar ze kunnen ook gewoon de groep vormen voor wie iemand liefdevol wil zorgen (Den Boon & Hendrickx 3409).

‘Hond’, al dan niet met toevoeging ‘gemene’ houdt een hoge mate van verachting in. Een menselijke ‘vos’ is sluw of alleen maar slim, kan echter ook iemand met rood haar zijn. Een jonge, sensuele vrouw wordt weleens met ‘poes’ aangegeven, al is dat ook een onschuldig waarderende aanspreking vanwege een mannelijke partner. Een ‘domme’ / ‘stomme’ eend is achterlijk, een ‘(domme) gans’ sullig; beide hebben het vaak op een vrouw gemunt. Een ‘lekker kippetje’ hoeft in deze context wel geen toelichting. In Vlaanderen is een ‘simpele duif’ erg naïef.

Er zijn ‘vroeger’ en ‘late vogels’, mensen die al in de ochtend enthousiast aan het werk zijn, en andere die het liefst in de avond actief worden. Iemand van die laatste soort gaat ook wel voor ‘nachtraaf’ door. Een ‘witte raaf’ daarentegen is volgens het *ANW* “iemand die of iets wat een gunstige uitzondering vormt op wat de zwakke of middelmatige regel is; een zeldzaam geval”.⁸ Daarentegen zijn ‘grijze muizen’ saai, onopvallend en middelmatig. Bij de oude Grieken was de ‘uil’ het attribuut van de godin van de wijsheid Pallas Athene en ook nu nog

⁷ Zie <https://anw.ivdnt.org/article/koe>.

⁸ Zie <https://anw.ivdnt.org/article/raaf>.

blijft hij een symbool van de wijsheid – hij kan immers in het donker zien. Maar vreemd genoeg staat hij tegelijk voor een dom, onnozel iemand, als metafoor nog versterkt door ‘uilskuiken’ (Den Boon & Hendrickx 4113–4114). Een metaforische ‘papegaai’ is een naprater, iemand die kritiekloos herhaalt wat iemand anders zegt. ‘Gieren’ ten slotte zijn roofvogels. In tegenstelling met wat men zou denken, is de vogel ‘gier’ afgeleid van ‘gierig’ en niet omgekeerd; dat adjectief zelf is een afleiding van ‘gier’, het tweede lid van bv. geldgier. De vogel is een inhalig, vraatzuchtig dier. En overdrachtelijke ‘gieren’ strijken hebzuchtig neer bij een iemands mislukking, erop uit daar nog voordeel uit te halen.⁹ ‘Gieren’ in de lucht zijn ‘haaien’ in het water: een hebberrige figuur die niet bang is om een vuile streek uit te halen, kan metaforisch ‘haai’ worden.¹⁰

‘Kwal’ staat metaforisch voor een mens die door zijn uiterlijk of vanwege zijn gedrag onsympathiek overkomt, het eetbare weekdier ‘mossel’ voor een mens zonder ruggengraat, die niet naar eigen inzicht of overtuiging handelt. Dat hoeft daarom geen ‘(kleine) garnaal’ te zijn, een onbelangrijk lid van een groep. De ‘bezige bij’ daarentegen weet zelf wel wat er wanneer te doen is en handelt daar onverschrokken naar. Meestal is dat ook geen ‘arme luis’. Een ‘vlinder’ is dan weer iemand die in plaats van een vaste partner liever af en toe een flirt heeft. Het kan ook iemand zonder vast werk zijn die leeft van tussendoor hier en daar een klusje. Niet of nog niet in de woordenboeken staat het gebruik van de metafoor voor een werknemer die verschillende plaatsen aan een lopende band of functies in een bedrijf aankan.

Een ‘mol’ ten slotte is een infiltrant, een spion eigenlijk, die ‘ondergronds’ deel uitmaakt van een organisatie, meestal in opdracht van een andere. “*Wie is de Mol?* is een avontuurlijk spelprogramma waarin een team van bekende Nederlanders opdrachten uitvoert en jaagt op een mol in zijn midden” (www12). In Vlaanderen zijn ‘ratten’ werknemers die niet mee willen staken.

5.2. Samenstellingen met een diernaam als eerste lid

Samenstellingen, die naar een mens, een menselijke eigenschap, menselijk gedrag verwijzen of een verschijnsel kunnen weergeven, en waarvan vele ook hun niet-metaforische betekenis bewaard hebben, zijn: ‘apenpak’ / ‘apenstreken’ / ‘adderengebroid’ / ‘arendsoog’ / ‘eksterooog’ / ‘ezelstamp’ / ‘ganzenpas’ / ‘giraffenek’ / ‘haantjesgedrag’ / ‘hondenbaan’ – ‘hondenstiel’ / ‘kattenkwaad’ / ‘kattenwasje’ / ‘kippenvel’ / ‘leeuwinnenkapsel’ / ‘mierenhoop’ / ‘mierenneuker’ / ‘muggenzifter’ / ‘muizensnoetje’ / ‘olifantengeheugen’ / ‘paardengebit’ / ‘paardenmiddel’ / ‘slakkengangetje’ / ‘slangenmens’ / ‘wespennest’ / ‘wespentaille’.

⁹ Zie <https://anw.ivdnt.org/article/gier>.

¹⁰ Zie <https://anw.ivdnt.org/article/haai>.

‘Apenstreken’ zijn dwaze kwajongensstreken, maar komen ook wel bij vrouwelijke tieners voor; daarvoor hoeft geen van beide kunnen kakelbont uitgedost te zijn en een ‘apenpak’ te dragen. De evangelist Mattheüs [3 vers 7] scheldt de farizeeën voor ‘adderengebroid’, boosaardige mensen zijn dat, gespuis. Een ‘arendsoog’ ziet alles en kan gevaarlijk zijn, een ‘eksteroog’ is alleen vervelend. In Vlaanderen krijgt een verdienstelijk iemand die opeens weggestuurd wordt een ‘ezelsstamp’. Netjes achter elkaar lopen soldaten in ‘ganzenmars’; de ‘ganzenpas’ waarbij ze tijdens een parade de gestrekte benen hoog optillen, zie je tegenwoordig vrijwel alleen nog in dictatoriale landen.

Het percentage ‘koekoekskinderen’ bedraagt volgens genealogisch onderzoek de laatste 400 jaar één tot twee procent (www13). Het aantal kinderen van een andere vader in een gezin blijkt dus mee te vallen, ondanks het schilderij *Het Geboortefeest* van Jan Steen uit 1664. Grote mannen en vrouwen hebben soms een ‘giraffennek’, ‘haantjesgedrag’ gaat samen met een machohouding en komt zoals het eerste lid wil alleen bij mannen voor. Is het leraarschap een ‘hondenstiel’ geworden? Alleen in Vlaanderen kan een ondankbaar beroep zo heten; ‘hondenbanen’ zijn er ook in Nederland. ‘Kattenkwaad’ behoeft geen zware straf, een ‘kattenwasje’ is geen grondige beurt. Met ‘kippenvel’ blijft onze taal in vergelijking met die van onze oosterburen bescheiden; bij hen veroorzaken koude rillingen *Gänsehaut*. Is een likdoorn in het Duitse taalgebied groter dan bij ons – een ‘eksteroog’ kleiner dan *ein Hühnerauge*? Dames met een ‘leuwinneenkapsel’ zal men wel geen ‘muizensnoetje’ toedichten, een ‘wespentaille’ kunnen ze wél hebben. In een figuurlijk ‘wespennest’ beleeft de mens netelige situaties en vaak bitse bewoordingen. ‘Muggenzifters’ en ‘mierenneukers’ spuien kritiek; criticasters zijn het en vitters, en ze zoeken ook spijkers op laag water. Misschien onthouden ze te veel details, maar uiteraard kunnen niet alleen zij een ‘olifantengeheugen’ hebben. De Franse acteur Fernandel (1903–1971) had een ‘paardengebit’; met elke glimlach liet hij zijn grote tanden zien. In zijn meeste bekende film *La Vache et le Prisonier* slentert hij als krijgsgevangene met een koe over de Duits-Franse grens, naar huis, denkt hij. Dat het anders afloopt, doet hier niet ter zake: zijn tocht was hoe dan ook een ‘slakkengangetje’. In het circus heeft Fernandel niet gewerkt, hij was ook geen acrobaat, laat staan een bijzonder lenige die als ‘slangenmens’ geafficheerd wordt. Of hij goed kon zwemmen en weleens de discipline ‘vlinderslag’ beoefende?

Ten slotte kan hier nog het ‘paardenmiddel’ vermeld worden, een krachtig werkend medicijn of een doortastende methode tegen een of andere calamiteit.

5.3. Samenstellingen met een diernaam als tweede lid

De ‘pechvogel’ blijkt een ontlening uit het Duits te zijn, en in zijn oorspronkelijke betekenis een attribuut uit het vroegere autoritaire onderwijs; nu is het gewoon

iemand die pech heeft. Laten we hopen dat er meer ‘geluksvogels’ zijn. Het ‘paradepaardje’ kan een materiële betekenis hebben, maar ook een mens zijn. Je zou kunnen stellen dat het aspirientje lange tijd het paradepaardje van *BAYER* was, en de tennisspeelster Kim Clijsters dat van de Belgisch-Limburgse gemeente Bree.

5.4. Afleidingen

Wat ‘bokkig’ betekent, is makkelijk af te lezen aan de ‘bok’ onder 5.1. hierboven, met dit verschil: ook vrouwen kunnen bokkig zijn. ‘Kattig’, ook ‘spinnig’ ben je als je onaangenaam ergens op reageert, synoniemen zijn snibbig en kribbig. ‘Luizig’ heeft alles met de arme luis van doen die eveneens onder 1. aan de orde was. En blijkbaar moet je in de politiek niet bang zijn om af en toe een ‘gehaaide’ indruk te maken.

5.5. Werkwoorden

Dat mensen soms ‘bokken’ / ‘ezelen’ hoort bij de betekenissen van het grondwoord onder 5.1 waarvan ze afgeleid zijn; het overkomt dwarsliggers en andere ontevreden moeilijke mensen. Anderen ‘na-apen’ behoeft alleen een kritiekloze benadering en een gebrek aan eigen mening. Nerveuze mensen die ergens op wachten bv. ‘ijsberen’ door de kamer; dat zouden echte beren in de dierentuin hun voorgedaan hebben. ‘Vlinderen’ is dan weer wat de metaforische vlinder doet: zorgeloos door het leven gaan, van de ene liefde naar de andere ook. In de woordenboeken komt bovendien een vakterm uit de bouw voor: een pas gegoten betonvloer met een mechanische troffel gladstrijken. Dat kost in ieder geval minder energie dan ‘buffelen’, dat voor hard menselijk werk staat. Iemand ‘erin luizen’ is hem of haar met verkeerde informatie in de problemen brengen, of erger nog, een valstrik voor die persoon opzetten. Het werkwoord ‘vogelen’ in de betekenis ‘neuken’ zou al in de 13^e eeuw bestaan hebben (Philippa IV 552–553). Of het spotten van vogels toen ook al mee aangegeven werd? Tegenwoordig kan een beoefenaar van dat onschuldige tijdverdrijf in ieder geval ‘vogelaar’ heten.

5.6. Al dan niet metafoor

Aan het begin van dit luik stelde ik dat het metaforische gebruik van de diernaam hier altijd betrekking heeft op de mens. Toch is het moeilijk een duidelijke grens te trekken; sommige begrippen zijn aan de mens gerelateerd of maken deel uit van zijn leefwereld zonder er hemzelf metaforisch bij te betrekken: hij loopt over een ‘zebrapad’ waarvan de streken aan het vel van het dier doen denken; ‘slakkenpost’

is als begrip ontstaan naar aanleiding van het veel vluigere e-mailverkeer. Als ‘eekhoortjesbrood’ zijn naam te danken heeft aan het feit dat de diertjes hem zo lekker vinden, is eigenlijk het tweede lid metaforisch. Ons ‘vlinderdasje’ blijkt oorspronkelijk een Engelse ‘butterfly’ te zijn geweest (Van der Sijs 356) en zelfs bij ons nog zo te kunnen heten. In hun etymologisch woordenboek nemen beide auteurs het zelfs alleen onder dat lemma op en niet bij ‘vlinder’. De vorm van het voorwerp verwijst naar vlindervleugels, waardoor het een metaforisch begrip wordt. En de ‘vlooiemarkt’ is onze versie van de Parijse *marché aux puces*, een spotnaam voor de rommelmarkt die daar eind 19e eeuw ontstond (Van der Sijs 502).

6. Tot slot

Inhoudelijk vormen de vier delen van deze bijdrage geen coherent geheel. Wél sluiten telkens twee van de afzonderlijke delen op elkaar aan: 2. de *umlaut* van de beschouwingen bij de naam Martens / Mertens en 3. de bevordering van de dialectische ‘oo’ in ‘speculoos’ tot een vorm van standaard naast ‘speculaas’ hebben met klankleer van doen, een discipline waar de jubilaris zich eveneens mee ingelaten heeft (Morciniec 1994); de beide andere verzamelen metaforen binnen een woordveld: 4. betreffende het menselijk lichaam, 5. met diernamen. Op die manier is het geheel meer dan een samenvoegsel van losse stukjes.

Veeleer kadert een en ander in het beschouwende verzamelen van een didacticus. Toen die jaren geleden een toen recent verschenen opstel van zijn hand aan een van zijn vroegere professoren gestuurd had, kreeg hij een complimentje retour: de oude leermeester had behalve voor de inhoud veel waardering voor de “onconventionele stijl zonder pseudowetenschappelijk franje”. Een andere interpretatie had later mijn promotor: “als ik het lees, hoor ik het je naar voren brengen”. Mocht die didacticus ook nu zichzelf blijven met een lichtvoetige combinatie van lering en vermaak?

Bibliografie

- Den Boon, Ton. *Een lust voor het oog: En andere Bijbelse uitdrukkingen die we dagelijks gebruiken*. Van Dale Uitgevers, 2014.
- Den Boon, Ton, en Ruud Hendrickx, editoren. *Van Dale Groot Woordenboek van de Nederlandse Taal*. Van Dale Uitgevers (3 delen), 2015.
- De Vriendt, Sera, en Marcel de Schrijver. *Brussels Lexicon*. Academie van het Brussels, 2009.
- Krop, Marnix. *Hart van Europa: Hoe Duitsland ons uit de crisis voert en tegen welke prijs*. Bert Bakker, 2014.
- Lambert, Veronique. “De Brugse Metten: een andere lieu de mémoire van de Vlamingen”. *Handelingen van het Genootschap van Geschiedenis*, 139, 2002, pp. 185–198.

- Martens, Nico, en Elke Morciniec. *Klein woordenboek Nederlands-Pools / Pools-Nederlands – Mały słownik niderlandzko-polski i polsko-niderlandzki*. Wiedza Powszechna, 1985.
- Morciniec, N. *Kontrastive Phonemik deutsch-niederländisch, niederländisch-deutsch*. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994.
- Philippa, Marlies, *et al.*, editeurs. *Etymologisch woordenboek van het Nederlands*. Amsterdam University Press (4 delen), 2003–2009.
- Tempelaars, Rob, *et al.*, editeurs. *Algemeen Nederlands Woordenboek*. 2022. De online versie, <https://anw.ivdnt.org>. Geraadpleegd 31 augustus 2022.
- Van der Sijs, Nicoline. *Van Dale Groot Leenwoordenboek*. Van Dale Lexicografie, 2005.
- www1 – “Het Leidseplein: de navel van de wereld”. www.amsterdam.nl/nieuws/achtergrond/leidseplein-navel-wereld/. Gepost 10 februari 2017, geraadpleegd 31 augustus 2022.
- www2 – “De ezel op school”. bruegel.vlaamsekunstcollectie.be/nl/kunstwerk/de-ezel-op-school. Geraadpleegd 31 augustus 2022.
- www3 – Janssen, Kolet. “Antwerpen is de navel van de LGBT-wereld”. *Golfbrekers Vlaams-radical blog: verbonden maar niet aan banden*, www.golfbrekers.be/antwerpen-is-de-navel-van-de-lgbt-wereld/. Gepost 6 augustus 2013, geraadpleegd 31 augustus 2022.
- www4 – Belga. “Speculoos erkend als Brussels erfgoed”. *Nieuwsblad*, https://www.nieuwsblad.be/cnt/dmf20201204_94252281. Gepost 4 december 2020, geraadpleegd 31 augustus 2022.
- www5 – Teugels, Charlotte. “Maak je eigen geheime speculaaskruiden”. *Libelle*, www.libelle.be/lekker/maak-eigen-geheime-speculaaskruiden/. Gepost 6 december 2020, geraadpleegd 31 augustus 2022.
- www6 – “Inventaris van het immaterieel cultureel erfgoed (ICE). Brusselse identiteit”. erfgoed.brussels/ontdekken/de-brusselse-erfgoedinventarissen/inventaris-van-het-immaterieel-cultureel-erfgoed-ice/inventaris-van-het-immaterieel-cultureel-erfgoed-ice. Geraadpleegd 31 augustus 2022.
- www7 – “Zeilboot strandt op golfbreker”. www.nieuwsblad.be/cnt/ov3oofns. Gepost 14 april 2012, geraadpleegd 31 augustus 2022.
- www8 – “Brugse Metten (voetbal)”. [nl.wikipedia.org/wiki/Brugse_Metten_\(voetbal\)](http://nl.wikipedia.org/wiki/Brugse_Metten_(voetbal)). Geraadpleegd 31 augustus 2022.
- www9 – “Martinus”. nl.wikipedia.org/wiki/Martinus. Geraadpleegd 31 augustus 2022.
- www10 – “Speculoos”. nl.wikipedia.org/wiki/Speculoos. Geraadpleegd 31 augustus 2022.
- www11 – “Familienamen: Peeters en Janssens”. statbel.fgov.be/nl/themas/bevolking/namen-en-voornamen/familienamen. Gepost 6 juli 2022, geraadpleegd 31 augustus 2022.
- www12 – “De Mol is ontmaskerd”. wieisdemol.avrotros.nl/home. Geraadpleegd 31 augustus 2022.
- www13 – “Koekoeksgraad”. nl.wikipedia.org/wiki/Koekoeksgraad. Geraadpleegd 31 augustus 2022.
- www14 – *Nieuwe Bijbelvertaling*. <https://debijbel.nl/bijbel/NBV/GEN.1/Genesis-1>.

Varia

Norbert MORCINIEC

ORCID: 0000-0002-8499-828X

Wyższa Szkoła Bankowa we Wrocławiu, vh. Uniwersytet Wrocławski

Mijn herinneringen aan Professor Ludwik Zabrocki (1907–1977)

Abstract

Professor Ludwik Zabrocki (1907–1977), an eminent Polish linguist, was an inspiration in linguistic research on Germanic languages for a young scholar from Wrocław. At the end of the 50's of the 20th century, Norbert Morciniec took part in scientific meetings in Poznań, where Zabrocki had worked on a holistic approach of Polish research on Germanic languages. The young MA then started to develop studies on the Dutch language. That resulted in establishing a language course, then a specialisation of Dutch within the Germanic studies. New books about Dutch language and literature were written, a scientific journal was established, finally an autonomous Chair for Dutch at the University of Wrocław was created. Today this Chair employs numerous researchers who have further developed the Dutch studies and who are educating numerous students in this field. The text ends with a wish to the pupils of the author, today themselves professors: that they, too, do open new horizons for their pupils.

Keywords: Ludwik Zabrocki, linguistic research, Netherlandistics, Amsterdam, Wrocław.

Mijn contacten met professor Ludwik Zabrocki (1907–1977), een bekende Poolse linguïst van de Adam Mickiewicz-Universiteit (*Uniwersytet Adama Mickiewicza, UAM*) in Poznań (een kleine 200 km ten noorden van Wrocław), begonnen bijna zeventig jaar geleden en duurden tot het einde van de jaren 50 van de 20ste eeuw. Ik was toen assistent van professor Jan Piprek (1887–1970), een eminente germanist en lexicograaf aan de Universiteit Wrocław. Ik had toen gehoord dat professor Zabrocki voor zijn assistenten aan de Leerstoel voor Germaanse Talen in Poznań (*Katedra Języków Germańskich*) maandelijks speciale wetenschappelijke bijeenkomsten in Poznań organiseerde, waarvoor hij ook onderzoekers van andere Poolse universiteiten uitnodigde.

De taalkunde werd binnen de germanistiek in Wrocław (aan de toenmalige Leerstoel voor Germaanse Filologie, *Katedra Filologii Germańskiej*) door twee professoren: Jan Piprek (1887–1970) en Ryszard Ligacz (1903–1982) vertegenwoordigd. Zij waren allebei *Junggrammatiker pur sang*, die enkel Gotische en Oudhoogduitse teksten aan het interpreteren waren. Ikzelf had op dat moment net mijn tweejarige assistententijd bij professor Leon Zawadowski (1914–2018) beëindigd, een vooraanstaande filoloog, hoogleraar en hoofd van de Leerstoel voor Algemene Taalkunde aan de Universiteit Wrocław (*Katedra Językoznawstwa Ogólnego Uniwersytetu Wrocławskiego*). Daardoor had ik een zekere *back ground* in de structuralistische linguïstiek verkregen. Voor mij was het toen overduidelijk dat ik binnen de toenmalige germanistiek in Wrocław voor mijn eigen wetenschappelijke ontwikkeling niet veel te verwachten had. Ik nam daarom des te gretiger de uitnodiging van professor Zabrocki aan om aan zijn wetenschappelijke bijeenkomsten deel te nemen. In een telefoongesprek verzocht hij mij om een lezing over het door mij onderzochte onderwerp te houden. Ik bestudeerde toen de regels van de fonologische identificatie van de Praagse School, waardoor ik zodanig een thema uit dit onderzoeksveld had voorgesteld.

Aan het einde van deze bijeenkomsten, waarbinnen óf professor Zabrocki zelf, óf een van de collega's zijn werk presenteerde, was er altijd de mogelijkheid voor individuele gesprekken. Bij één van die gesprekken had ik aan professor Zabrocki toevertrouwd dat ik aan de nominaalverbindingen van de West-Germaanse talen werkte en dat ik dit als mijn dissertatie wilde voorstellen. Ik had mijn hoofdstellingen voorgesteld en om advies gevraagd. De reactie was typisch professor Zabrocki: "Nou, schrijft u dan maar, en als u resultaten heeft, dan refereert u ze".

Ik had in 1961 in Wrocław mijn proefschrift verdedigd... En een van de beoordelaars was uiteraard professor Ludwik Zabrocki.

Ik ging ook later van Wrocław naar Poznań om daar aan de zittingen van de linguïsten van de universiteit deel te nemen. Na een van deze bijeenkomsten vroeg professor Zabrocki me om hem te bezoeken. Hij stelde me in het kort zijn concept van de gehele Poolse germanistiek voor. Deze zou alle Germaanse disciplines omvatten; hij stelde me voor om het Nederlands te gaan bestuderen. Hij zei ook, dat dr. Aleksander Szulc en dr. Marian Adamus daarmee instemden om respectievelijk de Zweedse en de Deense filologie te gaan bestuderen. En hij voegde eraan toe dat ik dan het Nederlands in mijn proefschrift zou kunnen opnemen.

Het was een voorstel dat ik niet kon afwijzen. Het had mij immers een nieuw onderzoeksperspectief geopend; en ook de mogelijkheid om in Wrocław een nieuw studievak te kunnen creëren. Maar er was meer: professor Zabrocki zou niet Professor Zabrocki zijn geweest, had hij het slechts bij dit voorstel gelaten. Na dit gesprek kreeg ik van het Poolse Ministerie voor Hoger Onderwijs (*Ministerstwo Szkolnictwa Wyższego*) het bericht dat mij een eenjarige studiebeurs in

Nederland werd toegekend. Ik wist heel goed dat dit het initiatief van professor Zabrocki was – ikzelf had die beurs immers niet aangevraagd.

Op advies van professor Zabrocki studeerde ik in de jaren 1966/67 in Nederland, aan de Leerstoel voor Algemene Taalwetenschap van de Gemeentelijke Universiteit in Amsterdam (de huidige Universiteit van Amsterdam) bij professor Anton Reichling (1898–1986), een Nederlandse structuralist. Ik ging vlijtig naar lezingen over grammatica, taalgeschiedenis en Nederlandse literatuur, en in mijn vrije tijd werkte ik aan mijn Habilitationsschrift. Los daarvan zocht ik ook contact met het Departement Internationale Samenwerking van het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen in Den Haag. Ik zal daar wel een eerlijke indruk gemaakt hebben, toen ik aan het hoofd van dit departement, mw. mr. Eke Talsma (1924–2012), met wie ik later jarenlang bevriend was, mijn plan voorlegde om in Polen, concreet: in Wrocław, een taalcursus Nederlands op te zetten en, op langere termijn, een studie Nederlands op te richten. Want: men had mij beloofd, op kosten van het ministerie een Nederlandse lector naar onze universiteit te sturen en ook de aankoop van de benodigde boeken financieel te ondersteunen. Een belofte die later nauwgezet werd nagekomen.

Met mijn studie bij professor Reichling is een interessante anekdote verbonden. Nog vóór de verdediging van mijn doctoraat had ik naar hem mijn Duitstalige bijdrage onder de titel “*Ein Phonem oder zwei?*” (Één foneem of twee?) gestuurd. Professor Reichling was (samen met Albert Willem de Groot, 1892–1963) medeoprichter en redacteur van het Nederlandse (en tevens internationale) tijdschrift *Lingua. International Review of General Linguistics*. Daar wilde ik mijn tekst publiceren, een uiteenzetting over een probleem dat in deze tijd zeer intens werd bediscussieerd. Mijn brief aan professor Reichling had ik, conform mijn toenmalige status in Polen, ondertekend: “Mgr Norbert Morciniec” (dus: *magister*, *Master of Arts*). Kort daarna kreeg ik een brief van de professor dat mijn artikel voor publicatie werd aangenomen. De brief begon met de woorden: “Weledel Zeergeleerde Heer...” Professor Reichling had de afkorting ‘mgr’ als ‘monsignore’ gelezen en mij dus voor een bisschop gehouden! Ik had dat niet gecorrigeerd – en de bijdrage van de jonge *magister* verscheen reeds na drie maanden in *Lingua*.

Jaren later, tijdens mijn verblijf in Amsterdam, kwam de aap uit de mouw. Ik had professor Reichling opgebeld, stelde me met mijn naam voor en vroeg om de mogelijkheid voor een bezoek bij hem. Op de afgesproken tijd stond ik, met een boeket rozen, voor zijn deur. Professor deed open, keek me aan en vroeg: “U bent monsignore Morciniec?” Hij dacht nog steeds dat ik bisschop was. “Nee, professor”, antwoordde ik, “geen monsignore, maar magister, nu al doktor”. Er werd veel daarover gelachen... Maar: zulke voorvallen brengen mensen ongetwijfeld samen. Trouwens: professor Reichling was te zijner tijd, meer dan 30 jaar lang, lid van de jezuïetenorde, en had zonder twijfel een groot respect voor de bisschoppen.

Terug in Wrocław legde ik mijn Habilitationsschrift voor, onder de titel *Distinktive Spracheinheiten im Niederländischen und im Deutschen* (Distinctieve taaleenheden in het Nederlands en in het Duits). Naast professor Ebeling uit Amsterdam was opnieuw professor Zabrocki mijn beoordelaar. Ik was enigszins bang voor zijn beoordeling; ik wist namelijk dat hij zijn eigen concept van de fonetiek had ontwikkeld. Daarin had hij de theoretische uitgangspunten van de Praagse School bekritiseerd, en juist deze uitgangspunten had ik in mijn werk overgenomen en verder ontwikkeld. En inderdaad: de recensent begon met een complete kritiek van mijn thesen vanuit het perspectief van zijn theorie... Maar: hij eindigde met de woorden “Indien men echter de theoretische uitgangspunten van de kandidaat zou gaan aannemen dan verdient zijn werk...”, en er volgde louter lof, gevolgd door de aanvraag om mijn Habilitationsschrift aan te nemen, en een recommendatie aan de Minister voor Hoger Onderwijs om het ook nog met een ministersprijs te onderscheiden. Dit was typisch Ludwik Zabrocki. Hij was in staat om de eigen inbreng van zijn studenten te herkennen en te waarderen, ofschoon hun wetenschappelijk werk met zijn eigen theoriën niet noodzakelijk overeenkwam.

Met toestemming van professor Zdzisław Żygulski (1888–1975), directeur van het Instituut voor Germaanse Filologie in Wrocław, had ik later een cursus Nederlands georganiseerd. Ik had deze cursus, naast mijn andere cursussen in de germanistiek, eerst zelf gegeven, en later samen met een docent uit Nederland die naar Wrocław kwam. En toen nog later een groep van enkele geïnteresseerde assistenten ontstond, werd het mogelijk om een nieuwe studierichting binnen de germanistiek te organiseren: de neerlandistiek. Elk jaar hadden enkele studenten deze studierichting geabsolveerd; zij verkregen de titel van ‘magister Germaanse filologie met specialisatie neerlandistiek’.

Het ontstaan van de nieuwe studierichting vond zijn bevestiging ook in de naam van de door mij geleidde Afdeling voor Duitse Taal (*Zakład Języka Niemieckiego*) van het Instituut voor Germaanse Filologie. De nieuwe naam luidde: *Zakład Języka Niemieckiego i Niderlandystyki*; Afdeling voor Duitse Taal en Neerlandistiek. Ikzelf had ook de filologische ‘basisinstrumenten’ voor die neerlandistiek bewerkt en uitgegeven: een Nederlandse grammatica, een Nederlands-Pools en Pools-Nederlands woordenboek en later (samen met mijn toenmalige, later overleden echtgenote Dorota) ook een geschiedenis van de Nederlandse literatuur.

Dankzij de positieve houding van de universitaire overheid had ik wetenschappelijke conferenties met buitenlandse gasten kunnen organiseren en professoren uit Nederland en België naar Wrocław kunnen uitnodigen; iets wat in de toenmalige moeilijke tijden geenszins een vanzelfsprekendheid was. Ik had ook het wetenschappelijke tijdschrift *Neerlandica Wratislaviensia* gesticht; als jaarboek verschijnt dit tijdschrift tot vandaag. En nadat ik in 1984 vice-rector voor wetenschap en internationale samenwerking van de Universiteit Wrocław

werd en mijn eerste leerling, dr. Stanisław Prędoła (1944–2021), zich habiliteerde, ontstond de mogelijkheid om de neerlandistiek van het Instituut voor Germananse Filologie, waarbinnen zij zich tot nu toe bevond, af te scheiden en autonoom te maken. De nu zelfstandige Erasmus-Leerstoel voor Nederlandse Taal, Literatuur en Cultuur (zo, vanaf 1990, de officiële naam: *Katedra Języka, Literatury i Kultury Niderlandzkiej im. Erazma z Rotterdamu*) kwam dan ook onder de leiding van professor Prędoła te staan.

Later werd de leerstoel, als *Katedra Filologii Niderlandzkiej im. Erazma z Rotterdamu* (Erasmus-Leerstoel voor Nederlandse Filologie), succesvol door professor Stefan Kiedroń geleid en verder ontwikkeld. Zijn opvolger was doc. dr. Bolesław Rajman, en nu is prof. Irena Barbara Kalla de chefin van de Wrocławse neerlandistiek.

Vandaag is de Wrocławse leerstoel Nederlands een in de neerlandistieke wereld zeer goed bekend *en* erkend academisch centrum. Met een zeer goed team van (ook jongere) academici, leidt het vandaag ca. 200 studenten op.

En persoonlijk waardeer ik het zeer dat mijn collega's mij nog steeds als een van de leden van de Wetenschappelijke Raad van de *Katedra Filologii Niderlandzkiej* zien en mij naar de zittingen ervan uitnodigen.

Dit is dus een korte geschiedenis van de Wrocławse neerlandistiek. Zij werd als het ware vanuit het gesprek met professor Ludwik Zabrocki decennia geleden geboren... En zij werd in de beginfase dankzij zijn ondersteuning ontwikkeld.

Dat eerste gesprek met professor Zabrocki heb ik aan het begin van deze tekst genoemd. Maar er was meer... Ik zal nooit een gesprek met hem vergeten waarin hij me *zijn* visie van wetenschappelijk onderzoek voorstelde. Hij had het over een intrigerende vergelijking... Hij zei: academisch onderzoek is zoals het veroveren van de bergtoppen door een alpinist. Hij klimt in alle mogelijke moeite naar de top, soms weet hij geen raad hoe verder te klimmen – en keert om. Maar als hij uiteindelijk op die bergtop staat, krijgt hij een fantastisch uitzicht, ziet hij een nieuwe horizon die hij vroeger nooit kende. Zo is het ook met wetenschappelijk onderzoek. Als je na veel ontberingen eindelijk het door jou onderzochte probleem hebt opgelost, zie je tientallen nieuwe problemen die je vroeger niet had kunnen zien. Daarop berust de onsterfelijkheid van de wetenschap. Elk opgeloste onderzoeksprobleem baart nieuwe cognitieve problemen die je voordien niet had gerealiseerd en van die je niet bewust was. Als je dat begrijpt, zei professor Zabrocki tegen me, dan zul je begaafde en moedige mensen om je heen zoeken. En je zult hen nieuwe perspectieven tonen zodat ze diegene problemen gaan onderzoeken waarvoor jouw leven te kort zal zijn.

Mijn korte herinneringen aan professor Ludwik Zabrocki wil ik met één wens beëindigen: mogen mijn leerlingen, die vandaag zelf hoogleraren zijn, voor *hun* leerlingen een nieuwe horizon en brede perspectieven doen openen. Zoals destijds professor Zabrocki die voor mij had geopend.

Publicatielijst van Norbert Morciniec

Publicaties in boekvorm

- Die nominalen Wortzusammensetzungen in den westgermanischen Sprachen* (= *Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, Seria A*, Nr. 99). Wrocław: Wrocławskie Towarzystwo Naukowe, 1964.
- Distinktive Spracheinheiten im Niederländischen und Deutschen. Zum phonologischen Identifizierungsprozeß* (= *Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, Seria A*, Nr. 123). Wrocław: Wrocławskie Towarzystwo Naukowe, 1968.
- Fonetyka kontrastywna języka niemieckiego*. Warszawa, Wrocław: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1973 (medeauteur: Stanisław Prędota; 2de ed. 1984).
- Zarys gramatyki holenderskiej*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1977 (2de ed. 1980, als *Zarys gramatyki niderlandzkiej*; 3de ed. 1982; 4de ed. 1985; 5de ed. 1991; 6de ed. 1995).
- Mały słownik holendersko-polski i polsko-holenderski*. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1977 (als Nico Martens; medeauteur: Elke Morciniec; 2de ed. 1981; 3de ed. 1985 als *Mały słownik niderlandzko-polski i polsko-niderlandzki*; 4de ed. 1990; 5de ed. 1992; 6de ed. 1994; 7de ed. 1995; 8ste ed. 1997; 9de ed. 2000; 10de ed. 2001; 11de ed. 2002; 12de ed. 2003; 13de ed. 2004; 14de ed. 2006; 15de ed. 2008; 16de ed. 2011; 17de ed. 2015).
- Zarys niemieckiej intonacji zdaniowej*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1979 (2de ed. 1981; 3de ed. 1982; 4de ed. 1995).
- Ćwiczenia z gramatyki niderlandzkiej*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1982 (redactie; medeauteurs: Riet Depestel, Frans Jong, Bolesław Rajman; 2de ed. 1985; 3de ed. 1992).
- Podręcznik wymowy niemieckiej*. Warszawa: Wydawnictwo PWN, 1982 (medeauteur: Stanisław Prędota; 2de ed. 1985; 3de ed. 1994; 4de ed. 1995; 5de ed. 2002; 6de ed. 2005; 7de ed. 2008).
- Historia literatury niderlandzkiej*. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 1985 (medeauteur: Dorota Morciniec).
- Das Lautsystem des Deutschen und des Polnischen* (= *Deutsch im Kontrast* 10). Heidelberg: J. Groos Verlag, 1990.
- Nederlands-Pools, Pools-Nederlands Woordenboek*. Warszawa: Wiedza Powszechna, Deventer: Kluwer, 1993 (als Nico Martens, medeauteur: Elke Morciniec).
- Kontrastive Phonemik deutsch-niederländisch, niederländisch-deutsch* (= *Germanica Wratislaviensia* CII). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994.
- Valenzlexikon der deutschen und polnischen Verben*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1995 (medeauteurs: Lesław Cirko, Ryszard Ziobro).
- Gramatyka języka niderlandzkiego z ćwiczeniami*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2001.

- Studia Philologica. Ausgewählte Schriften zur Germanistik und Niederlandistik.* Aus Anlass des 70. Geburtstages herausgegeben von Lesław Cirko und Stefan Kiedroń (= *Beihefte zum Orbis Linguarum*, Band 16). Wrocław: Oficyna Wydawnicza Atut – Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe, 2002.
- Woordenboek Nederlands-Pools – Słownik niderlandzko-polski.* Amsterdam: Uitgeverij Pegasus, 2009 (hoofdredactie: Zofia Klimaszewska, Norbert Morciniec, René Genis).
- Vita in Linguis. Schriften zur Germanistik und Niederlandistik.* Aus Anlass des 80. Geburtstages herausgegeben von Lesław Cirko und Stefan Kiedroń. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Atut – Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe, Neisse Verlag, 2012.
- Gramatyka kontrastywna. Wprowadzenie do niemiecko-polskiej gramatyki kontrastywnej.* Wrocław: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Filologicznej we Wrocławiu, 2014 (2de ed. 2016).
- Historia języka niemieckiego.* Wrocław: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Filologicznej we Wrocławiu, 2015 (2de ed. 2018; 3de ed. 2021).
- Historia języka niderlandzkiego.* Wrocław: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Filologicznej we Wrocławiu, 2017.
- Historia literatury niderlandzkiej.* Wrocław: Oficyna Wydawnicza Atut – Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe, 2019.
- Gramatyka niemiecka w pytaniach i odpowiedziach.* Wrocław: Oficyna Wydawnicza Atut – Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe, 2020.
- Wprowadzenie do językoznawstwa niemieckiego.* Wrocław: Oficyna Wydawnicza Atut – Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe, 2020.

Artikelen en bijdragen aan boeken

- “Z badań nad wysokoniemieckimi złoženiami nominalnymi”. *Kwartalnik Neofilologiczny*, vol. 5, 1958, 211–225.
- “Zur phonologischen Wertung der deutschen Affrikaten und Diphthonge”. *Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft*, vol. 11, 1958, 49–66.
- “Afrykaty współczesnego języka niemieckiego”. *Germanica Wratislaviensia*, vol. III, 1959, 175–187.
- “Die nominalen Wortzusammensetzungen in den Schriften Notkers”. *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur*, vol. 81, 1959, 263–294.
- “Theorie und Praxis der monophonematischen Wertung”. *Kwartalnik Neofilologiczny*, vol. 7, 1960, 203–216.
- “Wort, Wortzusammensetzung und Wortgruppe”. *Germanica Wratislaviensia*, vol. IV, 1960, 115–145.
- “Ein Phonem oder zwei?” *Lingua. An International Review of General Linguistics*, vol. 9, 1961, 288–295.
- “Attributive Word-Groups in English”. *Kwartalnik Neofilologiczny*, vol. 8, 1961, 279–288.
- “Nowe badania nad fonetyką języka niemieckiego”. *Kwartalnik Neofilologiczny*, vol. 9, 1962, 67–70.
- “Złożenia egzocentryczne języka holenderskiego”. *Kwartalnik Neofilologiczny*, vol. 9, 1962, 269–278.
- “Złożenia nominalne języków zachodniogermańskich”. *Rocznik Humanistyczny*, vol. 11, 1962, 47–62.
- “Zur Phonologie der niederländischen Hochsprache”. *Festschrift für Otto von Essen zum 65. Geburtstag*. Berlin: Akademie-Verlag, 1963, 157–164.
- “De plaats van de reductievoocaal in het Nederlandse foneemstelsel”. *De Nieuwe Taalgids*, vol. 56, 1963, 223–229.
- “Wortbedeutung und Wortzusammensetzung”. *Germanica Wratislaviensia*, vol. IX, 1964, 127–170.

- “Procesy dyftongizacyjne na holenderskim obszarze językowym”. *Rozprawy Komisji Językowej Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego*, vol. VI, 1966, 185–190.
- “Zur Entwicklung der germanischen ‘i’ und ‘u’ im Niederländischen”. *Germanica Wratislaviensia*, vol. X, 1966, 21–30.
- “Jednostki dystynktywne w języku niemieckim i holenderskim”. *Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego*, vol. 21, 1966, 22–23.
- “Zur Identifizierung der Phoneme”. *Germanica Wratislaviensia*, vol. XI, 1967, 21–30.
- “Fremdphoneme in der niederländischen Hochsprache”. *Phonetica. International Journal of Phonetics*, vol. 16, 1967, 205–214.
- “Die Niederlandistiek an polnischen Universitäten”. *De Nederlandistiek in het Buitenland*, geredigeerd door W. Thys en J.M. Jalink, Werkcommissie van hoogeraren en lectoren in de nederlandistiek aan buitenlandse universiteiten, 1967, 99–100.
- “Phonologische und morphologische Identifikation”. *Bulletin Phonographique*, vol. 9, 1968, 21–30.
- “Zur Ein- und Zweiphonemigkeit in der deutschen Sprache”. *Linguistics. An Interdisciplinary Journal of the Language Sciences*, vol. 41, no. 6, 1968, 64–79.
- “Distribution der distinktiven Merkmale und Distribution der Phoneme”. *Germanica Wratislaviensia*, vol. XII, 1968, 113–129.
- “Kryteria morfologiczne w badaniach fonologicznych”. *Rozprawy Komisji Językowej Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego*, vol. VII, 1969, 197–206.
- “Diftongering en palaterisering in de Nederlandse dialecten”. *Zijn akker is de taal. Feestbundel Klaas Heeroma* (= Fakulteitenreeks 11), geredigeerd door P.J. Meertens *et al.*, 1970, 193–202.
- “W sprawie kontrastywnego nauczania fonetyki niemieckiej”. *Języki Obce w Szkole*, vol. 1, 1970, 22–31.
- “Alternacje fonemiczne w języku niemieckim i holenderskim”. *Kwartalnik Neofilologiczny*, vol. 17, 1970, 287–297.
- “Einzellaute als Realisierungen von Phonemverbindungen”. *Germanica Wratislaviensia*, vol. XIV, 1971, 119–127.
- “Allophonischer und phonologischer Lautwechsel im Deutschen und im Niederländischen”. *Zeitschrift zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur*, vol. 93, 1972, 319–333.
- “Wstęp do polskiego wydania”. *Słownik wymowy niemieckiej*, geredigeerd door Hans Krech *et al.*, Warszawa: Wiedza Powszechna, 1974, 7–91.
- “Kontrastywna analiza spółgłosek niemieckich”. *Germanica Wratislaviensia*, vol. XVIII, 1974, 51–68.
- “Zadania językoznawstwa na kierunkach neofilologicznych”. *Studia Linguistica*, vol. I, 1974, 99–102.
- “Interferenzerscheinungen als Ergebnis distributioneller Kontraste distinktiver phonologischer Merkmale”. *Jahrbuch Deutsch als Fremdsprache*, vol. 2, 1976, 95–101.
- “Deutsch-polnische Interferenzerscheinungen im Bereich der Aussprache”. *Linguistische Studien*, vol. 29, 1976, 110–120.
- “Distribution der distinktiven Merkmale”. *Germanistische Studententexte: Wort-Satz-Text. Ausgewählte Beiträge zur Sprachwissenschaft*, geredigeerd door Irmhild Barz *et al.*, Verlag Enzyklopädie, 1977, 85–88.
- “Zum Beschreibungsmodell phonologischer Kontrastivstudien”. *Linguistische Studien*, vol. 37, 1977, 67–76.
- “Założenia teoretyczne fonologicznych badań kontrastywnych”. *Studia Linguistica*, vol. IV, 1978, 61–69.
- “Upodobnienia spółgłoskowe języka niemieckiego”. *Języki Obce w Szkole*, vol. 22, 1978, 204–210.
- “Kontrastieve linguïstiek en vreemde-talenonderwijs”. *Verslag van het Zesde Colloquium van docenten in de neerlandistiek aan buitenlandse universiteiten onder auspiciën en met steun*

- van de Gemengde Commissie ter uitvoering van het Belgisch-Nederlands Cultureel Verdrag Universitaire Faculteiten St.-Ignatius Antwerpen (UFSIA) 30 augustus-3 september 1976*, Internationale Vereniging voor Neerlandistiek, 1978, 108–117.
- “Variabilität an der Grenze zwischen Phonologie und Morphologie”. *Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx-Universität Leipzig*, vol. 5, 1978, 585–588.
- “Sytuacja językowa we flamandzkiej części Belgii”. *Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego*, vol. 33, 1978, 31–34.
- “Interferencje foniczne jako wynik kontrastów dystrybucyjnych”. *Teoria komunikacji językowej a glottodydaktyka. Materiały III Sympozjum Instytutu Lingwistyki Stosowanej (Białowieża, 17–19 listopada 1975 r.)*, geredigeerd door Franciszek Grucza, Uniwersytet Warszawski, Instytut Lingwistyki Stosowanej, 1978, 105–113.
- “Akwizycja języka ojczystego a nauczanie języków obcych”. *Języki Obce w Szkole*, vol. 4, 1979, 200–206.
- “Zentrum und Peripherie in der althochdeutschen Monophthongierung”. K.U. Leuven, Departement Linguïstiek, *Preprint* Nr. 69, 1980, pp. 1–14; (ook in:) *Studia Linguistica in Honorem Eugenio Coseriu 1921–1981 (= Logos Semantics 5)*, geredigeerd door Horst Geckeler *et al.*, Berlin: De Gruyter, Madrid: Gredos, 1981, 313–322.
- “Das Niederländische in der Geschichte der deutschen Sprache”. *Kwartalnik Neofilologiczny*, vol. 27, 1980, pp. 3–13; (ook in:) *Linguistische Studien*, Reihe A, 1979, 59–72.
- “Spracherwerb und Altersgrenze”. *Germanica Wratislaviensia*, vol. XL, 1980, 99–116.
- “Jan Piprek”. *Uczeni wrocławscy 1945–1979*, geredigeerd door Jan Trzynadłowski, Wrocław: Wrocławskie Towarzystwo Naukowe, Wydawnictwo Ossolineum, 1980 (= *Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, Seria A*, no. 207), 33–34.
- “Podstawowe typy intonacji niemieckiej”. *Języki Obce w Szkole*, vol. 4, 1981, 202–210.
- “Flamandzka kolonizacja wschodnia a dialekt Wilamowic”. *Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego*, vol. 36, 1981, 34–37.
- “De Vlaamse oostkolonisatie en het dialect van Wilamowice in Zuid-Polen”. *Vlaams-Poolse Tijdingen*, 1983, 3–19 (ook in *Neerlandica Wratislaviensia*, vol. I, 1983, 285–303).
- “Die flämische Ostkolonisation und der Dialekt von Wilamowice in Süd-Polen”. *Slavica Gandensia*, vol. 11, 1984, 7–19.
- “Inwiefern ist ‘althochdeutsch’ deutsch?” *Kwartalnik Neofilologiczny*, vol. 31, 1984, 287–303.
- “Was sind althochdeutsche Dialekte?” *Festschrift für Lauri Seppänen zum 60. Geburtstag (= Acta Universitatis Tamperensis, Seria A Vol. 183)*, geredigeerd door Ahti Jäntti, Tampere: Tampereen Ylipisto, 1984, 207–212.
- “Flamandzka kolonizacja wschodnia a dialekt Wilamowic”. *Studia Linguistica*, vol. IX, 1985, 73–85.
- “Zur Vorgeschichte des ‘Kaufmanns’ von Mikołaj Rej – einer polnischen Version des Jedermanns-spieles”. *Neerlandica Wratislaviensia*, vol. II, 1985, 47–80.
- “*Homulus* und *Mercator* als Quellen des *Kupiec* von Mikołaj Rej”. *Slavica Gandensia*, vol. 13, 1986, 227–283.
- “*Theotiscus*-diutisk bei Otfrid und Notker”. *Wortes anst – verbi gratia, donum natalicium Gilbert A.R. de Smet*, geredigeerd door H.L. Cox *et al.*, Berlin: De Gruyter, 1986, 355–362.
- “Ein unbekannter Druck von Jan van der Noots Gedichten”. *Neerlandica Wratislaviensia*, vol. III, 1987, 193–197.
- “Uniwersytet Wrocławski w służbie kraju i regionu”. *Uniwersytet Wrocławski 40 lat w służbie nauki, kultury, gospodarki. Wrocław 14–15 listopada 1985 r. Materiały sesji naukowej zorganizowanej z okazji 40-lecia uczelni*, geredigeerd door Karol Fiedor, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1988, 3–13.
- “Zum Wortgut deutscher Herkunft in den polnischen Dialekten Schlesiens”. *Zeitschrift für Ostforschung*, vol. 38, no. 3, 1989, 321–336.

- “Zur Deklination der Adjektive”. *Deutsch als Fremdsprache*, vol. 6, 1989, 352–354.
- “Zur Rezeption des ‘Elckerlijcspiels’ im 16. Jahrhundert. (Das niederländische ‘Jedermannspiel’ und seine geographische und ideologische Ausweitung)”. *Niederländische Literatur im Spiegel niederländischer Kultur*, geredigeerd door L. Doorslaer, Frankfurt a. M., Bern, New York, Paris: Peter Lang, 1990, 439–450.
- “Zum kontrastiven Sprachvergleich im Bereich der Lautstrukturen”. *LernSprache Deutsch*, geredigeerd door Günter Lipold, vol. 1, Wien: Edition Praesens, 1992, 27–37.
- “Zu den exozentrischen Wortzusammensetzungen”. *Beiträge zur Phraseologie, Wortbildung, Lexikologie. Festschrift für Wolfgang Fleischer zum 70. Geburtstag*, geredigeerd door Rudolf Grosse *et al.*, Frankfurt a. M., Bern, New York, Paris: Peter Lang, 1992, 125–132.
- “Zur Stellung des deutschen Dialekts von Wilmesau/Wilamowice in Südpolen”. *Anfänge und Entwicklung der deutschen Sprache im Mittelalterlichen Schlesien*, geredigeerd door Gundolf Keil en Joseph Joachim Menzel (= *Schlesische Forschungen*, vol. 6), Lindau: J. Thorbecke, 1995, 71–81.
- “Vom Nutzen kontrastiver Sprachanalysen für eine vertiefte Erkenntnis der Muttersprache”. *Convivium. Germanistisches Jahrbuch Polen 1996* (Deutscher Akademischer Austauschdienst), 331–344.
- “O wartościach poznawczych językoznawstwa porównawczego”. *Orbis Linguarum. Legnickie Rozprawy Filologiczne*, vol. 5, 1996, 241–250.
- “W sprawie modelu opisowego kontrastywnych badań językowych”. *Rozprawy Komisji Językowej Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego*, vol. XXIII, 1997, 5–11.
- “Zur Entstehung der deutschen Nationalität im Spiegel der Sprachgeschichte”. *Nationale Identität aus germanistischer Perspektive*, geredigeerd door Maria Katarzyna Lasatowicz en Jürgen Joachimsthaler, Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 1998, 25–35.
- “Przemiany moralitetu o ‘Każdym’ w sporach religijnych XVI wieku”. *Studia nad językami i kulturami europejskimi* (= *Prace Komisji Kultur Europejskich Oddziału PAN we Wrocławiu*), geredigeerd door Antoni Furdal, Wrocław: Polska Akademia Nauk Oddział we Wrocławiu, 1998, 35–42.
- “Sprache oder Dialekt”. *Anglica Wratislaviensia*, vol. XXXV, 1999, 71–76.
- “Welches Beschreibungsmodell für phonologische Kontrastivstudien?” *Linguam amicabilem facere. Ludovico Zabrocki in memoriam*, geredigeerd door Jerzy Bańcerowski en Tadeusz Zgółka, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1999, 383–390.
- “Vom Sterben einer Mundart (Zum Ethnolekt von Wilmesau/Wilamowice nach 1945)”. *Neerlandica Wratislaviensia*, vol. XII, 1999, 209–215.
- “Probleme der kontrastiven Linguistik”. *Studia Linguistica*, vol. XX, 2001, 125–136.
- “Kontrastive Linguistik heute. Stand und Aussichten”. *Tausend Jahre polnisch-deutsche Beziehungen. Sprache – Literatur – Kultur – Politik. Materialien des Millennium-Kongresses 5.–8. April 2000*, geredigeerd door Franciszek Gruzca, Warszawa: Graf-Punkt, 2001, 388–401.
- “Niederländisch und Deutsch. Zur Klärung einiger Fehldeutungen des Niederländischen in der deutschen Sprachgeschichtsschreibung”. *Zeitenwende – Die Germanistik auf dem Weg vom 20. ins 21. Jahrhundert. Akten des X. Internationalen Germanistenkongresses Wien 2000*, geredigeerd door Peter Wiesinger (mmv. Hans Derkits), vol. 12: *Niederländische Sprach- und Literaturwissenschaft im europäischen Kontext*, onder redactie van Herbert Van Uffelen en Jaap van Marle, Frankfurt a. M., Bern, New York, Paris: Peter Lang, 2002, 83–91.
- “Wieloetniczność w historii Śląska na przykładzie polsko-niemieckich stosunków językowych”. *Silesia Philologica. I Kongres Germanistyki Wrocławskiej*, geredigeerd door Marek Hałub, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2002, 27–35.
- “Das sprachliche Zeichen unilateral oder bilateral?” *Thesaurus polyglottus et flores quadrilingues. Festschrift für Stanisław Prędota zum 60. Geburtstag*, geredigeerd door Stefan Kiedroń en

- Agata Kowalska-Szubert, Wrocław: Oficyna Wydawnicza ATUT – Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe, Wrocław 2004, 275–282.
- “Znak językowy wśród innych rodzajów znaków”. *Rozprawy Komisji Językowej Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego*, vol. XXXI (2005), 7–15.
- “Das sprachliche Zeichen unter den anderen Zeichenarten”. In Michail L. Kotin *et al.*, *Das Deutsche als Forschungsobjekt und als Studienfach. Synchronie – Diachronie – Sprachkontrast – Glottodidaktik. Akten der Internationalen Fachtagung anlässlich des 30jährigen Bestehens der Germanistik in Zielona Góra / Grünberg*, geredigeerd door Michail L. Kotin *et al.*, Frankfurt a. M., Bern, New York, Paris: Peter Lang, 2006, 221–232.
- “O językowym obrazie świata, czyli czym różnią się języki?” In *For the Love of the Embedded Word – in Society, Culture and Education (Philologica Wratislaviensia: Acta et Studia*, vol. 1), geredigeerd door Zdzisław Wąsik en Andrzej Ciuk, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2007, 19–30.
- “Wodurch unterscheiden sich Sprachen?” *Fundamenta Linguisticae (Linguistische Treffen in Wrocław)*, geredigeerd door Iwona Bartoszewicz, Joanna Szczęk en Artur Tworek, Wrocław: Wydawnictwo ATUT – Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe, Neisse-Verlag, 2007, 27–33.
- “Jan Piprek (1887–1970). Der Begründer der polnischen Germanistik in Breslau”. *Oberschlesisches Jahrbuch*, vol. 21/22, 2005/2006, 139–146.
- “Zu einigen Unzulänglichkeiten in Beschreibungen der deutschen Grammatik”. *Terra Grammatica. Ideen – Methoden – Modelle. Festschrift für Józef Darski zum 65. Geburtstag (= Posener Beiträge zur Germanistik*, vol. 18), geredigeerd door Beata Mikołajczyk en Michail Kotin, Frankfurt a. M., Bern, New York, Paris: Peter Lang Verlag, 2008, 63–80.
- “Z przeszłości językowej Śląska”. *Księga Dolnośląskiej Ziemi Obornickiej: Przeszłość, Współczesność, Przyszłość*, geredigeerd door Kazimierz M. Pudło, Oborniki Śląskie: Urząd Miejski, 2008, 365–374.
- “Methodische Probleme in Beschreibungen der deutschen Grammatik”. *Studia Linguistica*, vol. XXVI, 2008, 101–114.
- “O języku pierwszych Piastów śląskich”. *Pomosty. Dolnośląski Rocznik Literacki*, vol. XIII, 2008, 141–148.
- “Monogeneza a różnorodność języków. Co na temat języka mówi Biblia”. *Rozprawy Komisji Językowej Wrocławskiego Towarzystwa Językowego*, vol. XXXVI, 2009, 3–12.
- “Zur Sprache der ersten schlesischen Piastenherzöge”. *Schlesien in der germanistischen Forschung und Lehre (= Philologica Wratislaviensia: Acta et Studia*, vol. 3), geredigeerd door Zdzisław Wąsik en Peter Chmiel, Wrocław: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Filologicznej we Wrocławiu, 2010, 9–18 (ook in: *Joseph von Eichendorff Konversatorium*, vol. 73, 2011, Duits-Poolse parallel-versie, 50–77).
- “O języku pierwszych Piastów śląskich”. *Brzask. Rocznik Towarzystwa Miłośników Ziemi Trzebnickiej*, vol. XVII, 2010, 54–65.
- “Welche Sprachen kannten die ersten schlesischen Piastenherzöge? Von Wladislaus II. (*1105) bis Heinrich IV. (†1290)”. *Der Worte Echo im Spiegel der Sprache. Festschrift für Maria Katarzyna Lasatowicz (= Silesia. Schlesien im europäischen Bezugsfeld. Quellen und Forschungen*, vol. 12, deel 1), geredigeerd door Stanisław Prędoła en Andrea Rudolph, Berlin: trafo Wissenschaftsverlag, 2011, 29–42.
- “Jakimi językami władali pierwsi Piastowie Śląscy? Od Władysława II (*1105) do Henryka IV (†1290)”. *Wrocławskie Towarzystwo Naukowe. Rozprawy Komisji Językowej*, vol. XXXIX, 2012, 3–15.
- “Das Zustandspassiv – analytische Verbform oder prädikative Wortfügung?” *Studia Scandinavica et Germanica*, geredigeerd door Józef Jarosz, Stephan Michael Schröder en Janusz Stopyra, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2013, 197–203.

- “Sprachgesetze und Ausnahmen”. *Beiträge zur Linguistik*, geredigeerd door Jan Iluk, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2014, 11–18.
- “Althochdeutsche Dialekte – Neuhochdeutsche Dialekte. Terminologische Probleme bei Beschreibungen älterer Sprachzustände”. *Studia Germanica Posnaniensia*, vol. XXXVIII, 2018, 123–128.

Boekbesprekingen en berichten

- Theodor Siebs, *Deutsche Hochsprache – Bühnenaussprache*. Berlin 1957, in *Kwartalnik Neofilologiczny*, vol. 5, 1958, 148–152.
- Walter Henzen, *Schriftsprache und Mundarten. Ein Überblick über ihr Verhältnis und ihre Zwischenstufen im Deutschen*. Bern 1954, in *Kwartalnik Neofilologiczny*, vol. 5, 1958, 350–352.
- A. Cohen, *Fonologie van het Nederlands en het Fries. Inleiding tot de moderne klankleer*, 's-Gravenhage 1961, in *Kwartalnik Neofilologiczny*, vol. 8, 1961, 98–103.
- G. Hammarström, *Linguistische Einheiten im Rahmen der modernen Sprachwissenschaft*, Berlin – Heidelberg – New York 1966, in *Lingua. An International Review of General Linguistics*, vol. 20, 1968, 427–432.
- “Interferencja językowa w świetle teorii cech dystynktywnych”. *Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego*, vol. 31, 1976, 25–26.
- Jan Goossens, *Historische Phonologie des Niederländischen*, Tübingen 1974, in *Kwartalnik Neofilologiczny*, vol. 25, 1978, 95–98.
- Stanisław Prędota, *Die polnisch-deutsche Interferenz im Bereich der Aussprache*, Wrocław 1979, in *Kwartalnik Neofilologiczny*, vol. 26, 1979, 407–412.
- “W sprawie definicji dialektu w dawnych okresach poświadczonych historycznie”. *Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego*, vol. 34, 1984, 53–57.
- “W sprawie modelu opisowego kontrastywnych badań językowych”. *Seminaria Naukowe Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego*, vol. 52, no. 1, 1999, 55.

Bibliografieën

- “Bibliografie van Poolse vertalingen uit de Nederlandse literatuur”. *Neerlandica Wratislaviensia*, vol. II, 1985, 425–480 (medeauteur: Jerzy Koch).
- “Bibliografie van Poolse vertalingen uit de Nederlandse literatuur”. *Neerlandica Wratislaviensia*, vol. III, 1987, 321–364 (medeauteur: Jerzy Koch).

Redacteurschap van wetenschappelijke bundels

- Neerlandica Wratislaviensia*, vol. I, 1983 (*Acta Universitatis Wratislaviensis* Nr. 764).
- Neerlandica Wratislaviensia*, vol. II, 1985 (*Acta Universitatis Wratislaviensis* Nr. 837).
- Neerlandica Wratislaviensia*, vol. III, 1987 (*Acta Universitatis Wratislaviensis* Nr. 942).
- (De volgende delen samen met Stanisław Prędota):
- Neerlandica Wratislaviensia*, vol. IV, 1989 (*Acta Universitatis Wratislaviensis* Nr. 1130).
- Neerlandica Wratislaviensia*, vol. V, 1991 (*Acta Universitatis Wratislaviensis* Nr. 1299).
- Neerlandica Wratislaviensia*, vol. VII, 1994 (*Acta Universitatis Wratislaviensis* Nr. 1640).

Neerlandica Wratislaviensia, vol. VIII, 1995 (*Acta Universitatis Wratislaviensis* Nr. 1774).
Neerlandica Wratislaviensia, vol. IX, 1996 (*Acta Universitatis Wratislaviensis* Nr. 1893).
Neerlandica Wratislaviensia, vol. X, 1998 (*Acta Universitatis Wratislaviensis* Nr. 2108).
Neerlandica Wratislaviensia, vol. XII, 1999 (*Acta Universitatis Wratislaviensis* Nr. 2184).
Neerlandica Wratislaviensia, vol. XIII, 2001 (*Acta Universitatis Wratislaviensis* Nr. 2286).
Neerlandica Wratislaviensia, vol. XIV, 2003 (*Acta Universitatis Wratislaviensis* Nr. 2523).
(De volgende delen samen met Stefan Kiedroń, Jerzy Koch en Stanisław Prędotą):
Neerlandica Wratislaviensia, vol. XV, 2005 (*Acta Universitatis Wratislaviensis* Nr. 2781).
Neerlandica Wratislaviensia, vol. XVII, 2008 (*Acta Universitatis Wratislaviensis* Nr. 3098).

(Bewerkt door Stefan Kiedroń, Uniwersytet Wrocławski,
ORCID: 0000-0002-3564-7053).

Recensieartikelen

Hans BEELEN

Carl von Ossietzky Universität Oldenburg

Hoe God aanwezig is in het werk van Maarten 't Hart

Abstract

Maarten 't Hart is widely regarded as the prototypical Dutch author who has left his Orthodox Reformed background behind. Yet religion is present throughout his work. In her dissertation *Religion in Werk von Maarten 't Hart* (2022), German theologian Christina Bickel describes the playful manners in which 't Hart deals with religion as an inspiring way to open the mind of modern man to transcendental reflections. Her interdisciplinary approach combining literary analysis, theological hermeneutics and homiletics, offers a surprising example of the reception of a Dutch author within a foreign cultural context.

Keywords: religion, literature, narratology, posturing, homiletics, Maarten 't Hart.

Meer nog dan Jan Wolkers, Jan Siebelink of Franca Treur vertegenwoordigt Maarten 't Hart het prototype van de Nederlandse auteur die zich uitdrukkelijk van het orthodox-gereformeerde geloof heeft gedistantieerd en deze 'afvalligheid' als bevrijding ervaart. Hoewel de schrijver op het eerste gezicht naadloos in het vertrouwde verhaal van de naoorlogse secularisatie van de Nederlandse samenleving lijkt te passen, is en blijft zijn werk doordeesemd van religie: "God is overal in mijn werk", aldus de auteur zelf in een interview met Ischa Meijer. Dit citaat is het motto van het Marburgse proefschrift van de theologe Christina Bickel. Doel van haar onderzoek is na te gaan hoe religie in het werk van Maarten 't Hart is verwerkt en daaruit gevolgtrekkingen op te maken voor een eigentijds communiceren van de christelijke traditie in de huidige (post-)moderne samenleving.

Centraal in de studie staat het begrip 'transformatie', dat aan het begin wordt uiteengezet aan de hand van een passus uit *De aansprekers* (1979) waarin de jeugdige ik-persoon zich afvraagt of een langsfietsende man wellicht God is, hoewel in de Bijbel niets over fietsen wordt gezegd, maar God is almachtig, dus Hij kan ook fietsen. In de ogen van Bickel illustreert deze grappige passage hoe

de auteur het traditionele beeld van God op fantasierijke en tegelijk pregnante wijze een eigentijdse en alledaagse invulling geeft. Dergelijke speels-literaire procédés vinden we vaker bij 't Hart; deze zijn volgens Bickel geschikt om de lezer aan het denken te zetten over religieuze kwesties, met name als die lezer affiniteit met het geloof bezit en zelf behoort tot de zwevende gelovigen, zoals de godsdienstsocioloog Joep de Hart deze brede groep van niet-kerkelijk georganiseerde 'ietsisten' in 2011 in Nederland ontwaarde, en die ook in Duitsland steeds groter lijkt te worden. Een van Bickels hypothesen is dat het literaire succes van 't Hart deels verklaard kan worden door de spiritueel getinte belangstelling van zulke lezers voor een religieuze lectuur van diens oeuvre.

De monografie is als volgt opgebouwd. Na vier inleidende hoofdstukken waarin probleemstelling, methode en indeling worden uiteengezet, volgt een hoofdstuk "*Übersicht über das literarische Werk*", waarin een overzicht wordt gegeven van het oeuvre van Maarten 't Hart en diens plaats in de literatuurgeschiedenis. In het voetspoor van Jaap Goedegebuures *Kritisch lexicon*-artikel (door Bickel wordt diens naam consequent gespeld als 'Goedegebuure'; ook de Nederlandse citaten bevatten nog iets te veel spelfouten) wordt zijn werk gekarakteriseerd als niet-experimenteel en niet passend bij het Raster- en Revisorproza, dat de schrijver zelf ook als elitair verwierp. Dat 't Hart niet tot de avant-garde behoort, verklaart volgens Bickel de geringe aandacht die hij ontving van de literatuurwetenschap, in weerwil van groot lezerssucces. Om te laten zien dat 't Hart niet de enige schrijver is die zijn calvinistische biografie literair heeft verwerkt, worden portretten geschetst van Jan Wolkers, Jan Siebelink en Franca Treur. Ook hun succes is in de ogen van Bickel "keinesfalls zufällig" (p. 66), maar van de genoemde auteurs levert 't Hart volgens haar de breedste en meest gevarieerde verwerking van het geloof.

In de *Überblick der Sekundärliteratur* wordt vervolgens een overzicht gegeven van analyses en interpretaties uit de periode 1982–2016. De keuze is eclectisch – zo komt het bovengenoemde artikel van Goedegebuure uit 1992 hier niet ter sprake; wel wordt veel aandacht besteed aan een veel beknopter artikel in *Kindlers Literaturlexikon* en aan een Utrechtse masterscriptie uit 2005 – maar bezit exemplarische algemeengeldigheid. Bickel bakent haar eigen studie duidelijk af van zowel apologetisch werk uit orthodoxe kringen als van religiekritische beschouwingen. Voortbouwend op de stand van onderzoek wil ze een zo objectief mogelijke narratologische analyse leveren waarin religieuze elementen van het werk precies en neutraal worden beschreven. Daarbij past een brede opvatting van religie, en moet ook heuristisch-hermeneutische aandacht uitgaan naar zowel de humor als de woede waarmee 't Hart religie transformeert.

Dit programma wordt in de daaropvolgende vier kernhoofdstukken tot uitvoering gebracht. In de *Analyse in den Horizonten von Literatur und Religion* worden allereerst de theoretische uitgangspunten helder beschreven. Om ver-

schillende schakeringen van religieuze ervaring te beschrijven hanteert Bickel het religiebegrip van Ulrich Barth, dat gekenmerkt wordt door subjectiviteit, communicativiteit en openheid. Het cultuurtheoretische begrip *Religionsaffinität*, zoals gedefinieerd door Claus-Dieter Osthövener en het bijbehorende grensgebied (*Zwischensphäre*) tussen religieuze en esthetische ervaring leveren Bickel het theologisch gereedschap om de subtiele spanningen en het tot nadenken uitdagend karakter ook van literair werk te analyseren.

In een kort maar boeiend hoofdstuk “Der Erzähler” wordt ingegaan op ’t Harts strategieën voor literaire zelfscenering, niet alleen in teksten als fictionele verteller, maar ook in de media als cross-dresser in de gestalte van zijn alter ego Maartje, waarmee hij op het Boekenbal en op televisie optrad. In zijn werk voert ’t Hart verschillende ik-vertellers op, die verschillende fases in zijn autobiografie vertegenwoordigen, en daarmee ook verschillende wijzen van omgang met religie. Ook in zijn rollen van verteller en auteur kan de schrijver diverse rollen aannemen: solipsistisch-eenzaam genie en eenzame kluizenaar, door klassieke muziek geïnspireerd medium van openbaringservaringen, profetische *poeta vates*, daarnaast ook calvinistisch-hardwerkende *poeta doctus* en boetvaardige afvallige die het schrijven over religie nodig heeft om zich ervan te bevrijden. De overeenkomst tussen deze tekstuele en mediale manieren van *posturing* in en om *autofictie* (deze termen worden door Bickel zelf niet gebruikt, maar zijn hier zeer zeker van toepassing) is het complexe spelelement met vloeiende overgangen tussen (vaak humoristische) zelfstilering en autobiografische authenticiteit.

Maar liefst een derde van het boek wordt beslagen door het hoofdstuk “Narratologische Analyse von ‘das Wüten der ganzen Welt’”. Voor de literatuurwetenschappelijke interpretatie van de roman *Het woeden der gehele wereld* hanteert Bickel een degelijk traditioneel-structuralistisch begrippenapparaat, onder gebruikmaking van met name Wolfgang Iser (literariciteit, impliciete lezer), Thomas Anz en Roger Caillois (speltheorie) en Michail Bachtin (het carnivaleske). Na een uitvoerige weergave van de inhoud en een beknopte analyse van thematiek en genre volgen vier uitvoerige deelanalyses. De eerste daarvan is gewijd aan een dialoog over schaatsen waarin, op soortgelijke wijze als in de fietsscène in *De aansprekers*, de vraag wordt gesteld of er in de hemel eigenlijk wel wordt geschaatst, hoewel in de bijbel niets te vinden is over sneeuw en ijs aldaar, en er in Openbaring 21:1 wordt gezegd dat er geen zee meer is, dus ook geen water, geen strand, geen havens en vissersboten. De grondige analyse van het transcendentale karakter van deze korte passage beslaat dertig pagina’s: context, ruimtelijke constellatie, tijdstructuur, personages, vertelsituatie, coherentie worden stuk voor stuk uitvoerig besproken. Op dezelfde manier worden ook andere passages uit de roman nader onderzocht, ook op hun intertekstuele betrekkingen tot de Bijbel en tot de calvinistische traditie. Op deze wijze slaagt Bickel erin in dit werk de vinger te leggen op verschillende omgangswijzen met religie die door de auteur

worden bespeeld: satirische overdrijving, zwarte humor, ernstig (bv. de samenhang tussen de Holocaust en twijfelen aan God), speels, soms grotesk-ironisch.

Deze exemplarische diepte-analyse wordt in het hoofdstuk “Ergänzende erzähltechnische Untersuchungen” verbreed met beschouwingen van passages uit andere romans en vertellingen: een semantische analyse van het vliegermotief in *De vlieger*; een motiefanalyse van fietsen in *De aansprekers*; een figuuranalyse van pastoor Zelle in het verhaal *De neef van Mata Hari*, en een analyse van deconstructietechnieken in de roman *Magdalena*, waarin de ik-verteller gezouten kritiek levert op de teksten van het *Onzevader* en de geloofsbelijdenis.

In de afsluitende “Ausblick” gaat Bickel in op de perspectieven van haar analyse voor de homiletiek, de techniek van het preken, zoals die met name door de Baselse theoloog Albrecht Grözinger wordt voorgestaan. Grözinger pleit voor een niet-doctrinaire wijze van preken die een zo breed mogelijk publiek dient aan te spreken, met creatief gebruik van taal en woordspelingen, waarbij op een tolerante en sensibele wijze pregnante beelden worden voorgedragen, eerder dan dwingend-logische argumenten. Meerstemmigheid is hierbij niet uitgesloten. Deze voorzichtige en open manier nodigt de toehoorder op vriendelijk-beleefde wijze uit zichzelf te openen voor religieuze overpeinzingen. De achterliggende houding omschrijft Grözinger met de term *cortesia*. Bickel betoogt dat de literaire technieken waarvan Maarten ’t Hart gebruik maakt van nut kunnen zijn voor wie Grözingers behoedzame en poëtische wijze van preken wil beoefenen.

Christina Bickel leest het oeuvre van ’t Hart niet als afscheid van de kerk, maar omgekeerd als mogelijke inspiratiebron voor een breed lezerspubliek om hernieuwde aansluiting bij religieuze thema’s te vinden. Deze omkering heeft iets speels; tegelijk maakt haar ouderwets-degelijke narratologische analyse overtuigend duidelijk dat religie in het werk van Maarten ’t Hart prominent aanwezig en op facettenrijke wijze literair verwerkt is. Als theologe werkt Bickel binnen een traditioneel-hermeneutisch kader waarin intentionaliteit nog met een hoofdletter wordt geschreven, maar ze heeft tegelijk een open oog voor de wijze waarop ’t Hart speelt met verschillende auteurs- en vertelinstantierollen. Al met al levert haar originele interdisciplinaire studie op het grensgebied van theologie en literatuurwetenschap getuigenis van de verrassende receptie die een oer-Nederlands auteur als Maarten ’t Hart buiten de landsgrenzen ten deel kan vallen.

Christina Bickel, *Religion im Werk von Maarten ’t Hart, Eine narratologische Untersuchung in praktisch-theologischer Perspektive*, Evangelische Verlagsanstalt, 2022 (Hermeneutik und Ästhetik 5), ISBN EAN 9783374069460, 324 pp. (ook als e-boek verkrijgbaar).

Bibliografie

De Hart, Joep. *Zwevende gelovigen, Oude religie en nieuwe spiritualiteit*. Bert Bakker, 2011.

Bożena CZARNECKA

ORCID: 0000-0002-8901-2061

Uniwersytet Wrocławski

Geeraerts onttroond. Het beeld van de Vlaamse postkoloniale Congoliteratuur volgens Renders

Abstract

There are practically no comprehensive studies on the history of Flemish postcolonial literature. A new book by Luc Renders, which was published in 2021 under the title *De mislukking van de beschavingsmissie. Het Nederlandstalige Congoproza van 1960 tot 2020* and is a continuation of *Koloniseren om te beschaven. Het Nederlandstalige Congoproza van 1596 tot 1960* (2019), aspires to fill this gap. Renders' pioneering work is the very first such detailed exploration of Flemish postcolonial literature. Here, Renders provides a subjective view of postcolonial literature in Dutch, and establishes his own hierarchy of what is valuable and important in this literature. One of his most interesting (and controversial) reevaluations concerns the work of Jef Geeraerts and the status of this writer within the postcolonial Flemish literature about the Congo.

Keywords: Belgian Congo, Flemish postcolonial literature, history of literature, Luc Renders, postcolonial writings in Dutch.

In 2019 werd *Koloniseren om te beschaven. Het Nederlandstalige Congoproza van 1596 tot 1960*¹ van Luc Renders² uitgegeven; en amper twee jaar later komt er een vervolg op: *De mislukking van de beschavingsmissie. Het Nederlandstalige Congoproza van 1960 tot 2020*. Het tweede deel van Renders' breed opgezet project is een uitzonderlijk belangrijk boek voor het onderzoek naar de Congoliteratuur, want voor het eerst wordt het Vlaamse postkoloniale proza, geschreven en/of uitgegeven na juni 1960, zo uitgebreid gepresenteerd aan de geïnteresseerden.

¹ In *Neerlandica Wratislaviensia* XXXI is mijn recensieartikel over dit boek verschenen (Czarnecka 165–170).

² Luc Renders (geb. 1948) is emeritus-hoogleraar aan de Universiteit Hasselt; zijn onderzoeksinteresse spitst zich vooral toe op de (Zuid-)Afrikaanse literatuur en de Congoliteratuur. Hij heeft een aantal beduidende publicaties op zijn naam staan over Nederlandstalig Congoproza.

In *De mislukking van de beschavingsmissie* is de doelstelling van Renders vergelijkbaar met die van het eerste deel. Renders beoogt namelijk “de Nederlandstalige fictie en de reis- en verblijfsverslagen over Congo, Rwanda en Burundi van 1960 tot 2020 in kaart te brengen” en tegelijk wil hij nagaan “welke houding de schrijver tegenover Midden-Afrika inneemt” (15). Poëzie, drama en zogenaamde getuigenverslagen laat hij buiten het bestek van zijn overzicht (16). Hij schenkt meestal aandacht aan teksten die geen grote literaire waarde hebben, maar vooral gekenmerkt zijn door een cultuurhistorische importantie. Zijn boek is populairwetenschappelijk van aard en als zodanig bedoeld voor een gevarieerd lezerspubliek; daarom ziet de auteur er ook hier bewust van af zijn betoog te ondersteunen met een wetenschappelijk analysekader dat bij de bestudering van koloniale en postkoloniale literatuur wordt gebruikt.

Het boek is geschreven in toegankelijke, kleurrijke taal, die soms iets scherpere bewoordingen niet schuwt bij het beoordelen van teksten, en het bevat talrijke, vaak lange citaten ter illustratie van de besproken literaire werken. Voor de keuze van het hoofdmotto bladert Renders ditmaal door een ander boek van Koen Peeters,³ namelijk door diens debuut *Conversaties met K.* uit 1988. Zijn voorkeur gaat uit naar volgende twee korte zinnen: “Het Museum van Tervuren is een ex-museum. Dit Museum conserveert een Koloniaal Museum” (40). Dit citaat schijnt een goed idee te geven van hoe Renders eigenlijk oordeelt over de postkoloniale Congoletteren, want op enkele uitzonderingen na blijkt deze literatuur in zekere mate nog steeds een opslagplaats van achterhaalde opvattingen, zoals geloof in de “absolute meerwaarde van de westerse beschaving” (317) of in de zin van de beschavende kolonisatie. Met opmerkelijke en zorgvuldig geselecteerde motto’s worden ook afzonderlijke boekdelen ingeleid: Deel I begint met een fragment van *Indépendance cha-cha*, het muzikale symbool van de tijden van de Congolese *dipenda*, Deel II met het gedicht “Tentoonstelling 1908–2008” van de geëngageerde Vlaamse schrijver Charles Ducal uit zijn bundel *De buitendeur* (2014) en Deel III met passage uit *Overcoming Speechlessness. A Poet Encounters the Horror in Rwanda, Eastern Congo, and Palestine/Israel* (2010) van Alice Walker, de eerste Afro-Amerikaanse schrijfster met de Pulitzerprijs voor fictie.

Renders’ boek begint met een inleiding (11–17) en sluit af met een soort resumé dat betrekking heeft op het gehele Congoproza (“Tot slot”, 317–318), eindnoten, bibliografie en auteursregister.⁴ Het bestaat uit in totaal drie delen: “In de nasleep van de onafhankelijkheid” (19–202), “Van Congo naar Zaïre en terug” (203–294), “Tijdslijn” (296–316), die op hun beurt zijn onderverdeeld in tien hoofdstukken van verschillende lengte. Bij de indeling van het boek in delen en hoofdstukken

³ In *Koloniseren om te beschaven* is een passage uit de roman *De Menseneter* (2017) gebruikt.

⁴ *Koloniseren om te beschaven* mist een zaakregister en een lijst van titels van alle genoemde prozawerken, waardoor de lezer niet snel titels of thema’s en motieven kan opzoeken (Czarnecka 167). In *De mislukking van de beschavingsmissie* zijn die helaas ook niet opgenomen.

zijn drie criteria toegepast: chronologisch, inhoudelijk en genologisch, wat voor een op zich soepele vertelling zorgt, maar ook tegelijk een zekere inconsistentie in het concept blootlegt, verwijzend naar meer algemene theoretische problemen (Is het mogelijk om de geschiedenis van de Congoliteratuur te presenteren volgens één relatief coherent model? Kunnen hedendaagse prozawerken die steeds vaker slechts marginaal naar Congolese kwesties verwijzen werkelijk als Congoliteratuur worden aangemerkt?). Daarnaast is er nog een vierde criterium in het spel dat Renders' verhaal extra compliceert, maar misschien wel het belangrijkste is: het ethische criterium dat beslist over de waardering en plaats van een auteur of tekst in het literaire Congolandschap (louter een eenduidige antikoloniale boodschap is acceptabel en enkel werken met een onbetwistbaar antikoloniale strekking kunnen als waardevol bestempeld worden).⁵

Deel I “In de nasleep van de onafhankelijkheid” (19–202) is door Renders gewijd aan de periode waarin het Vlaamse Congoproza zijn hoogtepunt heeft bereikt in dubbele zin, zowel kwalitatief als kwantitatief. In de jaren '60 en '70 van de vorige eeuw verschijnen sterk thematisch uiteenlopende prozateksten. Ondanks de radicaal gewijzigde politieke situatie in Congo wordt deze nieuwe realiteit in sommige teksten als het ware genegeerd en de suprematie van de westerse beschaving niet betwijfeld. Renders onderscheidt ook een nieuwe categorie teksten die over het geweld handelen dat op grote schaal losgebarsten is na de onafhankelijkheid van Congo. De Congoliteratuur van toen is rijk aan naturalistische en soms schokkende beelden van allerlei wreedheden. Er worden verder werken uitgegeven die het herkenbare motief van de kloof tussen de Europeanen en Afrikanen exploreren; voor sommige auteurs lijkt die niet meer te overbruggen na al dat wederzijds aangedaan kwaad. Daarnaast wordt nog steeds veel proza gepubliceerd waarin de Congolese realiteit slechts als een irrelevante exotische achtergrond dient voor de vertelde gebeurtenissen. In andere teksten daarentegen wordt juist de Congolees en zijn wereld in de schijnwerpers gesteld door de Vlaamse auteurs.

Het oeuvre van Jac. Bergeyck (46–72) wordt in dit gedeelte uitvoerig besproken en als voorbeeld aangehaald van een respectvolle houding tegenover de Congolezen en de Congolese samenleving. Bergeycks werk zou bewijzen dat de Congolese cultuur in eerste instantie anders is en niet inferieur aan de Europese. Maar volgens Renders is het Bergeyck slechts in enkele teksten gelukt om het hoogste literaire niveau te bereiken, in de meeste toch niet, want hij zou “allicht te veel antropoloog en missionaris” zijn in de plaats van “romanschrijver” (72). Daarnaast wordt in dit deel ook het gevarieerde werk onder de loep genomen van zulke schrijvers als Mireille Cottenjé, Daisy Ver Boven, Paul Brondeel, Albert

⁵ Volgens Jans (2020) vloeit dit voort uit de ahistorische benadering van de Congoliteratuur door Renders: “Voor Renders is het duidelijk: hij leest vanuit het nu, vanuit de eigentijdse normen en waarden volgens welke het kolonialisme als systeem volledig verworpen wordt”.

van Hoeck, Jan van den Weghe, Gerard Soete, Raf van de Linde of Jef Geeraerts. Voor veel lezers is deze laatste auteur wel de belangrijkste vertegenwoordiger van het postkoloniale Congoproza van de jaren '60 en '70 van de vorige eeuw. Voor Renders is hij vooral “de meest bekende Vlaamse schrijver over Congo” (159). Hij probeert Geeraerts' bijzondere status in de Congoliteratuur te ondermijnen (hij noemt dit demythologiseren) door o.a. het belang van zijn werk af te zwakken of meer betekenis te verlenen aan andere schrijvers (Van de Linde, Joris, Peeters).⁶ “De mythe die Jef Geeraerts in het leven geroepen heeft, kan de confrontatie met de realiteit en de tegenstrijdigheden in zijn prozawerk niet overleven”, deelt Renders mee in de slotalinea van het fragment over Geeraerts (185).

Deel I bestaat uit zeven hoofdstukken en lijkt qua inhoud grondiger bewerkt dan Deel II (“Van Congo naar Zaïre en terug”; 203–294) dat slechts twee hoofdstukken bevat en gebaseerd is op de globale indeling van het Congoproza sinds de jaren '80 in fictie en non-fictie. Onder auteurs die fictie hebben geschreven (en schrijven) bespreekt Renders onder andere het werk van Guido Tirelire, Marcel Proost, Louise O. Fresco, Marcus Leroy en Koen Peeters. De centrale plaats onder de non-fictie schrijvers wordt in Renders' boek door Lieve Joris ingenomen (258–282). Ze vertegenwoordigt in zijn ogen een nieuwe generatie Vlaamse schrijvers die zich losmaken van het koloniale verleden en “zonder complexen op zoek gaan naar het Congo van de Congolezen” (204), dus naar “het echte Congo” (258). Renders benadrukt het belang van haar reisverslag *Terug naar Congo* (1987) en roept het publicatiejaar van dit boek tot een wezenlijke cesuur in de geschiedenis van het Congoproza van na 1960, het begin van de periode waarin “Het koloniale verleden had afgedaan” (318).

In *De mislukking van de beschavingsmissie* wordt de historische context op een andere manier benaderd dan in *Koloniseren om te beschaven* (2019). Mijns inziens heeft Renders wel de juiste beslissing genomen door het verhaal over het Congoproza duidelijk te scheiden van dat over de postkoloniale geschiedenis. In Deel III (“Tijdslijn”; 296–316) dat Hoofdstuk 10 omhelst, presenteert hij in twee subhoofdstukken sleutelmomenten zowel uit de Congolese/Zaïrese geschiedenis,

⁶ De reden hiervoor is mij niet geheel duidelijk. Met zijn Congoromans en diverse controversiële publieke uitlatingen eiste Geeraerts als schrijver en auteur inderdaad de positie van autoriteit op in de Congoproblematiek. Hij kon een narcistisch, arrogant type geweest zijn, maar dit zou in principe geen rol moeten spelen bij de beoordeling van zijn werk. Geeraerts is ook niet de eerste schrijver die details van zijn biografie heeft verzonnen of verkeerd voorgesteld. Liegen kan toch een strategie van een schrijver zijn in de omgang met de buitenwereld, iets wat bijdraagt tot zijn posture (begrepen als bewust gecreëerd auteursbeeld conform de posturetheorie van Jérôme Meizoz). Dit was waarschijnlijk ook het geval met Geeraerts die in zijn romans (biografische fictie?) en interviews bewust met de waarheid speelde over zijn verblijf in Congo en vooral het verloop van zijn militaire carrière. Hierop wordt bijvoorbeeld gewezen door Brems die bij de bespreking van de roman *Black Venus* schrijft over “een verwarring die Geeraerts zelf stimuleerde door telkens weer te beklemtonen dat alles ‘echt gebeurd’ was” (265).

als ook die van Burundi en Rwanda. Daarbij maakt hij een wezenlijk voorbehoud door erop te wijzen dat hij zich focust “op de gebeurtenissen die een weerklank gevonden hebben in het Nederlandstalige Congoproza of de context ervan uitmaken” (297). Dat betekent dat de meeste aandacht wordt geschonken aan de gebeurtenissen van de Eerste Republiek (1960–1965) en de minste aan die van de Derde (1997–2018), en dat er nog opmerkelijke tijdsprongen zijn, vooral wat de 21ste eeuw betreft. Maar al met al resulteert dit toch in een handig historisch overzicht. In het afsluitende hoofdstuk “Tot slot” (317–318) verwijst Renders kort naar het gehele Congoproza, zowel het koloniale als postkoloniale. Het koloniaal verleden zou nog steeds onvoldoende verwerkt zijn in de literatuur en “de grote Nederlandstalige roman die de kolonisatie en de nasleep ervan aan een grondig onderzoek onderwerpt en er verbeeldingrijk gestalte aan weet te geven, nog niet geschreven”, concludeert hij (318).

Renders’ overzicht van het postkoloniale Congoproza is “gekleurd door zijn persoonlijke appreciatie” (16) voor afzonderlijke schrijvers en werken en als zodanig geeft het ook veel inzicht vooral in zijn eigen leesvoorkeuren.⁷ Dat is mij niet zo opgevallen bij de lectuur van het eerste deel van het tweeluik, *Koloniseren om te beschaven*, maar hier liggen de zaken inderdaad duidelijk anders. Renders geeft een subjectieve visie op het postkoloniale proza in het Nederlands en deinst er niet voor terug om daarin een eigen hiërarchie aan te brengen. De lezer kan dit overnemen of als inspiratie gebruiken.

Renders’ boek laat daarnaast zien hoe de evolutie van het Congoproza in de laatste decennia – met stijgende populariteit van non-fictie en het reisverslag of dominantie van het ik-perspectief – de algemene tendensen in de wereldliteratuur volgt. En hoe dichterbij het heden komen, hoe moeilijker het wordt de nieuwe Congoteksten in te delen of onder een noemer te brengen, want de literaire productie van de laatste decennia die uit Renders’ boek naar voren komt, lijkt een archipel van eilanden en eilandjes die nog wel op de een of andere manier verband houden met de voormalige Belgische kolonie, maar steeds minder samenhangend een overtuigend geheel vormen.

Luc Renders, *De mislukking van de beschavingsmissie. Het Nederlandstalige Congoproza van 1960 tot 2020*. Gramadoelas, 2021, ISBN EAN 9789464447385, 340 blz.

⁷ Als voorbeeld van een zekere leesvooringenomenheid kan het boek *Afscheid van Congo. Met Jef Geeraerts terug naar de Evenaar* (2010) van Erwin Mortier worden aangehaald. Renders herleidt namelijk de relevantie van dit op zich interessante reisverslag slechts “tot de verspreiding en de bevordering van de mythe Geeraerts” (163). Naar mijn mening is dit een enigszins onterechte simplificatie die waarschijnlijk voortkomt uit zijn ietwat gematigde beoordeling van Geeraerts’ Congowerk in het algemeen.

Bibliografie

Brems, Hugo. *Altijd weer vogels die nesten beginnen*. Bert Bakker, 2006.

Czarnecka, Božena. “Op de raaklijn tussen het historische en literaire. Het Vlaamse koloniale proza tot 1960 toegelicht door Luc Renders”. *Neerlandica Wratislaviensia*, XXXI, 2021, pp. 165–170.

Jans, Erwin. “Zwarte bladzijden. *Koloniseren om te beschaven* van Luc Renders”. *De Reactor. Vlaams-Nederlands Platform voor Literatuurkritiek*. 30 juni 2020, <https://www.dereactor.org/teksten/koloniseren-om-te-beschaven-van-luc-renders-zwarte-bladzijden>. Geraadpleegd 10 juni 2022.

Peeters, Koen. *Conversaties met K. Meulenhoff*, 1988.

Joanna SKUBISZ

ORCID: 0000-0001-7494-9962

Uniwersytet Wrocławski

Vechtend met woorden en melodie. Het lied als protestmiddel in Nederland

Abstract

In scientific research in the Netherlands, there is not yet a publication fully dedicated to contemporary Dutch-language protest songs. Laurens Ham's book *Op de vuist. Vijftig jaar politiek en protestliedjes in Nederland*, published in 2020, is therefore pioneering. It shows Dutch protest music and its relationship to the changing political and social situation in the Netherlands over a period of fifty years, that is, from the 1960s to the first two decades of the 21st century.

Keywords: the Netherlands, politics, society, modern protest songs, Laurens Ham.

Vandaag de dag wordt de protestsong nog vaak geassocieerd met de woelige jaren '60, wanneer vele populaire liedteksten een sterk verzet uitten tegen toenmalige wantoestanden, vooral de Vietnamoorlog, de nucleaire dreiging of het racisme. Deze term dient men echter veel ruimer te begrijpen. Onder het lemma 'protestsong' in het *Algemeen letterkundig lexicon* staat de volgende definitie: "Lied waarin geprotesteerd wordt tegen maatschappelijke verschijnselen die als misstanden worden beschouwd en waarin gestreefd wordt naar verandering" ("Protestsong"). Daarom kan dit type zang worden gerekend tot de geëngageerde literatuur¹ die de werkelijkheid in bijv. politiek en/of sociaal opzicht wil beïnvloeden en waarin formele en esthetische functies naar de achtergrond worden geschoven ("Engagement").

¹ Engagement, een cruciaal begrip in de geëngageerde literatuur, wordt in het lexicon omschreven als "de zelfopgelegde verplichting van de kunstenaar zich met zijn werk in dienst te stellen van een politiek, sociaal of moreel ideaal en zo mee te werken aan de verandering van de samenleving om dat ideaal te verwezenlijken" ("Engagement").

Laurens Ham² draagt met het boek *Op de vuist. Vijftig jaar politiek en protestliedjes in Nederland* zijn steentje bij in de geschiedenis van de protestcultuur in Nederland en verruimt de term ‘protestsong’. De auteur beschouwt dit begrip mogelijk breed en bedoelt hiermee alle soorten liederen waarmee een weerstand werd geuit vanaf de jaren 60 van de 20ste eeuw tot en met het jaar 2019: “(...) het gaat me dus niet alleen om het type luisterliedje dat in de jaren zestig ‘protestsong’ werd genoemd, maar ook om politiek getinte Top 40-muziek, strijkoormuziek, punk, hiphop en nog meer” (8).³ Tot protestliedjes rekent Ham ook liederen die oorspronkelijk niet als verzetsliedjes werden bedoeld. Toch werden ze onder bepaalde maatschappelijke en politieke omstandigheden door het publiek geherinterpreteerd en kregen ze de status van ‘protest’.

Bovendien ziet Ham protestliederen aan voor een perfect medium om een aantal hoofdstukken uit de moderne Nederlandse geschiedenis te beschrijven en te helpen begrijpen. Via protestsongs kunnen volgens hem maatschappelijke, politieke of ideologische groepen hun opvattingen uitdrukken, en verder met bepaalde sociale problemen of beslissingen van het bewind in strijd gaan. Daarmee is het mogelijk ontevredenheid, teleurstelling, kwaad of woede te uiten (6). De auteur benadrukt ook de complementariteit van protestmuziek en politiek-sociale bewegingen. Aan de ene kant leren we via protestliedjes deze bewegingen vanaf de jaren '60 tot nu toe kennen. Aan de andere kant zijn het karakter en de inhoud van dit soort gezangen duidelijker tegen de achtergrond van politiek-maatschappelijke discussies en veranderingen in de bepaalde tijdperiode (6). Ze blijken dus een nauwe samenhang te tonen.

In de proloog (5–16) tot *Op de vuist...* noemt Ham twee voornaamste redenen waarom het boek tot stand is gekomen. Ten eerste was de muziek verbonden met het activisme (6) (en is ze dat nog steeds). Helaas is er nog geen nauwkeurige research gedaan naar de verhouding tussen protestmuziek en de politiek-sociale veranderingen in Nederland. Behalve een bundel van protestliedjes (met liedteksten en muzieknotatie) *Vredes- en demonstratieliederden*, geredigeerd door Nelly Koetsier (1983), verscheen er geen enkel boek dat specifiek en in het geheel op dit onderwerp is toegespitst.⁴ Daarom kan Hams publicatie als pionierswerk worden gezien.

² Dr. Laurens Ham (1985) is verbonden aan de Universiteit Utrecht waar hij werkt als universitair docent Moderne Nederlandse Letterkunde. Tot zijn onderzoeksinteresses behoren ook de verzetscultuur (waaronder protestmuziek) en het activisme (zie profiel van Ham op <https://www.uu.nl/medewerkers/LJHam/Profiel>).

³ Alle verwijzingen en citaten, tenzij anders vermeld, komen uit het boek *Op de vuist. Vijftig jaar politiek en protestliedjes in Nederland*.

⁴ Ham noemt twee andere auteurs die over protestmuziek schrijven in hun werken over de nederpop: Peter Voskuil in *Dutch Mountains* (2017) en Peter Van Dyck in *Watskebert, Lage Landen?* (2019).

De tweede reden van Hams onderzoek is zijn belangstelling voor de Nederlandstalige protestsongs en tevens het gebrek aan een nauwkeurige kennis daarvan onder de Nederlanders. Er zijn protestliedjes en artiesten die vergeten zijn of zelfs niet bekend. Ham constateert dat zijn landgenoten soms beter het oeuvre van buitenlandse zangers en bands kennen dan dat van eigen artiesten (6–8). Juist Nederlandse geëngageerde liederen eisen daarom de aandacht.

Zoals gezegd behelst de inhoud van het boek de periode tussen de jaren 60 van de vorige eeuw en twee eerste decennia van de 21ste eeuw. Wegens de rijkdom van de bronnen moest Ham selectief zijn. Ham neemt alleen maar Nederlandstalige (met enkele uitzonderingen) protestliederen die in Nederland zijn ontstaan onder de loep. Vlaamse liederen laat hij buiten beschouwing wegens de contrasterende lotgevallen van de Nederlandse en Vlaamse protestmuziek (7).⁵ In zijn uiteenzetting concentreert hij zich vooral op de breed begrepen popmuziek. De auteur schrijft weinig over het cabaret (met uitzondering in het hoofdstuk 3) en het toneel (misschien is dit een idee voor een nieuw boek?). Wat hem wel interesseert, is de muziek die het protest begeleidt en ondersteunt op manifestaties, demonstraties op straat of tijdens festivals (8). Hij analyseert liederen aanwezig in de massamedia. Ham bespreekt zowel alom bekende en populaire gezangen als liedjes die niet in het geheugen gegrift staan. In zijn onderzoek neemt hij het perspectief van iemand die ‘van buiten’ naar de protestmuziekcultuur kijkt. Zijn ‘neutraliteit’ wordt benadrukt door de ‘verklaring’ in de proloog dat hij nooit lid is geweest van een politieke partij of een bepaalde muziek(sub)cultuur (8–9).

Op de vuist... bestaat uit vijftien chronologisch en thematisch gerangschikte hoofdstukken met aparte titels. Het boek wordt ingeleid met een al genoemde proloog, die de uitgangspunten en doeleinden van Ham preciseert, en afgesloten met een epiloog (293–301) waarin hij onder meer overweegt welke toekomst het protestlied in Nederland staat te wachten. Naast de omschrijving van geraadpleegde bronnen en de bibliografie heeft de auteur tot slot nog de discografie toegevoegd met alle albums en singles die in het boek worden genoemd. In aparte registers komen verzamelalbums en radio- en tv-programma’s voor. Helemaal aan het einde vindt men het register van alle termen en namen gebruikt door de auteur. Al die lijsten helpen zeker met het opzoeken van informatie. Vermeldenswaard is ook de website van Ham *protestliedjes.nl*, waar men songs, wel of niet in het boek besproken, kan beluisteren.

Elk boekhoofdstuk bestaat uit subhoofdstukken van verschillende lengte. Ham omschrijft de politieke en sociale situatie in een bepaalde tijd samen met maatschappelijke bewegingen van toen. Hij bestudeert verder de afspiegeling ervan in de muziek, specifiek in de protestliederen en beroept zich hierbij op de tekst

⁵ Ham argumenteert dat het gehele “politiek-maatschappelijke debat in Vlaanderen” anders is verlopen dan in Nederland, wat resulteert in het diverse karakter van liederen in beide taalgebieden (6).

van zangstukken en interviews met zangers of bands, die zowel in massamedia (van pers, via radio en tv, tot internet en sociale media) zijn verschenen als door de auteur zelf zijn afgenomen.⁶ Hij gebruikt ook recensies (kritiek) en artikelen in dagbladen, tijdschriften of op websites. Een luisterlijst, waarin de relevantste artiesten met een korte beschrijving van hun songs worden opgesomd, rondt het geheel af.

Twee eerste hoofdstukken⁷ van *Op de vuist...* betreffen het midden van de jaren '60. Ham begint zijn verhaal met de 'Nacht van de Protestsong' op 10 april 1966 die als een moment wordt erkend waarop het moderne protestlied in Nederland is geboren (18–19). De auteur beeldt die tijd met drie sleutelwoorden af: pacifisme, anarchistische provobeweging en protestliedjes, door provo beschouwd als vorm van happening (21). Hoofdstuk 2 toont de Nederlandse beatmuziek, zgn. 'nederbiet', als protestgenre (37–44). De auteur vreest hierbij niet te constateren dat Nederlandse beatsongs nooit een invloedrijke rol als protestliedjes speelden (43).

Twee volgende hoofdstukken kenschetsen de jaren '70 met respectievelijk het communisme en consumentisme in de protestcultuur (hoofdstuk 3, 45–62), mede het politieke engagement afkomstig uit Eindhoven en vertegenwoordigd door een theatergroep Proloog en een popband Bots (hoofdstuk 4, 63–84).

Hoofdstuk 5 (85–99) vertelt over de gezamenlijke strijdmuziekcultuur in de jaren '70 en '80, wanneer men meermaals samen, ongeacht levensbeschouwing, tegen een wantoestand protesteerde. De aandacht wordt hier o.a. geschonken aan strijdkoren (waarvan leden meestal verschillende linkse kringen vertegenwoordigden) als ook activiteiten van dirigent Arno van de Meeberg en zijn groep Jan en Alleman.

In hoofdstuk 6 (100–108) wordt het protest van migranten uit Suriname omschreven (in de jaren '60 t/m '80) wegens ongelijke maatschappelijke behandeling. De auteur vertelt over de activiteiten van LOSON, het blad *Wrokoman* en Surinaams-nationalistische bands zoals Opo, Kaseko Stars, Oscar Harris & The Twinkle Stars.

Hoofdstuk 7 (109–127) concentreert zich op de punkmuziek in Nederland, d.i. de eerste golf in 1977 en 1978 (o.m. het eerste Nederlandstalige punknummer *Van Agt Casanova* van Paul Tornado), de tweede golf (tot 1979) verbonden met de krakersbeweging, en uiteindelijk de postpunk tot het einde van de jaren '80. De auteur exploreert het Nederlandse anarchisme zowel in de punksongs als in de muziek van krakers. Hij merkt ook de neofascistische ideeën van enkele punkgroepen op.

⁶ Een aantal gesprekken met de *stars* van nederpop is ook te vinden in het boek van Twan Linders *Er speelt vanavond in het buurthuis een band. De Nederpophause van de jaren '80 volgens de muzikanten zelf* (2011).

⁷ Daar het onmogelijk is om de boekinhoud gedetailleerd te beschrijven, beperk ik me tot de grove lijnen.

Protestmuziek aan het begin van de crisisjaren '80 is het onderwerp van het hoofdstuk 8 (128–150). De auteur analyseert de Nederlandstalige pop als protestmuziek. Er komen liederen aan bod van onder meer Braak, Utrecht, Het Goede Doel, Toontje Lager, Doe Maar en Drukwerk, die problemen van jongere generaties behandelden, o.m. de werkloosheid, de atoomcrisis, het fascisme en racisme, het gebrek aan creativiteit, wat tot depressie en machteloosheid onder jongeren leidde.

Bijzonder interessant is hoofdstuk 9 over protestliedjes van feministische en homobewegingen aan het einde van de jaren '70 en in het decennium daarna (151–172). Toen hebben feministische artiesten hun stem gekregen (bijv. Cobi Schreijer met haar album *Rebelse meid* uit 1974; Ineke Verdoner, Rianne van Ineveld en Marijke Nekeman met hun muziekcollectief Famke). In de jaren '80 werd het protestlied steeds meer gebruikt als een emancipatiemiddel.

Hoofdstuk 10 focust zich weer op de nederpop en de kritiek vanaf de late jaren '80 tot vandaag (173–194). De grootste aandacht wordt hier besteed aan de periode van twee Paarse kabinetten van Kok (1994–2002) die Ham karakteriseert als “triomf van het midden” met de gematigdheid in de politieke sfeer alsmede de eigenzinnigheid en de vermindering van de solidariteit onder de maatschappij (175–176). De muziek heeft toen haar politieke invloed verloren en artiesten vroegen zich af hoe de protestmuziek er zou moeten uitzien.

Hoofdstuk 11 vertoont de vroege hiphop in het begin van de jaren '90 en de stem tegen het racisme (195–213). De auteur vertelt over het groeiende aantal demonstraties tegen discriminatie, rechts-nationalisme en vóór tolerantie (204–205). Toen ontstonden de eerste *rapcrews*. In de maatschappijkritische ‘nederhop’ rapte men onder meer over verschillende vormen van racisme.

De gabber, d.w.z. “alle instrumentale dansstromingen” (215) uit het midden van de jaren '90, wordt gepresenteerd in het hoofdstuk 12 (214–224). Hoewel de housescene zich buiten de politiek probeerde te situeren, kwamen er maatschappelijke kwesties in voor, bijv. discriminatie, racisme, of vreemdelingenhaat. Dit resulteerde in festivals van house- en gabbermuziek, waaronder *House against Hate*, die de tolerantie promootten.

De politiek-maatschappelijk en muzikaal gevarieerde 21ste eeuw vertegenwoordigen hiphop, straatcultuur (hoofdstukken 13, 225–250 en 14, 251–266) en het verzet tegen racisme, vooroordelen, sociale, politieke en culturele uitsluiting. Tot slot stelt Ham het boerenprotest voor van de jaren '90 tot nu toe (hoofdstuk 15, 267–292).

Men kan zich afvragen wat Ham met zo'n breed panorama wilde bereiken. Een van zijn uitgangspunten (10–13) was de lezers bewust te maken van de polarisatie en diversiteit binnen de protestmuziek vanaf de jaren '60 tot vandaag. Hij is er zeker in geslaagd zijn voornemen te verwezenlijken. Aan de ene kant laat Ham de mainstream binnen de verzetsliederen zien; die niet te ver gaan met provoceren,

en daarom grotere groepen mensen verbinden (12). Aan de andere kant analyseert hij ook liederen uit de marge van de protestmuziekscene, die vaak in de schaduw van de mainstream blijven, maar radicaler (soms zelfs racistisch) en strenger in het verzet zijn, waardoor ze vooral bepaalde subculturen verenigen. De auteur stelt terecht dat “Wie ook onge Kunststelde, marginale en harde liedjes meeneemt in de geschiedenis van het protestlied, beter ziet hoe divers die geschiedenis is” (12). En hoewel er in de periode tussen de jaren ’60 en ’80 nog niet veel ruimte voor diversiteit is geweest, is dat in de jaren ’90 veranderd. In negen hoofdstukken (1–5, 7–8, 10 en 15) ziet men de dominantie van “een wit, links-progressief en mannelijk protest” (12), maar in de overige zes (6, 9, 11–14) treden andere sociale milieus veel sterker op.

Op de vuist... kan ik aan een breed gedefinieerd publiek aanbevelen. Het is zeker een betrouwbare bron voor onderzoekers van cultuur, literatuur, muziek, geschiedenis, media en sociale wetenschappen. Het presenteert namelijk politieke en maatschappelijke veranderingen in Nederland in nauw verband met de populaire cultuur. Tevens is het vanzelfsprekend bestemd voor muziekjournalisten. Het boek kan in het universitair onderwijs, zowel binnen als buiten het Nederlands taalgebied, worden gebruikt. Deze publicatie levert een hoop informatie over het moderne Nederland, Nederlanders en hun cultuur. Ham spoort ook buitenlandse lezers aan om vragen te stellen naar de protestmuziek in eigen cultuur. En bovendien brengt de lectuur veel vermaak teweeg.

Laurens Ham, *Op de vuist. Vijftig jaar politiek en protestliedjes in Nederland*. Ambo|Anthos, 2020, ISBN EAN 9789026344961, 363 pp.

Bibliografie

- “Dr. Laurens Ham”. *Universiteit Utrecht*, <https://www.uu.nl/medewerkers/LJHam/Profiel>. Geraadpleegd op 6 juli 2022.
- “Engagement”. Vis, G.J., et al. *Algemeen letterkundig lexicon*. 2012–... . DBNL. https://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_00800.php. Geraadpleegd op 7 juli 2022.
- Koetsier, Nelly, redacteur. *Vredes- en demonstratieliederen*. Uitgeverij Luyten, 1983.
- Linders, Twan. *Er speelt vanavond in het buurthuis een band. De Nederpophousse van de jaren ’80 volgens de muzikanten zelf*. Uitgeverij Catharsis, 2011.
- “Protestsong”. Vis, G.J., et al. *Algemeen letterkundig lexicon*. 2012–... . DBNL. https://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_04746.php. Geraadpleegd op 7 juli 2022.

INFORMATIE AAN AUTEURS:

1. Het tijdschrift *Neerlandica Wratislaviensia* is het oudste neerlandistieke wetenschappelijke tijdschrift in heel Midden- en Oost-Europa – gesticht door prof. dr. Norbert Morciniec in de jaren tachtig van de 20^e eeuw. Het tijdschrift publiceert bijdragen over de Nederlandse taal, literatuur en cultuur, als ook over cultuur-receptie en contrastief-vergelijkende studies. Het tijdschrift wordt genoteerd op de *European Reference Index for the Humanities* (ERIH) van de *European Science Foundation*.
2. De bijdragen mogen in het Nederlands, Engels of Duits geschreven zijn.
3. Alleen reproductieklare illustraties kunnen opgenomen worden. Bij de illustraties moeten hun bronnen vermeld worden. De auteurs worden verzocht, tevens informatie over de auteursrechten van de door hen gebruikte illustraties toe te voegen.
4. Het inzenden van een tekst naar de redactie van *Neerlandica Wratislaviensia* door zijn auteur staat gelijk aan de verklaring van de auteur dat hij/zij over de eigendoms- en auteursrechten voor deze tekst beschikt, dat deze tekst vrij is van juridische gebreken en dat hij in zijn geheel of in fragmenten niet eerder was gepubliceerd of ingezonden naar de redactie van een ander tijdschrift; het staat tevens gelijk aan de toestemming om deze tekst zonder tegenbetaling in *Neerlandica Wratislaviensia* te publiceren en hem ook zowel qua tijd als ook qua gebied onbeperkt te laten verspreiden, inclusief verkoop van exemplaren van het tijdschrift en het gratis beschikbaar stellen van archiefexemplaren in het Internet. De teksten worden ingezonden naar het platform van *OJS* (*Open Journal Systems*).
5. Elke auteur ontvangt een exemplaar van *Neerlandica Wratislaviensia* waarin zijn/haar tekst is gepubliceerd.
6. De auteurs gebruiken in hun bijdragen de regels van ‘Stylesheet Neerlandica Wratislaviensia’ (zie <https://wuwr.pl/nwr/for-authors>).

Wydawnictwo
Uniwersytetu
Wrocławskiego

Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego sp. z o.o.

pl. Uniwersytecki 15
50-137 Wrocław
sekretariat@wuw.com.pl

wuw.eu
Facebook/wydawnictwouwr

Neerlandica Wratislaviensia XXXIII, 2022
© for this edition by CNS